

BORYS ANTONENKO-DAVYDOVYCH

THE WAY WE SPEAK

(in Ukrainian)

Introduction by Nadiya Svitlychna

Published by

V. Symonenko Smolensk Publishers, Smolensk Inc.
and Ukrainian Writers' Association in Exile

New York

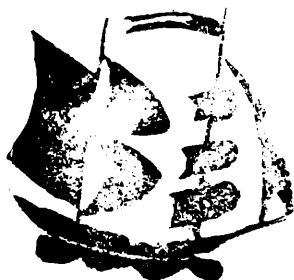
Baltimore
1979

Toronto

БОРИС АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ

ЯК МИ ГОВОРИМО

Вступна стаття Надії Світличної

Об'єднання Українських Письменників «Слово»
Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка

Нью Йорк

Балтімор
1979

Торонто

Об'єднання Українських Письменників
«Слово»
Українське Видавництво «Смолоскип»
ім. В. Симоненка

**Борис Антоненко-Давидович
ЯК МИ ГОВОРИМО**

Бібліотека «Смолоскипа» ч. 30

Borys Antonenko-Davydovych

THE WAY WE SPEAK

Introduction by Nadiya Svitlychna

Library of Congress Catalog Number: 79-55328

ISBN: 0-914834-18-5

Published by Ukrainian Writers' Association in Exile
and V. Symonenko Smoloskyp Publishers, Smoloskyp Inc.
(a non-profit organization)

SMOLOSKYP
P. O. Box 561
Ellicott City, Md. 21043
U. S. A.

Printed and bound in the United States of America

Борис Антоненко-Давидович. 1966 рік.

Книжка письменника Б Антоненка-Давидовича адресується тим, хто хоче вдосконалити свою мову, хто дбає про культуру мови й прагне уникнути помилкових слів-покручіз та невластивих українській мовній традиції зворотів і висловів.

Автор наводить слова, що безпідставно зникають з сучасного мовного вжитку, звертає увагу на хибне користування окремими словами.

Свої твердження письменник раз у раз підпирає прикладами з класичної літератури, фольклору й живої народної мови.

*Загальна редакція
кандидата філологічних наук*

ІВАНА ВАРЧЕНКА

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Даємо читачеві, зокрема тому, що цікавиться питанням української мови, що хоче позбутися слів-покручів та вдосконалити культуру своєї мови, — передрук книжки Бориса Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо». Автор книжки не тільки видатний майстер української мистецької літератури, але й досконалий знавець багатства і культури української мови.

В Україні тепер ця книжка (як і всі твори автора) недоступна широкому читачеві. Майже невідома вона й серед загалу українського закордоння. Перевидаючи цю книжку, ми хочемо також цим бодай скромно відзначити поважну ювілейну дату автора — 80 років від дня його народження, що в цьому році ми на.

Книжку видаємо так, як її було видано в Києві 1970 року. Не міняємо правопису і не викреслюємо тих цитат, прізвищ і офіційних формулювань, які світоглядowo для нас несприйнятливі. Але робимо це у свідомості, що читачі наші — люди такого культурного рівня, які розуміють, що без того правопису, без тих цитат і прізвищ книжка Б. Антоненка-Давидовича ніколи б не появилась друком в Україні, що вона не є правописним довідником, а лише першорядним авторитетним джерелом для вивчення сучасної української літературної мови. Не міняємо нічого в книжці ще й тому, що це згідне з позицією нашого видавництва — не цензурувати жодних видань з України і не скорочувати їх без відома і згоди автора.

До книжки додаємо статтю автора «Літера, за якою тужать» (про літеру «г») та автобіографічний нарис «Про самого себе». Відкриває книжку вступна стаття Надії Світличної «Дух, що тіло рве до бою».

Сподіваємося, що ця книжка Б. Антоненка-Давидовича, в якій він з любов'ю і знанням виклав глибоко й переконливо свій довгорічний досвід у праці над українською мовою, стане настільною книгою не тільки студентів, журналістів, письменників, викладачів історії, літератури й мови, не тільки дослідників-славістів, але й кожного інтелігентного українця в діаспорі.

Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка

У ЮВІЛЕЙ БОРИСА АНТОНЕНКА—ДАВИДОВИЧА

Від Президії Об'єднання Українських Письменників «Слово»

На своєму засіданні, 12 травня 1979 р., президія Об'єднання Українських Письменників «Слово» ухвалила відзначити ювілей видатного українського письменника і громадсько-культурного діяча Бориса Антоненка-Давидовича, якому 5 серпня ц. р. минає 80 років життя й 55 років подвижницької творчої праці письменника.

Автор численних і досі не зібраних у повну збірку творів, — оповідань, повістей, романів, драм, спогадів, мистецьких нарисів, літературно-критичних і публіцистичних статей, розвідок про культуру і стилістику української мови, — довгорічний (понад 20 років!) в'язень сталінських тюрем і концентраційних таборів та незламний діяч правозахисного руху в Україні — Борис Антоненко-Давидович заслуговує на найвище всенародне вшанування.

Щоб організувати й провести це ювілейне свято, президія ОУП «Слово» утворила Ювілейний комітет, до якого запрошено: на голову — Григорія Костюка, а на членів — представників літератури та суспільних наук з цілої еміграції, а саме:

Юрія Бойка (Німеччина), Віру Вовк (Бразилія), Докію Гуменну, Йосипа Гіряка, Григорія Грабовича, Василя Гришка, Осипа Зінкевича (США), Ігоря Качуровського (Німеччина), Юрія Лавріненка (США), Дмитра Нитченка (Австралія), Петра Одарченка, Ярослава Падоха, Галину Плужник, Богдана Рубчака (США), Уласа Самчука, Юрія Стефаніка (Канада), Остапа Тарнавського і Юрія Шевельова (США).

На почесних членів Ювілейного комітету запрошено недавніх в'язнів советських тюрем і концентраційних таборів: Надію Світличну, Петра Григоренка, Валентина Мороза і Леоніда Плюща.

Святкове ювілейне засідання і літературний вечір у Нью Йорку, присвячений Борисові Антоненкові-Давидовичу, заплановано відбутися в залі Українського Інституту Америки 13 жовтня 1979 року.

Сподіваємось, що українські культурно-громадські установи в дальших від Нью Йорку містах Америки, як і в інших країнах вільного світу, де живуть більші скупчення українських людей, також відзначать цей ювілей славного сина українського народу, а українська преса та радіо зі свого боку приділять йому належну увагу.

Нью Йорк, 12 травня 1979 р.

Президія ОУП «Слово»

ДУХ, ЩО ТІЛО РВЕ ДО БОЮ

(До 80-річчя Б. Д. Антоненка-Давидовича)

«...Коли ми й досі не викликали співчуття до себе у націй з добре вихованим етично серцем, — то тільки тому, що немає кому нас показати цим націям. Бо люди всього світу привчилися бачити явища життя тільки очима і почуттям таланту і генія мистецького. І ворог, упавши на наші землі, у першу чергу винищує таланти народу. І тепер немає жодної правдивої книжки про наше життя: немає кому писати».

(Т. Осьмачка)

1969 року Борис Дмитрович Антоненко-Давидович, один із зачинателів сучасної української літератури, заповідав молоді, яка прийшла привітати його в день 70-річчя, щоб заспівали на його похороні улюблену пісню «дух, що тіло рве до бою»... Обставини життя Бориса Дмитровича бувають такі нестерпні, що думка про смерть видається спасінням. Але «вічний революціонер» утримує його на рівні найбільших життєлюбів сучасності.

5 серпня цього року Б. Д. Антоненкові-Давидовичу сповнилося 80 років. У цьому віці люди природно шукають якогось затишку, спокою, відпочинку. Зболене тіло і шматована душа Бориса Дмитровича потребують, просять, вимагають відпочинку, чи бодай виrozumіння і співчуття. Та жорстокі життєві обставини змушують його далі нести свій рідкісно важкий хрест, який присудила йому доля 80 літ тому.

Лише за останніх два роки Б. Антоненко-Давидович перейшов кілька обшуків у своєму помешканні і кільканадцять допитів та «виховних бесід», виступав як свідок у справах членів Української Гельсінкської Групи Мариновича, Матусевича і Лук'яненка, був допитуваний у справах Гелія Снегирьова і Юрія Бадзя...

23 квітня 1977 року я випадково була в нього під час обшуку, який тривав 17 годин. На запитання непроханих гостей: «Зброя є?» — письменник відповів:

— Є, — і вказав на друкарську машинку і ручку до писання.

Не знаю, яку частку жарту вклав у свою відповідь Антоненко-Давидович, але обшукувачі сприйняли ці слова серйозно і буквально — й вилучили в майже незрячого письменника його зброю — друкарську машинку. («Слово, моя ти єдина зброє!...»).

На порозі 80-річчя корифея сучасної української літератури наглядачі культури пропонували йому лише засвідчити письмово заявою свою лояльність — і в нагороду обіцяли видати деякі його твори. Б. Д. Антоненко-Давидович без пафосу, але твердо відповідав, що лояльність до свого народу він довів усім своїм життям і не бачить потреби декларувати це в публічних заявах. Не дивно, що після цього його далі цькують як людину й замовчують як письменника. А нещодавно в нього вилучили під час чергового обшуку останній незакінчений твір — спогади і роздуми про пережите.

Понад двадцятирічна вимушена розлука Антоненка-Давидовича з творчою роботою і рідним словом не вбила ані літературних здібностей, ані відчуття мови — і, як писав про це сам письменник, «цього було досить, щоб... по-справжньому відчутти шастя», бо ж «виходило, що, втративши в житті все», він «зберіг найдорожчий свій скарб». Б. Антоненко-Давидович ставиться до слова, до рідної мови, як до найдорожчого скарбу і найнадійнішої зброї, якою він усе життя провадить справедливую боротьбу за Добро.

Більшість дослідників творчості Антоненка-Давидовича підкреслюють у нього такі визначальні риси, як скромність і сумління, мужній талант, високу культуру й широку ерудицію, вірність своєму народові і безкомпромісовість. Не випадково також дослідники називають його «прекрасним знавцем і палким шанувальником нашої солов'їної мови» (див. ст. Степана Демчука «Вірний син свого народу» — «Український календар», 1979 р., стор. 102-104).

Його посібник, чи радше poradник з української мови «Як ми говоримо» користується великою популярністю серед найрізноманітніших читачів як на Україні, так і в еміграції. Не будемо докладно спинятися на змісті цієї книжки: вона говорить сама за себе (зокрема, її авторська передмова, в якій підкреслено, що автор не претендує на всеохоплення, але сподівається бодай частково задовольнити «спраглого на таку лектуру читача»).

Для шанувальників української мови книжка вартісна не лише тим, що вона вчить цінувати рідне слово прикладами з твор-

чости найкращих майстрів пера та народних говірок, а й викриває та пояснює помилки, мовну безпорадність і нехлюйство, оперуючи величезним фактичним матеріалом з мови преси, радіо, тощо.

Книжка «Як ми говоримо» поділена на кілька розділів, а в основу поділу покладено частини мови: іменники, прикметники, дієслова, дієприкметники, дієприслівники, числівники, займенники, прислівники, прийменники, сполучники, частки й вигук.

Як вказує автор у передмові, головне завдання цієї книжки — «дати читачеві поштовх до роздуму, до дбайливого поводження з своєю мовою, а значить — і до самовдосконалення в ній». Незгасна популярність книжки свідчить про те, що це завдання автор виконав успішно.

З усього, що довелося мені читати про Б. Антоненка-Давидовича, мабуть, найвиразніший і найточніший портрет письменника-життєлюбця намалював Т. Осьмачка в статті «Перед пекельною запоною» (ж. «Нові дні», травень, 1950 р.):

«Трошки вищий на зріст за середній, з очима сіро-блакитними і завжди у проміннях веселого внутрішнього сміху. Чуб мав великий, стоячий і перегнутий назад голови. І коли Антоненко сміявся, то волос непокірно падав на чоло. І він його весело закидав і помахом голови і руками: то тією, то тією. А через те, що він дуже часто сміявся, то чуб його літав, як птах то на чоло, то з чола назад... Сміхом він зустрічав кожного: чи приходила Чека його арештувати, чи приходили з одвідинами приятелі. А приятелів він мав стільки, скільки має верба весною сорок і ворон на своїх гілляках».

Я знала Бориса Дмитровича в той час, коли його непокірний чуб уже значно порідів і зовсім посивів-побілів, наче від немилосердної завірюхи. Очі також стали твердіші і більш колючі, хоч не втратили природної веселости і мудрої доброти.

Рецензенти повісті «За ширмою» вказували, що епіграфом до неї, як і до всього життя письменника, добре пасують афористичні слова Василя Симоненка:

*Можна все на світі вибирати, сину, —
Вибрати не можна тільки Батьківщину.*

Це, без сумніву, так. Але згадуючи образ незламного правдолюбця і оптиміста Б. Д. Антоненка-Давидовича, мені частіше ввижається постать Симоненкового «Перехожого», який після всіх

злигоднів і випробувань жорстокого світу

*«знову йшов — і дивився прямо,
і знов натхненно творив ходу».*

Надія Світлична

КНИЖКА ЗАХОПЛИВА, ЗБУДЛИВА, ЗАКЛИЧНА

Перед слухачами в клубі чи на агітпункті виступає лектор, перед учнями й студентами — викладач, перед учасниками зборів чи засідання — промовець, перед мільйонною аудиторією — радіодиктор. Зробіть маленьку паузу й прислухайтеся, не з приводу чого кожен з них говорить, а як. Хвилинку — що це? *«При підготовці ґрунту», «відкрийте том зібрання документів», «у рішенні намічено завдання», «зібрали по 60 центнерів на круг», «скоріш усього винен голова», «суворо питати з порушників», «районне відділення товариства», «секретар відбув у столицю», «буквене позначення», «халатність деяких товаришів», «згідно плану», «бригада по ремонту», «станція проводить роботу по проблемам», «борошно не вступає по своїх діях суперфосфату», «робітники по догляду за кіньми», «відношення даних людей до обов'язку», «наші бурляководи здобули перемогу», «штучне осіменіння корів», «наш тернопільчанин-однофамілець», «нові напрямлення в розвитку», «давайте приймати всеохоплюючі заходи», «Міщенко Вихтор Севастьянович», «Третьяченко Касьян Григорієвич», «Демиденко Лена», «Тесленко Наташа», «у його хороша вимова», «кожен готовий нести свій клад», «ми перейшли до силових прав», «друзі допоможуть біді», «здобули ефект відпровадження», «злочин, чинений сьогодні», «співаючи пісень, шли колонии» і под., і т. ін. Звідки це? Чому це? Чи не від малограмотності, чи не через некультурність?*

Мовна малограмотність, писав М. Горький, завжди є ознакою низької культури і пов'язана з ідеологічною малограмотністю¹. Ось воно як: біда сама не йде, а й діточок своїх веде!

Як же сталося, що за умов бурхливого розвитку середньої й вищої школи, радіомовлення й телебачення, книжково-журнальної справи й кінематографії, за умов великого технічного й культурного прогресу, що триває десятиріччями, трапляються факти мовної малограмотності? Чи, може, оті

¹ Див., М. Горький, Собрание сочинений в тридцати томах, т. 27, М., 1953, стор 151.

факти мовних покрутів належать до поодиноких, випадкових, отже, обшири малограмотності звузились, частота її вияву зменшилась порівняно з тим періодом, коли писав М. Горький? Ні, хоч як це дивно, а наведені факти не поодинокі — вони численні й повсякденні, і що це так, свідчить проникнення їх, притім досить часто, також у пресу, шкільні підручники, радіопередачі, ба навіть у художню й наукову літературу. Це, звичайно, перечить здоровому глузду й самій логіці нашого життя. Однак істина виявляється ще й у тім, що, наскільки вище підноситься загальноосвітній рівень нашої громадськості, настільки ж гострішою й вимогливішою стає ця громадськість щодо всіх мовних хиб, які різного часу й різними шляхами прищепилися в усній і писемній мові, де набули видимих прав нікчемного громадянства, прикрившись злиденною одежинкою пристойності, виготовленою швидкоісним способом переважно на канцелярсько-бюрократичному конвейері, і завдаючи великої шкоди культурі й не тільки культурі (відомо, що засуджене в працях Леніна порушення почуттів національної рівності могло виявлятися у вигляді жарту чи через неохайність¹, як відомо й те, що марнослів'я — це близня марнотратства або канал до розтринькування часу, коштів і паперу). З уваги до сказаного, висунення читачами й редакціями різних періодичних і неперіодичних видань на порядок денний проблем мовної культури, а передусім боротьби за цю культуру, є дуже своєчасним і конче потрібним.

Вельми актуальне, животрепетне, по-народному й по-державному важливе завдання поставив перед собою відомий письменник і не менш відомий цінувальник точного, дохідливого, милозвучного слова Борис Антоненко-Давидович, щоб допомогти своїми досвідченими, глибоко продуманими й виношеними порадами справі боротьби за мовну культуру, справі вболівальників — творців і носіїв цього слова, його охоронців і рятівників.

Злободенно й по-громадянському чесно, ваговито звучить нагадування автора цієї книжки про оцінки, що їх дали мові видатні діячі минушини й сучасності, та про заклики, заповіті оберігати свою мову, підносити її на вищий рівень, зокрема висловлювання взагалі про мову чи конкретно про українську К. Маркса, видатних діячів російської культури

¹ Див.: В. І. Л е н і н, Твори, т. 36, стор. 557.

К. Ушинського, М. Чернишевського, І. Тургенева, І. Срезневського, Л. Собинова, К. Паустовського, Ф. Гладкова, західноєвропейської — П. Шевальє й Ф. Боденштедта, української — Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, П. Мирного та М. Рильського.

Б. Антоненко-Давидович доречно підкреслює, що кожна жива мова, а отже й українська, постійно розвивається, змінюється, збагачується, запозичує з інших мов і дає їм. Такий загальний закон життя, закон неодмінного взаємозв'язку і взаємозалежності. Поза цим законом не існує жодна сучасна мова, не існує й українська.

Автор пропонованої читачам книжки справедливо не ставить на меті навчити їх української мови: для того є інші, спеціальні видання — підручники й посібники. Він хоче допомогти читачам, які вже знають цю мову, перебороти помилки в слововживанні, у позначенні однакових або подібних предметів, понять, ознак, дій, станів і явищ, позбутись зайвих, непотрібних, неприродних, по-різному обтяжливих, немилосливих, чимось дивовижних дублетів або штучних, непродуктивних утворів чи запозичень, які не збагачують, а тільки засмічують мову. Так само автор прагне зарадити читачам у виборі точніших, перевірених літературною, фольклорною й розмовною традицією, відшліфованих та закріплених словосполук і зворотів. У книжці розповідається про сталі морфологічні й синтаксичні норми, подеколи призабуті або чомусь знехтувані, а найбільше — про лексичні й фразеологічні хиби.

Заслугує схвалення те, що Б. Антоненко-Давидович здебільша покладається не стільки на власне чуття, на власні вподобання й досвід художника слова, скільки на традиції красного письменства й народної творчості, а також народного мовлення, хоч його чуття, уподобання й досвід відзначаються тонкістю, великою вибагливістю і майже науковою, а часто так само науковою, точністю та суворістю.

Зрозуміло, що ця книжка не могла бути всеосяжною щодо мовностилістичних помилок, неточностей, чи сумнівних випадків. Вона є однією з перших спроб задовольнити спраглих читачів. Відгуки ж і звертання до журналів «Україна» й «Жовтень», до «Літературної України» та інших видань, як і численні запитання до автора цих рядків під час публічних лекцій для викладачів, учнів, студентів, журналістів, засвідчували й засвідчують наявність великої спраги на таку книжку

чи навіть на низку книжок з питань мовної культури. Однак сьогодні завдання автора цієї книжки, цілком підтримане автором передмови під час попередніх неодноразових консультацій (і часткових правлень), належить, як уже сказано, до найскромніших, і полягає воно в тім, щоб настановити читачів на роздуми над своїм мовленням, над своїм умінням викладати думки писемно, і в тім, щоб закликати читачів до господарського, ощадливого послугування рідною мовою.

З належною повнотою й переконливістю в книжці висвітлено значну частину порушених питань, наприклад таких, як називний відмінок у складеному присудку, родовий відмінок належності й часу, особливості форм давального й кличного відмінків, форм орудного відмінка дійової особи й знаряддя, орудного відмінка часу, родового й місцевого відмінків множини, форм іменників чоловічого чи жіночого (або спільного) роду, ступенювання якісних прикметників, дієслова від вищого ступеня прикметників, наказовий спосіб дієслів, віддієслівні йменники, активні дієприкметники, дієприслівники, кількісні й порядкові числівники, прийменники, сполучники, та ін.

Добре враження справляють розробки багатьох слів, словосполук чи руп слів, зокрема таких: *башта — вежа, білизна — білість.., болільник — уболівальник, будівельник — будівник.., будівля — будова.., вид — вигляд.., вираз — вислів, відношення — взаємини.., відсутність — брак.., відіцепенець — відступник.., ковдра — коц.., міроприємство — захід.., недолік — хиба.., пам'ятник — пам'ятка, підписка — передплата, ріка — річка, благополучний — щасливий, вірний — правильний, дійсний — справжній.., живописний — малярський, заключний — кінцевий.., знаходитися — бути.., носити ім'я — зватися.., уключати — умикати.., відстаючий — відсталий.., утопаючий — утопальник.., другий — інший, їх — їхній, зараз — тепер.., одноразово — одночасно, у — до.., при — за, аби — щоб.., ні-ні та й — гляди та й.., леле — ой лихо та ін.*

Декому може здатися, що в окремих випадках автор книжки припускається суб'єктивізму, указавши при цім, наприклад, на дієприкметники з суфіксами *-уч-, -ач-, уюч-, -аюч-, -іюч-*, які знайшли вже притулок у деяких словниках. Щоб відвести подібний закид, досить звернутися до лінгво-географії, тобто до методу нанесення мовного явища на карту.

Для цього можна взяти відповіді на запитання № 277 «Програми для збирання матеріалів до Діалектологічного атласу української мови» (К., 1948). У самім запитанні є пропозиція щодо дієприкметникової форми, яка, здавалось би, трапляється в говорах: «*Завтра вранці зібратись всім, хто бажіє їхати до Києва чи всім, що бажіють їхати до Києва, чи всім, які бажіють їхати..., чи зібратись бажіючим їхати до Києва?*» Відповіді більш як із 270 населених пунктів Середньої Наддніпрянини, Полісся, Поділля і суміжних районів засвідчують дієприкметник *бажіючі* лише 4 рази (та й то не в зовсім добро-якісних записах) у чотирьох віддалених один від одного пунктах, з них у трьох — паралельно з іншими зворотами (зокрема й у м. Зінькові на Полтавщині). У більшості картографованих говорів переважає зворот *хто хоче*, у східнополтавських наї частіше виступає зворот *хто бажіє*. Крім того, скартографовано в різних говірках звороти *шо (що, які) хочут(ь) (хотят[ь], хтят[ь], які (шо, що) бажают(ь), шо будуть їхать, котрі хотять (бажіють), хто має (охочий, поїде)* та ін. Подібне свідчення дають і матеріали з півдня та сходу мовного ареалу. Усі ці розрізнені дані ще більше потверджуються матеріалами, які вже зібрано за програмою Загальнослов'янського лінгвістичного атласу, де є чимало запитань щодо виявлення можливих дієприкметників з суфіксами *-уч-, -ач-, -уюч-, -аюч-, -іюч-*.

Під час роботи над рукописом книжки автор цих рядків запропонував додати до низки схарактеризованих слів деякі синоніми або відповідники (усього понад 60, зокрема на такі початкові заголовні слова: *вид, відношення, горе-вчений, землеробство, любий, необхідний, нерушимий, нужденний, різний, чисельний, забивати, зробити вигляд, зустрічатися, листати, одягати, терпіти, почати, розглагольствувати, розташуватися, співпадати, тиснути, уявляти, ходити, чекати, захоплюючий, знаючий, зростаючий, працюючий, хвилюючий, зараз, обґрунтовано, для, леле та ін.*), які Б. Антоненко-Давидович визнав за доцільне внести. Крім того, було доповнено або виправлено деякі тлумачення й характеристики (наприклад, про форми давального відмінка прізвищ, особливості поодиноких прикметників у словосполучках, про дієвідміну архаїчних дієслів, дієслівні словосполучки, сполучник *та*).

Чи в усьому ця книжка переконлива й вичерпна? Здебільша вона складається з незаперечних, слушних, значущих

і повчальних спостережень, однак подекуди авторові міркування не мають належної повноти або цілковитих підстав. Так, не зовсім вияснено своєрідність уживання додатка в родовому чи знахідному відмінку (тут багато залежить від категорії живого й неживого), не схиляє на свій бік погляд щодо дублетів *рицар* — *лицар* (слід, очевидно, йти за розрізненням: *лицар* «витаєзь», «самовідданий діяч», «шляхетна людина» — *рицар*, «військовий дворянин», «чужинець-завойовник»), видається несподіваним вишукування свого місця для дивовижного прикметника *виключний* (похідний прислівник *виключно* слушно визначено як штучний, бо й справді в українській мові ніяким ключем ніде нічого не «ключають»), не переконує міркування з приводу синонімів *палити*, *курити*, не до кінця вичерпним сприймається пояснення числівника *обоє* (він може вживатися з назвами дітей, птахів, звірів і навіть речей), марне допускається в окремім випадку прислівниковий зворот *під рукою*, досить категорично заперечується прислівник *щоденно* (він трапляється, наприклад, у південнокиївських говірках) і несповна схарактеризовано прислівники типу *довжиною* (як протиприродний слід розглядати прислівниковий зворот на зразок *шириною в*, *завширшки в*). Крім того, зрідка автор не піддає осудові неспроможних слів і словосполук (наприклад: *обслуговуючий персонал*, *хоровод*).

Частину лексичних гнізд або груп у книжці відбито не повністю. Зокрема, не наведено таких фактів (далі в дужках — заголовні слова): *манько*, *маньку́т*, *ліва́к*, *лівшу́н* (лівша), *тогорі́чний* (минулорічний), *недоторка́нний* (нерушимий), *клопо́татися са́мим собо́ю* або *ко́ло се́бе*, *ходи́ти* (займатися), *назива́тися*, *іменува́тися*, *прозива́тися* (носити ім'я), *да́ти* (присвоїти), *пристава́ти*, *злива́тися* (співпадати), *що* (який, котрій) *хоче* або *пра́гне*, *пра́гнучий* (бажаючий), *трудо́вий* (працюючий), *еди́но тільки* (виключно), *ко́жен* (ко́жний) *де́нь*, *ко́жного* (ко́жнісінького) *дня*, *де́нь у де́нь*, *де́нь крі́зь де́нь*, *де́нь від дня́* (щоденно — наведені до цього гнізда словосполучки засвідчено матеріалами Атласу української мови).

На жаль, до поодиноких слів у книжці немає ілюстрацій або й характеристики, як і немає застережень проти надуживання чи зловживання (наприклад, щодо іменників *гатунок*, *рід*, *сорт*, *категорія* або прикметника *хороший*, що в деяких виданнях виступає означенням і стилю, і малюнка, й оформлення, і враження, й оправи, і завершення, і знання, й ілю-

страції, і книжки, й обкладинки, і рисувальника, і щедрості, й ансамблю, і результату, й ідеї, і художника, і відчуття, і підготовки, і видання, і смаку, і гравюри, і задуму, і твору¹).

Вадою книжки можна вважати і її основне спрямування тільки проти хиб у писемній мові, хоч зветься вона «Як ми говоримо». Ясна річ, писемна мова має постійний і тісний зв'язок з усним мовленням, як і усне мовлення тепер — з писемною мовою. Однак цього взаємозв'язку і взаємовпливів у книжці навіть не згадано. Немає згадки й про шкільні підручники, довідники та інші видання, куди чимало помилок, слушно й розважно розкритикованих у цій книжці, давніше чи пізніше проникло й далі проникає завдяки недбалству, несерйозності або й малограмотності відповідних працівників на ниві культури.

Цілком можливо, що на деякі сумніви Б. Антоненко-Давидович не зміг і самотужки взагалі не зможе дати переконливої, науково спроможної відповіді (наприклад, щодо вживання форми називного чи орудного відмінка в іменній частині складеного присудка). Стосується це невивчених або неясних питань, які знайдуть своє найпевніше розв'язання тільки завдяки колективним зусиллям над Атласом української мови, Лексичним українським атласом і Загальнослов'янським лінгвістичним атласом. Та поки ті зусилля завершаться успіхом, уже нині слід з великою прихильністю і вдячністю вітати поодиноких ентузіастів на ниві культури, що підносять добрий, дбайливий голос на захист норм, літературної мови, на популяризацію їх серед найширших кіл читачів і слухачів.

Найпершу подяку за дбайливе ставлення до українського слова, до української мови належить скласти В. І. Леніну, який заповідав величезну обережність у ставленні до національних традицій узагалі й до національних мов особливо.

У справі нормалізації літературної української мови дуже багато зробили й роблять видатні майстри художнього слова, і за це їм наш народ складає свою ширю подяку. На цій ниві чимало добрих порад залишили й ті літературознавці та мовознавці, які виявляють глибоке мовне чуття й високе громадянське вболівання. Однак усіх тих порад, що дійшли до читачів у вигляді статей, консультацій, брошур і книжок, на

¹ Див. Л. В л а д и ч. Мовою графіки, «Мистецтво», К., 1967 (редактор А. Г. Пекер).

сьогодні дуже мало. Помітні внески в нормалізацію, у боротьбу за мовну культуру могли б зробити наші лінгвогеографи як виданням давно підготовленого I тому Атласу української мови, так і публікацією на основі даних лінгвогеографії окремих праць, що висвітлювали б різні особливості нашої мови. Проте наявні, реальні здобутки лінгвогеографів усе ще не знаходять шляхів до спраглих читачів.

Пропонована книжка Бориса Антоненка-Давидовича має, безперечно, задовольнити якусь частину запитів учня-старшокласника, студента, викладача, журналіста, початківця-письменника, агітатора й пропагандиста — усіх, що працюють над словом чи зі словом, що кохаються в ньому. Народилась ця книжка волею читачів з поодиноких заміток і статей у різних виданнях. Читачі запитували, підказували, радили й допомагали. Тепер вони отримають усе, над чим багато попрацював сам автор і до чого певною мірою мав приємність прилучитись автор цих рядків. Отримають і будуть суддею, і будуть далі допомагати. Допомогатимуть авторові в продовженні роботи на ниві мовної культури і допомогатимуть школі, редакціям, видавництвам, театрам, кінематографістам, радіомовцям, авторам посібників і підручників, упорядникам словників, канцеляріям.

Нехай щастить цій книжці і її читачам!

ІВАН ВАРЧЕНКО,
*кандидат філологічних наук,
ст. наук. працівник Інституту мовознавства
ім. О. О. Потебні АН УРСР*

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Мова така ж давня, як і свідомість, писав Карл Маркс, підкреслюючи цим органічну єдність свідомості людини та її мови. Вона, ця «безпосередня дійсність думки», як висловився Маркс, є водночас і великим засобом спілкування людей, бо «виступає в цій функції для кожної людини тільки тому, що існує для інших».

Подібно до того, як мова кожної окремої людини має свої індивідуальні риси — з багатою чи бідною лексикою, з уподобаними словами й зворотами, з простою чи складною будовою речення, так і мова цілого народу має свої виразні, тільки їй притаманні властивості, що позначаються не лише певними правилами сполучення окремих звуків у слова й слів у речення, а вбирають у себе низку понять.

Людина може володіти кількома мовами, залежно від її здібностей, нахилів і прагнень, але найкраще, найдосконаліше людина володіє звичайно своєю рідною мовою. І це не тільки тому, що цією мовою, засвоївши її змалку, вона користується повсякденно, а й тому, що рідна мова — це невід'ємна частка батьківщини, голос свого народу й чарівний інструмент, на звуки якого відгукуються найтонші й найніжніші струни людської душі. З рідною мовою-бо пов'язані найдорожчі спогади про перше слово, почуте в колисці з материнних уст, затишок батьківської хати, веселий гомін дитячого товариства й тихий шелест листя старої верби, під якою вперше зустрівся юнак з коханою дівчиною...

«Мова народу, — писав відомий російський педагог-демократ К. Д. Ушинський у статті «Родное слово», — є кращий, що ніколи не в'яне* й вічно розвивається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворюється весь народ і вся його батьківщина; у ній перетворюється силою народного духу в

думку, в картину й звук небо вітчизни, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси й річки, її бурі й грози — весь той глибокий, сповнений думки й почуття голос рідної природи, який промовляє так гучно в любові людини до її іноді суворой батьківщини, який висловлюється так яскраво в рідній пісні, у рідних мелодіях, у вустах народних поетів».

Є мови більше й менше розвинені, є мови, що своїм чарівним звучанням здобули світову славу, та наймиліша й найдорожча для людини її рідна мова. Як просто й разом з тим зворушливо писав про це Тарас Шевченко:

Ну, що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує!..

Бо рідна мова не тільки зберігає світлі спогади з життя людини й зв'язує її з сучасниками, — у рідній мові чується голос предків, у ній відлунюють перегорнені сторінки історії свого народу.

«Найбільше й найдорожче добро в кожного народу, — казав колись класик української літератури Панас Мирний, — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування». Цю думку розвиває в згаданій статті К. Д. Ушинський: «Покоління народу проходять одне за одним, але наслідки життя кожного покоління лишаються в мові — у спадщину нащадкам. До скарбниці рідного слова складає одне покоління за одним плоди глибоких сердечних порухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя й пережитої радості, — одно слово, весь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові. Мова є найважливіший, найдорожчий і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живі й майбутні покоління народу в одне велике історичне живе ціле. Вона не тільки виражає життєвість народу, але є саме це життя».

А якої ваги надавав користуванню рідною мовою і дбанню за її чистоту класик російської літератури І. С. Тургенєв! Коли пішла чутка, що Тургенєв став писати свої художні твори французькою мовою, він спростував це в листі до критика С. А. Венгерова такими словами: «Я ніколи, жодного рядка в житті не написав не російською мовою; у противному разі я був би не художник, а просто паскуда. Як це можна писати чужою мовою, коли й своєю, рідною, ледве можеш дати собі раду з образами, думками тощо». В іншому листі, до Льгової, Тургенєв писав: «Бережіть чистоту мови як святиню. Ніколи не вживайте іноземних слів. Російська мова така багата й гнучка, що нам нема чого брати в тих, хто бідніший за нас».

Українська поетеса-революціонерка Леся Українка дивилась на свою мову як на зброю:

Ти моя щира, гартована мова,
Я тебе видобусть з піхви готова...

Могуть в визвольну силу бачив у рідному слові великий син українського народу Тарас Шевченко, пишучи:

...Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло них
Поставлю слово.

Не дивно, що український народ ставився з такою пошаною, вірою і любов'ю до своєї мови, яка була йому на тернистих шляхах поневір'я в сумній минувшині, кажучи словами його кращих представників, і за єдину зброю, і за єдину втіху. Цією мовою милувалися також і ті поодинокі іноземці, що побували на Україні й чули її співучу, мелодійну мову. Ось, приміром, як француз П'єр Шевальє в своїй книжці «Історія війни козаків проти Польщі», виданій у Парижі 1663 року, характеризує українську мову козаків: «Вона дуже ніжна й сповнена пестливих висловів та надзвичайно тонких зворотів». Німецький поет Фрідріх Боденштедт у середині XIX ст. так захопивсь українськими народними піснями та історичними думами, що

вивчив українську мову й переклав німецькою багато цих пісень і дум, видавши згодом антологію «Поетична Україна», у передмові до якої він піднесено писав про пісню й мову українського народу, вважаючи їх за досягнення народів усього світу. Відомий український і російський учений І. І. Срезневський сказав про українську мову: «Сила людей переконана, що ця мова є одна з найбагатших мов слов'янських, що вона навряд чи вважить богемській щодо рясноти слів та висловів, польській щодо барвистості, сербській щодо приємності, що це мова, яка навіть у вигляді необробленому може стати нарівні з мовами обробленими гнучкістю й багатством синтаксичним, мова поетична, музична, мальовнича»

Славнозвісний російський артист Л. В. Собinov, приїхавши на гастролі 1926 року до Харкова, де він співав у опері Вагнера партію Лоенгріна, записав таке своє враження від української мови: «Коли я одержав переклад Лоенгріна українською мовою й тоді ж, сівши за рояль, проспівав знамените звернення до лебедя, я мимоволі закричав: та це ж бо звучить зовсім по-італійському: гарно, звучно, благородно й поетично».

Можна було б наводити ще багато хвальних і піднесених висловів про українську мову діячів науки й мистецтва різних, близьких і далеких нам народів, та досить і цих, щоб бачити, як високо цінували вони нетлінний скарб українського народу, що його наші предки зберегли, незважаючи на всілякі заборони й утиски, і передали нам у спадщину. Згадаймо наостанку ще слова полум'яного борця проти самодержавства й кріпацтва, революційного демократа М. Г. Чернишевського: «...не якихось там двісті чи триста років, а бозна-скільки віків говоритимуть українською мовою люди, що живуть на Дніпрі й далі на захід; у такому разі існуватиме й українська література бозна-скільки віків...»

З усього сказаного ми бачимо, що мова — це щось далеко більше за механічний зв'язок між

людьми, це — відбиток свідомості людини, це прояв її. З того, як говорить та чи та людина, можна уявити собі загальний розвиток цієї людини, її освіту й культурний рівень. Що культурніша людина, то розвиненіша її мова, багатша на лексичний запас, розмаїтіша епітетами, метафорами, влучними порівняннями, барвистіша вживанням прислів'їв, приказок та приповідок. У природі не буває людей, що визначились би високим інтелектом і в той же час примітивною, як у первісного дикуна, мовою. І разом з тим як часто подибуємо людей байдужих і неохайних до своєї мови й до мови свого народу взагалі! Хіба не доводиться інколи чути: «Чи не однаково, як я говорю? Вправно чи недолуго — то байдуже, аби лиш інші зрозуміли мене, що я хотів сказати». Ні, не байдуже! Російський радянський письменник К. Г. Паустовський писав: «Людина, байдужа до рідної мови, — дикун. Вона шкідлива своїм еством уже тому, що байдужість до мови пояснюється цілковитою байдужістю до минулого, теперішнього й майбутнього народу». Видатний російський радянський письменник Ф. В. Гладков, який багато писав про чистоту й правильність російської мови, так висловився в одному, опублікованому після його смерті, листі: «Уся річ у тому, щоб оберігати свою мову від засмічення чужими словами й інородним вимовлянням. Треба твердо знати свою мову й любити прекрасне рідне мовлення. Не на честь російському літераторові виправдуватися тим, що, мовляв, таке ось слово «побутує» в розмовній мові!.. Ну, досить. Закликаю вас боротись нещадно за чистоту рідної мови в усяких випадках».

І наче перегукуючися з російським борцем за чистоту своєї мови, писав наш український видатний поет, учений-мовознавець і великий громадський діяч Максим Рильський:

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову, пильно й ненастанно
Політь бур'ян, чистіша від сльози
Вона хай буде!

Боротьба за чистоту й високу мовну культуру — це боротьба за культуру взагалі. Дбати за очищення мови від усякого засмічення й за дальше піднесення її культурного рівня — це обов'язок усього радянського суспільства, не кажучи вже про тих людей, що безпосередньо працюють над мовою — учених-мовознавців, письменників, журналістів, працівників редакцій і видавництв та викладачів рідної мови. Адже від мови наших підручників, газет, науково-популярної та художньої літератури багато залежить, чи мова мільйонів читачів удосконалюватиметься й збагачуватиметься, чи, — як іноді, на жаль, трапляється, — засмічуватиметься. Недарма в зверненні Бюро ЦК КПРС до II з'їзду письменників Російської Федерації підкреслено: «Мова літератури — найбільше добро, найбагатше джерело духовного розвитку трудящих. Засмічувати його — це значить збіднювати культуру народу». На V з'їзді письменників України перший секретар ЦК КПУ тов. П. Ю. Шелест у своєму виступі-привітанні з'їзду сказав: «Треба бережливо, з повагою ставитися до нашої рідної, чудової української мови. Це наш скарб, велика спадщина, яку кожний з нас і в першу чергу ви, письменники, повинні берегти й розвивати».

Мова — тонкий інструмент. В одних устах вона звучить з такою силою, що, кажучи словами Івана Франка, «мов трубою, міліони зве з собою», в інших — тільки порошить людям слух, як те лушпиння, позбавлене животворного зерна...

Якої великої ваги надавав наш народ у своїх приказках та повір'ях мові, людському слову! У народі вірили колись, що певним словом, яке мало хто й знає, можна й скарби в землі знаходити, і хвороби та всякі недуги лікувати, і від лихої людини та звіра оборонитися. «Ласкавими словами і гадюк чарують», — каже одна українська приказка, а друга додає: «Слово не стріла, а глибше ранить». «Гостре словечко коле сердечко», «Сказаного й сокирою не вирубаєш», «Що вимовиш язиком, того не витягнеш волом», — запевняє народна мудрість.

Та буває часом і таке, що могутній чинник впливу на людський розум і серце обертається на ніщо, і тоді в народі кажуть: «Меле таке, що й купи не держиться», «Лепече, як той пустий млин», «Не тямить голова, що язик лепече».

Іван Франко в одному вірші писав:

Слова — полова,
Але вогонь в одежі слова —
Безсмертна, чудотворна фея,
Правдива іскра Прометейя.

Однією й тією ж мовою, незважаючи на красу її чи немилозвучність, можна, виходить, і полову віяти й святий вогонь викреслювати. Усе залежить від того, як хто вміє володіти цим чарівним інструментом, що ним є мова.

Правильно й чисто говорити своєю мовою може кожний, аби тільки було бажання. Це аж ніяк не є прерогативою вчених лінгвістів, письменників або вчителів-мовників, це — не тільки ознака, а й обов'язок кожної культурної людини. Культурними в нас повинні бути всі, незалежно від того, працює людина розумово чи фізично.

Мова кожного народу не становить якоїсь відмежованої від сусідів, застиглої на віки вічні форми. Як живий організм, вона з часом зазнає певних змін під впливом історичних, економічних та політичних чинників. Інколи це можна простежити протягом життя навіть окремого покоління. Відмирають одні слова, а замість них виникають нові; старішають іноді морфологічні та синтаксичні конструкції, поступаючись перед новими, що більше відповідають вимогам часу; засвоюються лексичні елементи від сусідів, що зумовлюється політичними, економічними й культурними стосунками з ними; нові обставини життя, породжуючи нові поняття, жадають для них нового вислову; нарешті, соціальні зміни в побуті несуть із собою нові прислів'я, приказки й приповідки.

Тільки мертві мови, мови тих народів, що давно зійшли з історичної арени в небуття, наприклад,

санскрит, латинь, старогрецька мова, лишаються незмінними. Утративши давно своє практично-побутове значення, вони не зазнають більше ні змін, ні розвитку, лишившись тільки лінгвістичними пам'ятками перейденої сивої давнини.

Змінюється й наша українська мова. Ніхто не скаже тепер на салют *яса*, як колись за козащини («Із дванадцяти штук гармат гримали, *ясу* воздавали». — історична пісня); протягом кількох десятиріч майже зникло слово *комірне*, і хіба тільки старі люди тепер знають, що це означає плату за квартиру («Чиста загибель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, *комірне* плати, кругом злидні, а їсти мусиш!» — М. Коцюбинський); нове покоління знає переважно слово *квартиплата*.

А хіба не зазнає відповідних змін і близька до нашої мови російська? Безперечно, зазнає. Хто каже тепер у Росії замість *свобода* — *вольность*, яке набуло в сучасній російській мові іншого значення, ніж за Пушкіна, що вживав цього слова тільки в розумінні «свобода» («И знамя *вольности* кровавой я подымаю на Петра!»)? Не скажуть сучасною російською літературною мовою *печи* пироги, як писав байкар І. А. Крилов («Беда, коль пироги начнет *печи* сапожник»), а тільки *печь* пироги. Лайливе тепер російське *сволочь* означало за часів царя Петра І те, що нині росіяни звуть сводной командой. Навала й утеча військ Наполеона породили в російській мові слово *шерамыжничать* (канючити, випрошувати, старцювати) і *шерамыжник* (канюка, прошак, старець), що виникли від *shere* амі (дорогий друже) — постійного звертання по їжу голодних наполеонівських вояків. Таке широко вживане в сучасній російській мові слово, як *стушеваться* (знітитися, зняковіти), виявляється, є зовсім молоде: воно прижилося тільки в ХІХ сторіччі.

Такі українські слова, як *мрія* або *годинник* — теж молоді, їм нема ще й ста років. Вони ввійшли до усної мови з художньої літератури, яка, відповідаючи на вимоги часу, створила їх на базі наявних уже в народній мові слів *мріятися* й *година*.

Цікаво відзначити, що, коли з'явилося в нашій мові слово *годинник* з відповідним розрізненням — стінний або кишеньковий, стало зникати давнє слово *дзигарі*, яке теж означало годинник, але не кишеньковий, яких раніше взагалі не було, а стінний чи на вежі.

Отак, як і все живе на світі, змінюється й мова живого народу. Якщо порівняти кілька мов, між котрими лежить не тільки просторова відстань, а й певний історичний період, ми побачимо дивне явище: різні мови мають дуже схожі слова. Чи не подібне українське слово *мати* не тільки до російського *мать*, а й до німецького *Mutter* чи французького *mere*? Безперечно, подібне! Ба навіть схоже з латинським *mater*, із старогрецьким *meter* і з староіндійським *mata*. Або візьмімо слово *брат* і порівняймо з німецьким *Bruder*, латинським *frater* і староіндійським *bhrata* — знову впадає в очі подібність між ними. Чи ці слова випадково заблукали до нашої мови з давніх часів і далеких місць, чи є в цьому явищі якась закономірність, зумовлена певними причинами? Не важко здогадатися, що схожість цих і багатьох інших слів, надто тих, які найперше виникли в ужитку людей, наприклад, назви близької рідні, продуктів харчування та ін., свідчить про спорідненість мов, про те, що індоєвропейські мови якоюсь мірою є сестри між собою, дарма що початки їхньої родинної близькості вкрито млою тисячоліть минулого. Що ближче стоять в етнічній і територіальній належності один до одного різні народи сучасності, то більше спільних рис мають і їхні мови, творячи мовні групи — слов'янські, романські, германські та ін. Але це не заважає мовним елементам одної сім'ї проходити до мов іншої, часом і дуже далекої. Свого часу до російської мови ввійшли татарські слова *кнут*, *ярлык* та ін.; ми, українці, кажемо слова *кавуң*, *тютюн*, *козак*, *бунчук*, давно забувши, що ці слова прийшли до нас також від татар. Хтозна-коли осіли в нашій мові й прижилися, як свої слова, польські *пан*, *хлопець*; через польську мову зайшли до нас з німецької *друкарня*, *папір*, *фарба*, *цукор*. Часто народ, запозни-

чивши чуже слово, переінакшує його на свою впадобу, роблячи з тюркського *чапан* українське *жупан* або українські *цибуля*, *цегла* з німецьких *zwiebel*, *ziegel*.

Історичне співжиття українського й російського народів не могло не позначитися на їхніх мовах. Подібно до того, як до нашої мови зайшло багато російських слів, так і в російській мові трапляються слова, засвоєні з української мови. Усі ці *девчата*, *делянка*, *стерня*, *хлебороб*, *неполадки*, *Курицина*, *Воронежчина* тощо перенесено з українського ґрунту або в готовому вигляді, або трохи змінено, як, приміром, слово *чрезвычайный*, де до українського прикметника *звичайний* додано старослов'янський префікс *чрез*.

Такі випадки взаємодії є цілком природні й неминучі за умов спілкування народів і не можуть викликати ніяких заперечень, якщо окремі слова чи словосполучення запроваджуються не штучно чи помилково, а виникають з вимог самого життя, осідаючи на сталі підґрунтя мови другого народу. Інша річ, коли людина, не знаючи гаразд української чи російської мови або тої й тої, плутає обидві ці мови, перемішує їхні слова, відмінює слова одної мови за граматичними вимогами другої, бере якийсь притаманний саме цій мові вислів і самотужки, живосилом тягне його в іншу мову, не беручи до уваги ні традицій класичної літератури, ні живої народної мови. Так створюється мовний покруч чи, як кажуть у нас, на Україні, суржик. Суржик не є й не може бути ознакою будь-якої культури, навпаки, він завжди відбиває некультурність якоїсь частини людей, був породженням соціального та національного гноблення трудящих мас. Уже з цього видно, який непотрібний, ба й шкідливий є суржик за наших часів, коли так підноситься загальна культура мас, коли дедалі більше стирається різниця між розумовою й фізичною працею, зникає глибока прогалина між містом і селом.

Мови відрізняються одна від одної не тільки словами (вище ми бачили, що є багато спільних або

схожих слів у різних мовах), а й словозміною, підпорядкуванням слів у реченні, побудовою речення, не кажучи вже про особливість ідіом, прислів'їв, приказок та приповідок, що так яскраво характеризують кожну окрему мову, надаючи їй своїх неповторних барв, свого власного, ніде не підхопленого звучання.

Кожна мова має свій шлях розвитку, на якому позначились історичні події, пережиті її народом, географічні умови, серед яких живе цей народ, кліматичні особливості його території. Усе це в загальній сумі створює ті властивості душевного складу народу, його національну психіку, що так виразно відбиваються в його мові. Візьмімо такий український вислів, як *спати просто неба* й подивімося, як оце *просто неба* передається різними мовами. Поросійському буде — *под открытым небом*, по-німецькому — *unter freiem Himmel* (дослівно — «під вільним небом»), по-французькому — *à la belle étoile* (у дослівному перекладі — «під прекрасними зорями») Маємо тут одне й те ж поняття, але як по-різному висловлює його кожна з чотирьох мов!

Для українця звучать цілком природно вислови *спіймати облизня, накивати п'ятами, дуба дати*, йому не треба напружувати свою думку, щоб зрозуміти, про що мова мовиться в цих, відомих йому змалку, ідіомах. А спробуйте лишень механічно перекласти їх російською мовою й гляньте, що з того вийде: *«поймасть облизывание», «накивать пятками», «дуб дать»*... Дарма що всі слова тут росіянинові відомі, але йому важко буде збагнути, який зміст криється в цих звичайних словах, що відгонять йому якоюсь нісенітницею. У такому ж становищі опиняється й українець, коли йому доводиться часом читати нерозважно перелицьоване з російської: *«од воріт поворіт», «бенкет горою», «кричати на всю іванівську»,*— і йому важко второпати, що в першій фразі мало бути — *«завертай назад голоблі»,* у другій — *«бенкет на всю губу»,* а в третій—*«кричати на все горло (на всю пельку, на всі заставки, щодуху, щосили)»*.

Ідіоми, як і прислів'я та приповідки, виникши в мові якогось народу на ґрунті історично-побутових обставин, не мандрують так легко, як слова, з мови в мову, а лишаються незайманими в одній своїй мові. Їх не можна дослівно перекладати, бо з цього, як ми бачили, виходить, нісенітниця, — треба в кожній мові шукати їм своїх відповідників, що, може, й відрізнятимуться словами, але матимуть аналогічне значення. Візьмімо українську ідіому *накивати п'ятами*. Вона виникла, мабуть, ще з тих далеких козацьких часів, коли запоріжці заступали татарам дорогу на Україну. Не раз татарам доводилося, замість хапати живий товар, ясир, як вони казали, чи бранців, як називали полонених на Україні, — тікати, діставши збройну відсіч від козацтва. Панічна втеча ворога, який з переляку так надавав ходу, що тільки мигтіли його п'яти, дала підставу жартівливим козакам, які полюбляли до тепний вислів, казати, що ворог *накивав п'ятами*. У деяких відмінних обставинах виникла в Росії ідіома *задать стрекача*, що є відповідником до розгляненої української ідіоми. Слова в цих ідіомах, узятих з двох мов, різні, а поняття однакове.

Отак специфічні обставини життя народу створюють свої, характерні тільки для однієї мови, вислови, приказки, прислів'я, що разом з іншими нормативними чинниками зумовлюють дух цієї мови, її національну оригінальність.

Дбайливе ставлення до розмаїтості, багатства рідної мови повинно привчити людину ставитися уважно й до мови іншого народу, прагнучи всіма силами не порушувати ні тут, ні там своєрідного звучання кожної мови, не притирати їхньої барвистості, не обмежувати їхніх невичерпних можливостей.

Однак і в межах одної мови ми раз у раз подибуємо різні слова, що означають одне поняття. З народних уст на Лівобережній Україні ми чуємо переважно дієслово *ждати* (*ждала, ждала* козаченька та й плакати стала», — пісня), а на Правобережжі чується переважно *чекати* («Два третього не

чекають». — прислів'я). Часом одне й те ж слово по-різному вимовляється в окремих районах України, приміром, більшість українського народу вимовляє *кінь*, *пін*, але поліщуки, цебто українці з Полісся, кажуть у деяких говірках *куїнь*, *пуїн* або *куонь*, *пуон* і т. ін. Що це? Масова помилка людей щодо своєї рідної мови? Ні, це не помилка, а місцева особливість української діалектної мови. Адже мова кожного народу, що становить самостійну етнічну одиницю, поділяється на окремі діалекти, які складаються з низки говірок.

Окремі діалекти, а надто говірки іноді дуже різняться між собою, і люди одної національності, але різної діалектної території важко розуміють одне одного; приміром, німцєві з Берліна не легко збагнути німця, що спілкується за допомогою Plattdeutsch, цебто нижньонімецького діалекту; так само й українець з Полтавщини не все може добрати, що скаже йому українець з Гуцульщини або Лемківщини.

Українська мова поділяється на три діалектні групи: північну, південно-східну й південно-західну. Кожна діалектна група складається з говорів. Північна діалектна група поділяється на східно-поліські, середньополіські й західнополіські говори; південно-східна група — на середньонаддніпрянські, слобожанські, східнополтавські, південностєпові (нижньонаддніпрянські) й донецькі говори; південно-західна — на подільські, волинські, гуцульські, буковинсько-покутські, бойківські, лемківські, закарпатські, наддністрянські й надсянські говори.

У кожного народу на базі одного, здебільша центрального, діалекту виникає літературна мова, що об'єднує всі ці мовні струмки в одне національне ціле, яке дає змогу легко порозумітися представникам різних частин певної етнічної території.

На ґрунті середньонаддніпрянських говорів, поширених на Полтавщині (на захід від р. Псла), Черкащині (на схід від р. Гірського Тікичу), на півдні Київщини й на півночі Кіровоградщини, і по-стала українська літературна мова. Відбита бага-

тою класикою, наша літературна мова особливо розвинулась після перемоги Жовтня, коли, нарешті, зникли заборони та утиски, що рясно сипались на неї за дореволюційних часів як у царській Росії, так і в цісарській Австро-Угорщині, до складу яких належала поділена між цими державами українська земля. Українською мовою перекладено багато шедеврів російської та світової класики, цією мовою пишуть не тільки художні твори й публіцистичні статті, а й наукові праці з різних галузей знання.

Які ж стосунки між українською літературною мовою та її діалектами? Виникнувши на основі центральних південно-східних говорів, наша літературна мова вбирала й далі вбирає все краще, що є в окремих її діалектах. Увійшли до літературної мови такі, наприклад, слова з південно-західної діалектної групи, як *відтак* (дарма що є аналогічний вислів *після того*), *ватра* (багаття або вогнище). Таких прикладів можна навести чимало. Написані на основі говорів південно-західної діалектної групи, твори Федьковича, Кобилянської, Стефаника й Черемшини увійшли до скарбниці української класичної літератури. Щоб відобразити місцевий колорит або дати мовну характеристику персонажів своїх творів, до діалектизмів зверталися Франко, Коцюбинський, а Г. Хоткевич написав увесь роман «Камінна душа» гуцульською говіркою. Та це є лише літературний спосіб, щоб найяскравіше зобразити певну місцевість і її людей, і з цього аж ніяк не слід робити висновок, що діалектизмами можна безоглядно користуватися в поточній усній чи писемній практиці. Надуживання діалектизмами призводить до засмічення мови й зниження її стилю. Єдина літературна мова є нормативом у культурному й науковому житті країни. Через школу, художню літературу й пресу, через піднесення загального культурного рівня народних мас літературна мова нівелює й витискує діалектні риси; це особливо помітно за доби перемоги соціалізму.

Жовтнева революція розкрила перед українською культурою взагалі й мовою зокрема широкі перспективи дальшого бурхливого розвитку. Ці нові

сприятливі умови були тільки на Радянській Україні, а не на всіх землях, де живе український народ. Лишалась під Польщею Галичина й Західна Волинь, дісталась Румунії після першої світової війни українська частина Буковини, а українське Закарпаття перейшло з-під влади Угорщини під владу буржуазної тоді Чехословацької держави. На цих уявлених українських землях теж точилось українське культурне життя, хоч і дуже кволе, а подекуди й цьковане та гнане. Звісно, це якоюсь мірою позначилось на загальноукраїнському культурному піднесенні, гальмувало його, і тільки об'єднання всіх українських земель в одну Радянську державу створило, нарешті, ті жадані обставини, коли українська літературна мова не тільки закінчила повсюдно процес свого становлення, а й стала мовою освіти, преси, науки та всього культурного життя цілої України.

Проте, як зазначалося вже, мова не є щось застигле на віки вічні, тому й далі триває впорядкування окремих мовних норм, уточнення сумнівних моментів у вживанні різних слів, досліджуються мовні явища й на підставі вивчення формулюються правила підпорядкування слів і складання речень, відбувається дальший процес словотворення.

Автор цієї книжки не ставить собі на меті навчити читача української мови,— для цього потрібні інші видання. Книжку призначено для тих, хто не тільки володіє українською мовою, а й хоче запобігти помилковому слововживанню, перебороти лексичну розбіжність у визначенні однакових понять, позбутись того паралелізму в нашій мові, що не збагачує її, а обтяжує й ускладнює. У цій книжці принагідно розповідається про відомі, усталені морфологічні й синтаксичні норми, якими часто нехтують у поточній мовній практиці, чи то забувши їх, чи недостатньо засвоївши колись. Головну увагу й найбільше місця в книжці приділено похибкам лексичного та фразеологічного характеру, на які раз у раз натрапляємо не тільки в живій розмові, а й на сторінках періодичних видань, ба й у наукових працях, а часом і в художніх творах.

У пошуках найкращого мовного еквівалента автор книжки намагався виходити не стільки з власних уподобань, як з традицій нашої мови, підпираючи свої пропозиції щодо вживання окремих слів чи висловів прикладами з української класичної літератури, фольклору й живого народного мовлення.

Щоб читачеві легше було орієнтуватися в книжці і знайти потрібну довідку, матеріал поділено за частинами мови, де спочатку йдуть відмінювані, а потім невідмінювані частини. У кожному розділі, присвяченому певній частині мови, на першому місці викладено зауваження з морфології та синтаксису, а вже потім розглядається помилкове чи сумнівне вживання окремих слів, розміщених за алфавітом.

Важко охопити всі помилкові й сумнівні випадки, які трапляються в живій розмові й друкованих виданнях, тим більше що ця книжка є одна з перших спроб такого порядку. Тому-то автор не претендує на всеохоплення, але з публікації частини розгляданого тут матеріалу в журналах «Жовтень» та «Україна» і в газеті «Літературна Україна», яка викликала багато відгуків-листів, автор побачив, що навіть і в цьому невеликому обсязі книжка може якоюсь мірою задовольнити попит спраглого на таку лектуру читача.

Якщо читач і не знайде відповіді на багато питань, що ставить перед ним бажання піднести рівень культури власної мови, але, за прикладом цієї книжки, буде сам дошукуватися потрібної довідки в багатющій скарбниці нашої мовної спадщини, виявляючи тим любов і пошану до мови свого народу, автор уважатиме, що він до певної міри виконав поставлене перед собою завдання: дати читачеві поштовх до роздуму, до дбайливого поводження з своєю мовою, а значить — і до самовдосконалення в ній.

Називний відмінок. у складеному присудку

У якому відмінку треба ставити іменника та прикметника, якщо вони виступають у складеному присудку поряд з дієсловами *бути*, *звати* тощо, — у називному чи орудному? Як краще сказати по-українському: «Мій батько був *коваль*» чи «Мій батько був *ковалем*», «Вона була *гарна дівчина*» чи «Вона була *гарною дівчиною*»?

Це ніби паралельні форми, які бачимо в нашій класичній літературі й матеріалах фольклору. Проте в сучасній мовній практиці помітна схильність до вживання тільки однієї форми — орудного відмінка: «Петро був *першим учнем* у класі», «Вона була *досвідченою лаборанткою*», «Усе життя вони були *наївними*, як діти».

Подивимось, якому відмінкові надає переваги українська класика й жива народна мова. «Обоє вони були *сироти*, побралися й жили собі *двійко*» (М. Вовчок); «Мене звуть *Андрій Корчака*» (І. Нечуй-Левицький); «Будь мені *лицар да вірнесенький*» («Українські пісні» М. Максимовича).

У всіх цих фразах іменник у складеному присудку стоїть у формі називного відмінка. Однак досить часто натрапляємо на фрази й з орудним відмінком іменника: «То був *волом*, а то хочеш зостатися *конем*» (М. Номис). Що ж — виходить, ніби це однаково, який поставити відмінок іменника в складеному присудку — називний чи орудний? Ні, не однаково. Якщо проаналізувати всі наведені вище приклади, то не важко помітити, що називний відмінок стоїть там, де іменник і прикметник мають незмінну властивість — *сироти*, ім'я та прізвище — *Андрій Корчака*, *лицар вірнесенький*, себто людина, що визначається вірністю на все життя, довіку. Там же, де мовиться про несталу або тимчасову ознаку в іменнику та прикметнику, там дають перевагу орудному відмінку: був *волом*.

Великий знавець слов'янських мов, український учений О. Потебня вважав, що фраза, яку він прочитав у галицькому виданні: «Історія є *вчителькою* життя», належить до полонізмів і її треба було виправити на вимоги української мови: «Історія є *вчителька* життя».

На основі цього слід зробити висновок, що в наведених на початку фразх правильно буде сказати: «Петро був *перший* *учень* у класі», «Вона була *досвідчена* *лаборантка*», «Усе життя вони були *наївні*, як діти», — бо іменники й пов'язані з ними прикметники означають постійну властивість. Але треба сказати: «Попервах Петро був *першим* *учнем*, а потім став мало не *останнім*»; «Хоч вона була й *досвідченою* *лаборанткою*, але перейшла на іншу роботу»; «Вони були *наївними*, як діти, поки їх не спіткало лихо», — бо тут в іменниках та прикметниках мовиться вже про тимчасову, а не постійну властивість.

Родовий чи знахідний відмінок додатка

Як буде правильно сказати: писати (читати) *листа* чи *лист*, пришити *гудзик* чи *гудзика*? Такі питання часто виникають перед тими, хто не гаразд відчуває дух української мови. Як на те, трапляються інколи випадки, коли той самий іменник, виконуючи в реченнях синтаксичну функцію додатка, в одному реченні стоїть у родовому відмінку, а в другому — у знахідному, наприклад: «Послухали *доброї поради* високошановного народолюбця» (Б. Грінченко) і «Він дасть *пораду*, як і що,— знайшов вихід Антін» (С. Чорнобривець). Від чого ж залежить той чи той відмінок додатка? Чи є якесь правило щодо цього?

У розділі «Дієслово» ми побачимо далі, що є дієслова, які керують іменниками тільки в якомусь певному відмінку, а тимчасом обмежимося зараз лиш зауваженням, що, на відміну від російської мови, український іменник-додаток часто стоїть у родовому, а не

знахідному відмінку: «Бабуся пильнує *малої*» (М. Вовчок); «Де шукати *благосгині*» (П. Куліш); «Гляди, дядьку, *порядку*» (М. Номис); «Заспівай мені, доню, *тієї Вкраїни*» (Г. Косинка).

Отож, у першій фразі треба сказати: писати (читати) *листа*; та й у другій теж ближче буде до української мовної традиції: пришити *гудзика*, а не гудзик, як то часом доводиться читати. й чути.

Родовий відмінок належності

Інколи трапляються такі звороти: «Тут була хата *Шевченка*», «Треба берегти гнізда *птахів*»,— де родовий відмінок означає належність якоїсь речі комусь або чомусь. Проте в аналогічних випадках українська класика й живе народне мовлення більше вживають присвійного прикметника: «Розсердився за ці *бабусині* речі» (І Квітка-Основ'яненко); «Подай-но йому *Петрову* свитку» (С. Васильченко); «*Отцева* й *материна* молитва зо дна моря верне» (М. Номис). Отож і в перших, двох фразах слід сказати: «Тут була *Шевченкова* хата»; «Треба берегти *пташині* гнізда». У діловому листуванні, що потребує точного означення, іменник-прізвище ставлять у родовому відмінку: майно *Бондаренка*. Так само, коли за іменником-підметом далі йде кілька прізвищ, що означають належність, ці прізвища ставимо в родовому відмінку, а не творимо з них присвійних прикметників, як то було в попередніх прикладах: «Твори *Шевченка, Франка, Лесі Українки* та *Коцюбинського* становлять золотий фонд української літератури» («Літературна газета»). Також і тоді, коли до прізвища додається ім'я чи якийсь епітет, теж треба вдаватися до родового відмінка, а не присвійного прикметника: твори *Тараса Шевченка*, а не *Тарасові Шевченкові*, твори *великого Шевченка*. У родовому відмінку ставимо іменник-прізвище в тому разі, коли присвійний прикметник буде важкий на вимову, наприклад: «повісті *Квітки-Основ'яненки*», а не «*Квічині-Основ'яненкові* повісті».

Родовий відмінок часу

Українській мові властиве використання родового відмінка іменників, щоб означити час. Російська мова знає в таких випадках прийменник із знахідним відмінком іменника: *тої ночі — в ту ночь, цього літа — в это лето*. Наведемо кілька прикладів з класичної літератури й фольклору: «*Одної ночі* приснився мені сон» (М. Вовчок); «А чула ти, що сталося *сеї ночі?*» (Л. Українка); «...малий Василько, якому тільки *цієї весни* пошили штани» (С. Васильченко); «Чакрили очі *темної ночі*, легше в могилі спочинув» (народна пісня)

З цього можна зробити висновок, що, йдучи за традицією класики й живої народної мови, ліпше сказати по-українському: «*Того дня* з ним не сталося ніяких пригод», — а не «*У той день...*» Проте, слід пам'ятати, що родовий часу не може стояти у формі множини (наприклад, «*Тих днів...*»), а також без означення («*цієї*», «*темної*», «*того*»). Тут на визначення часу, днів тижня, явищ, процесів, стану вдаємося до знахідного відмінка з прийменником: «*у роки (під час)* громадянської війни», «*у вівторок*», «*у давнину*», «*у (під) хуртовину*».

Особливість у вживанні давального відмінка

В українській класиці й живому народному мовленні де-не-де трапляються іменники й займенники в давальному відмінку, тоді як у сучасній мові вживаються конструкції з прийменником і родовим відмінком: «Пани б'ються, а *мужикам* чуприни трясуться» (М. Номис) — «Пани б'ються, а *в мужиків* чуприни трясуться»; «Він як угледів дівчину, аж очі *йому* засвітилися» (М. Вовчок); «*Вовкові* барана з горла не видереш» (М. Номис). Хоч сучасна українська літературна мова в таких випадках більше користується конструкцією з прийменником і родовим відмінком іменника або займенника, проте не слід забувати й цю давню форму давального відмінка: «Очі *чоловікові* заясніли, голос подужчав».

Давальний і кличний відмінки

Як відомо, іменники чоловічого роду другої відміни мають у давальному відмінку однини закінчення -ові після основи на твердий приголосний та -еві, -єві — після основ на м'який або шиплячий приголосний: «Та й не дала тому *козакові* ні щастя, ні долі» (пісня); «Масючка вже постерегла, що молодому *паничеві* сподобалася Галя» (І. Нечуй-Левицький); «У бою *Андрієві* так любо відчувати другове плече» (В. Сосяра).

Є ще й паралельне закінчення давального відмінка -у, -ю, яким слід користуватись тоді, коли поряд стоять у цьому відмінку два іменники чоловічого роду, з яких один уже має закінчення -ові, -еві або -єві: «Передай листа *товаришеві Бондаренку*» (з живих уст).

Субстантивовані прикметники-прізвища, що мають суфікси -ов, -ев, -єв, -ів, -їв, у давальному відмінку однини закінчуються тільки на -у: Петров — *Петрову*, Щоголев — *Щоголеву*, Андрухів — *Андрухову*; прізвища з суфіксами -ин, -ін, -їн закінчуються на -у, а також на -ові: Завалишин — *Завалишину* і *Завалишинові*, Серпилін — *Серпилину* і *Серпилинові*, Захар'їн — *Захар'їну* і *Захар'їнові*.

Наявність паралельних закінчень у давальному відмінку однини призводить інколи до надуживання закінченнями -у, -ю, замість основних -ові, -еві, -єві: «Андрію *Олексійовичу* здавалося, що він і на цей раз не помиляється», — читаємо в одному сучасному оповіданні, де автор не взяв до уваги, що він поставив ім'я та по батькові не в давальному відмінку — *Андрієві Олексійовичу*, — а в кличному, який бачимо, читаючи далі оповідання: «Андрію Олексійовичу, спиніться!»

Не слід забувати, що в українській мові є характерний кличний відмінок однини жіночого роду (нива — *ниво*, Марія — *Маріє*) та чоловічого (дуб — *дубе*, піонер — *піонере*, батько — *батьку*, Григорій — *Григорію*).

Українська класика, фольклор і живе народне мовлення пильно додержуються форм кличного відмін-

ка: «Іди, *Петре*, до тієї, котру щиро любиш» (І. Котляревський); «*Козаче, соколе*, візьми ж мене з собою на Україну далеку» (пісня); «Чи ти, *Федьку*, здурів, що таке мелеш?» (з живих уст). З цього можна зробити висновок, що й нам не слід уникати без усяких на те підстав цієї особливості нашої мови.

Орудний відмінок дійової особи й знаряддя

У двадцятих і тридцятих роках ХХ ст. багато сперечались про те, чи властива українській мові форма орудного відмінка дійової особи. Коли одні мовознавці запевняли, що в народі не скажуть: «*Бригадою* Коваленка виорано 20 га з огріхами»,— а тільки: «*Бригада* Коваленка виорала 20 га з огріхами»,— бо, мовляв, назва дійової особи чи групи осіб повинна стояти в фразі звичайно в називному відмінку, то інші, на заперечення, наводили цитати з класичної літератури: «*Енеєм* кинута я бідна» (І. Котляревський); «*Дідами* крадене добро» (Т. Шевченко).

Очевидно, відкидати категорично можливість орудного відмінка дійової особи не слід, але не треба й надуживати ним, як це часто буває в писемній і в усній мові, наприклад: «Двері відчиняються *водієм*»; «Він насмажив її на похідній сковорідці, передбачливо захопленій *Кесарем*»; «Щось нове, не звідане *нами*»; «Нарубані *Пилипом* дрова». Усі слова в цих фразах — українські, і все ж деякі фрази звучать не по-українському, не в ключі народної мови.

Візьмімо речення з творів П. Мирного: «Та кара над Мариною, що придумала її *бариня*, та нагла смерть Федорова, мов страховище яке стояли перед очима». Замість того, щоб написати: «Та кара, придумана її *баринею*», — де іменник *бариня* стояв би, як дійова особа, в орудному відмінку, письменник удався до конструкції з підрядним реченням: «*що придумала її бариня*», — поставивши назву дійової особи в називному, бо це більше відповідає нашим мовним традиціям.

Розгляньмо ще одну фразу, узату з давньої народної пісні: «Буде лях проклятий батьками орати, матерями волочити», — де іменники *батьки* й *матері* стоять в орудному відмінку. Чому? А тому, що в цій фразі дійова особа — лях, батьки ж і матері правлять за знаряддя для дійової особи (ляха). Та було б уже неприродно для народної мови сказати: «*Батьками* зоране поле, *матерями* заволочене», — бо в цій фразі батьки й матері виступають як дійові особи, через що й треба сказати: «*Батьки* зорали поле, *матері* заволочили».

Так само й у наведених вище сучасних реченнях більше відповідатиме духові нашої мови, коли сказати: «Двері відчиняє *водій*» (хоч слушно буде: «Двері відчиняються *механізмом*», — бо тут нема дійової особи, а є лише знаряддя — механізм); «Він насмажив її на похідній сковорідці, яку передбачливо захопив *Кесар*»; «Щось нове, що не звідали *ми*», «Дрова, що нарубав *Пилип*».

Розуміється, заміна орудного відмінка дійової особи конструкцією з підрядним реченням інколи обтяжує фразу, через що й уникають її, кажучи: «Зроблені *колективом* працівників спостереження мали велике наукове значення», — замість «Спостереження, що їх зробив *колектив* працівників, мали велике наукове значення». Але іноді контекст дозволяє перебудувати фразу так, щоб у ній не було ні орудного відмінка дійової особи, ні підрядного речення. Наприклад, фразу з сучасного художнього твору «Бородай відміряв зароблені *хлопцем* три пуди жита» можна, не міняючи значення, висловити й так: «Бородай відміряв *хлопцеві* зароблені три пуди жита». Та й у попередній фразі можна було б сказати: «Спостереження *колективу* працівників мали велике наукове значення».

Орудний відмінок часу

Ми вже бачили вище, як широко використовується в українській мові родовий відмінок, щоб означити час, але для цього часто живається й орудний відмі-

нок: «Вивірів ти моє серце вдень і нічною добою» (П. Куліш): «Щасливою годиною козак уродився» (Б. Грінченко); «Коли ж тебе, матінко, дождати в гості — чи *глибокими снігами*, чи *зеленими лугами*, чи *вишневими садами?*» (І. Нечуй-Левицький); «Уже ж я думала-гадала про тебе *днями й ночами*» (з живих уст).

Родовий чи орудний відмінки на означення часу — це майже паралельні форми, хоч деяку значеннєву різницю між ними можна помітити. Якщо порівняти речення «*Одної ночі* приснився мені сон» з останнім реченням «Уже ж я думала-гадала про тебе *днями й ночами*», то відчуємо, що в першому реченні говориться конкретніше про якийсь час (*одної ночі*), ніж у другому, де йдеться взагалі про невизначений час (*днями й ночами*).

У діловій і науковій мові орудний відмінок часу мало дається до використання, зате в мові художнього твору, в публіцистиці й щоденному мовленні треба вживати, залежно від нюансових потреб, обидві відмінкові форми.

Слід не забувати й про такі вислови з орудним відмінком часу, як: *останнім часом*, замість *в останній час*, *цими днями*, замість *на цих днях*, *іншим часом* (замість *у інший час*).

Правильно сказати *вівторками*, *п'ятницями*, *у вівторок*, *у п'ятницю* або *щовівторка*, *щоп'ятниці*, а не *по вівторках*, *по п'ятницях*. Наприклад: «Консультації відбуваються *вівторками й п'ятницями* (*у вівторок і п'ятницю*, *щовівторка й щоп'ятниці*).

Родовий відмінок множини

«Багато *статтів* написано на цю тему, багато прочитано *довідів*»; «Йому бракує ще *знаннів*»; «Тут продається література з різних *галузів* техніки». У всіх цих реченнях іменники жіночого роду *стаття*, *довідь*, *галузь* та іменник середнього роду *знання* стоять у родовому відмінку множини з закінченням -ів, властивим

іменникам чоловічого роду: ліс — лісів, робітник — робітників тощо. Така плутанина з закінченням родового множини відбувається під впливом деяких говірок, але літературна мова додержується сталих граматичних закінчень, через те слід виправляти на *статей, доповідей, галузей і знань*. Іменник *знання* краще ставити завжди в однині: «йому бракує ще *знання*».

Тимчасом іменник *солдат* у родовому відмінку множини дехто лишає в формі, що збігається з називним відмінком однини: «У клубі було багато *солдат* місцевої частини», — хоч краще сказати багато *солдатів*, як у фразі: «Картини героїчних битв Вітчизняної війни оживають у кипучій праці *солдатів* трудового фронту» («Літературна газета»).

Іменник *слов'янин* відмінюється так само, як і *селянин*, тому в родовому відмінку множини буде *слов'ян*, а не *слов'янів*, як написано в одному сучасному вірші: «Київська Русь гуртувала *слов'янів*».

Місцевий відмінок множини

Під впливом російської мови помилково ставлять у місцевому відмінку множини іменників закінчення -ам, -ям, а не -ах, -ях: «рахує по *пальцям*», «читає по *складам*», «мандрує по *горах і долинах*». Українська граMATика категорично вимагає в цих і аналогічних випадках ставити закінчення -ах, -ях: по *пальцях*, по *складах*, по *горах і долинах*.

Закінчення -ам буває тільки в давальному відмінку множини: «Дам лиха *закаблукам*, дам лиха й *передам*» (пісня).

Чоловічий чи жіночий рід?

«Спогад про неї стискає *біллю*»; «Я не хочу знов чіпати *біллю* сповнені серця» — читаємо інколи в сучасній поезії й прозі, де автори забули, що іменник *біль* в ук-

раїнській мові чоловічого, а не жіночого роду, як у російській мові (пор. *душевная, зубная боль*). Ця дивна помилка трапляється й у публіцистичних виступах, дарма що наша класика й народна мова знали слово *біль* тільки як іменника чоловічого роду: «Вона чула *страшений біль*, страшно втому в цілім тілі» (І. Франко); «*Чужий біль* нікому не болять» (прислів'я).

Інша річ, коли іменник *біль* означає білі нитки і є відповідником російському *бель*. Тоді він буде жіночого роду: «Під вербою над водою Катерина *біль* білила, із *своєю біллю* говорила» (Словник Б. Грінченка); «*Невинна біль* змінилась у гордий пурпур на тій калині, що тебе квітчала» (Л. Українка).

Окремі іменники в літературній мові належать до одного роду, а в розмовній, діалектній — до другого: *санаторій* і *санаторія*, *клавіш* і *клавіша*. Іменник *фальш* у чоловічому роді чергується з формою жіночого роду: «*Фальш* у її голосі *різав* Ярині слух» (О. Десняк); «А чи нема тут *якого фальшу?*» (з живих уст); «Арсенова душа не виносила брехні й *фальші*» (Л. Дмитерко). Хоч категорія чоловічого роду для іменника *фальш* старіша за категорію жіночого, проте ця друга витискає з сучасної української мови першу.

Якому родові давати перевагу в цих іменниках, залежить від характеру тексту: ділова мова, пряма мова в художньому творі чи стилізація під народну говірку.

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ОКРЕМИХ ІМЕННИКІВ

Башта і вежа

Часом постає питання — яке з цих двох слів, що обидва відповідають російському іменнику *башня*, краще застосувати в тому чи тому контексті—*башта* чи *вежа*?

Ці слова бачимо і в українській класичній літературі, і в сучасних наших радянських письменників, і в фольклорі: «Змурував високу *башту*» (Б. Грінченко); «Ой позволь, батьку отамане, нам на *башти* стати —

не одному генералу з пліч голівку зняти» (історична дума); «Капітан стояв, висунувшись по груди з *башти*, і поглядав за шляхом, за рухом, за повітрям» (Л. Первомайський) і «Верх Бескида калинова там же стоїть *вежа* нова» (народна пісня зі збірки Я. Головацького), «Видніються вже віддала увінчані ясною зіркою озоре-ні *вежі* Кремля» (М. Бажан).

З цих прикладів читачеві ще важко зорієнтуватися, де саме слід ставити перше чи друге слово. Але, якщо глибше проаналізувати всі ті випадки, де трапляються ці слова, то можна зробити такий висновок: слідо *башта* треба ставити там, де мовиться про військові споруди давноминутих або минутих часів загальної і української історії (доба козаччини), як це бачимо в наведеній вище історичній думі та в «Енеїді» Котляревського: «Для ночі вдвоє калавури по всіх поставили *баштах*, ліхтарні вішали на шнури, ходили рунди по валах». Слушним це слово буде й у сучасній військовій техніці (наприклад, *башта* в танку), як це видно з цитати, узятої з твору Л. Первомайського. Там же, де йдеться про будови, що втратили військове значення, наприклад, споруди Кремля, як це читаємо у вірші Бажана, або про архітектурні об'єкти, надто готичного типу,— більше пасуватиме слово *вежа*. Так само в технічних конструкціях слід користуватися словом *вежа*, наприклад, телевізійна *вежа*.

Було ще слово *гуляй-городина*, що означало високу рухому дерев'яну споруду на зразок башти, яку підкочували колись під час бомбардування до ворожих мурів. Це слово втратило нині своє практичне значення й може придатися хіба що тільки в якомусь історичному творі

Білизна, білість, білина, білота

Іменник *білізна* означає українською мовою спідню одягу: «Шие ненька рукавиці сину, а сестра *білизну* для братів» (М. Терещенко). Цей іменник є ще в іхтіології, де позначає породу риби, яка по-російському називається *жерех* або *шереспер*. Проте в нашій сучасній літературі трапляються випадки, коли цьому

іменнику з наголосом на останньому складі надають значення російського слова *белизна*: «Мене зачарувала *білизна* снігів».

Чи є потреба поширювати значення іменника *білизна*, коли на російське слово *белизна* маємо і в художній літературі слово *білина* («Дід похилився так, що волосся спливало з кінською гривою в одну *білину*» (М. Яцьків), і в наших словниках є слова *білість* (Українсько-російський словник Академії наук УРСР), *білота* (Російсько-український словник за редакцією А. Кримського)? Певно, що нема, бо дальший розвиток нашої мови потребує вточнення, а не довільного поширення семантики.

Болільник чи вболівальник!

«*Болільники* довго не могли заспокоїтись після поразки «Динамо», — читаємо в одному періодичному виданні, а в другому: «Обличчя *вболівальників* красномовно свідчать про напругу й драматизм подій, що розгортались на льодовому полі в дні світового чемпіонату». То як же треба назвати людину, що надмірно захоплюється на футбольних матчах та інших спортивних змаганнях — *болільник* чи *вболівальник*?

Дієслово *боліти*, від якого творять іменник *болільник*, означає українською мовою відчуження болю або жалю чи скорботи: «Так *болить* спина, трудно розігнутися» (М. Коцюбинський); «Мене ж *болить* її відвічне страждання» (І. Франко). Коли ж мають на увазі не самий біль, а перебіг хвороби, тоді вживають дієслова *хворіти*: «Усе літо я *хворіла*» (П. Мирний). Є ще в нашій мові слово *уболівати*, що означає — співчувати комусь, журитися за когось, брати чиесь горе близько до серця: «Серце чогось щемить і щемить, наперед *уболіваючи* за чужими дітьми, як за своїм сином» (М. Стельмах). Від цього дієслова й утворено іменник *уболівальник*, яким позначають ту людину, що *вболіває* за невдачу або успіх окремого гравця чи цілої спортивної команди. Наші академічні словники — Російсько-український та Українсько-російський дають

тільки слово *уболівальник*, якого, очевидно, й слід додержуватися, поки українські спортсмени й глядачі не вигадали нового слова для тих нестямців, що не можуть спокійно всидіти на змаганнях.

Будівельник, будівник, будівничий

Часто плутають іменники *будівельник* і *будівник*, ставлячи їх не там, де треба: «Комуністична партія є невтомний *будівельник* нового, щасливого життя трудящих»; «На врочисті збори зібралися всі *будівники* новобудови: муляри, маляри, штукатури, паркетники».

Будівельник — це робітник, що працює на спорудженні якогось будинку або споруди; від цього походить і назва професійної спілки — профспілка *будівельників*. *Будівник* — далеко ширше поняття, що означає не стільки належність людини до колективу працівників, які споруджують якусь будову, скільки її творчу активність у якомусь процесі: «Комуністична спілка молоді повинна виховати *будівників* комуністичного суспільства» (Біографія В. І. Леніна).

З цього випливає, що в перших двох фразах треба виправити: «Комуністична партія є невтомний *будівник* нового, щасливого життя трудящих»; «На врочисті збори зібралися всі *будівельники* новобудови...»

Іменник *будівничий* охоплює поняття *будівельника* й *будівника* і, крім того, є відповідником російського слова *зодчий*: «Знову гора обізвалась, загула: з губернії приїхав *будівничий*» (П. Мирний); «Ленін — творець і *будівничий* великої багатонаціональної соціалістичної держави» («Радянська Україна»).

Будівля, будова, побудова

Іменники *будівля* й *будова* інколи бувають синонімами, що означають тотожні поняття: «Громадські *будівлі* стояли по той бік села» (О. Копиленко); «Хитались червоні колони *будови*» (М. Бажан). У двох цих фразах обидва іменники становлять закінчений наслі-

док будівельного процесу, що відповідає російським словам *здание, строение*. Проте іменник *будова* може означати ще й процес будування («Ми росли на колгоспному полі, на *будовах*, у труді і в бою» (П. Дорошко), структуру (*будова* тіла, *будова* речення) і конструкцію (*будова* машини).

Є ще іменник *побудова*, що означає закінчення процесу: «*Побудова* соціалізму — результат виконання заповітів Леніна» (Біографія В. І. Леніна). Іноді його помилково вживають замість слова *будова*, коли мовиться про структуру: *побудова* тіла. Цього слід, розуміється, не допускати.

Вид, на виду, на видноті, вигляд, краєвид

Багато трапляється помилок із словами *вид* і *вигляд* — їх ставлять одне замість одного або користуються ними там, де треба вживати інших висловів. Пишуть, наприклад: «Цього року в нас добрі *види* на врожай». Краще було б: «У нас добрі *сподіванки* (*вигляди, перспективи*) на врожай». Іменник *вид* означає насамперед лице: «На її *виду* ще й досі було знати сліди давньої краси» (І. Нечуй-Левицький); «Поганому *виду* нема стиду» (М. Номис). Цей іменник може бути й синонімом слова *зір*: «*Видом* видати, слихом слухати» (Т. Шевченко). Російський вислів *быть на виду* по-українському звичайно передається *бути на видноті* (*перед очима, на оці*): «На стіні, на *видноті* висів канчук-трійчатка» (О. Ільченко). Однак під впливом діалекту, де трапляється вислів «на *виду*» в розумінні — на видноті, перед очима, чуємо в сучасній популярній пісні Машкіна: «Вся краса твоя чудова у мене на *виду*». Розуміється, це, як і взагалі діалектизми, не варт поширювати в літературній мові, якщо на те нема особливої художньої потреби — передати колорит місцевої говірки, лишити незайманою пряму мову персонажа твору тощо.

Неприродно звучить по-українському фраза: «У *вигляді* *кари* йому наказано переписати весь твір». Від-

повідно до російського вислову *в виде наказания* по-українському буде *за кару*: «Кілька годин просидів *за кару*» (С. Ковалів). Так само російському *в виде подарка* або *в виде опыта* — по-українському відповідає як *подарунок* або як *спроба* (на *спробу*, за *спробу*).

Такого ж гатунку фраза: «Він зробив це *для вигляду*» — замість — *про око* (*про людське око, про людські очі*), *для годиться*: «Щовечора збиралися до школи *про людські очі*, ніби на співанку» (А. Головка); «Бачу, не сердиться, а гнівається *для годиться*» (М. Стельмах).

Замість вислову *зробити* (*робити*) *вигляд*, який часто бачимо на письмі й чуємо в розмові, краще сказати *удати, удавати*: «Не *удавай*, немов не розумієш» (Л. Українка).

Замість такого ж хибного «І *вигляду* не показав, що йому соромно» треба — і *знаки* (*навзнаки, знаку*) не давав (*не подавав*): «Проте Орися й *знаку* не подала» (А. Головка).

Відповідниками російського слова *вид* у розумінні «пейзаж, ландшафт» в українській мові є *краєвид* («Вийшла в поле й стала, задивившись у далечінь на чудовий *краєвид*». — М. Коцюбинський) або *вигляд* («Ой; що за чудові *вигляди* тут у вас і на річку і за річку». — І. Нечуй-Левицький).

Українськими відповідниками до російського *вид* у розумінні «сорт, варіант» будуть *різновид, гатунок, рід, сорт, категорія*: «Українська проза післявоєнного періоду на теми революції і громадянської війни представлена в літературі кількома жанровими *різновидами* історичного роману». — («Радянське літературознавство»); *відміна* («Є ще сім *відмін* цієї приказки», — М. Номис); а в біології — *вид*: «Слід розповісти дітям про армію наших агробіологів-мічурінців, про творців нових *видів* рослин і тварин». — («Літературна газета»).

Російському вислову *вид на жительство* в українській мові відповідає — *посвідка на прожиття*. У художній літературі, коли хочуть надати фразі бюрократично-канцелярського звучання, користуються словом *вид*: «Як же ми тебе приймемо, що в тебе ні *виду* ні якого, нічого» (П. Мирний).

Вираз і вислів

Ці слова вважали за абсолютні синоніми, і в класичній літературі бачимо іменник *вираз* у різних значеннях: «Почала... солодкими *виразами* любові промовляти» (І. Нечуй-Левицький); «*Вираз* на лиці понуро-урочистий» (П. Куліш).

У сучасній українській літературній мові ці слова розрізняються за значенням: там, де мовиться про якусь думку чи міркування, передані небагатьма словами, кажуть — вислів: «За *висловом* чийм» (Російсько-український фразеологічний словник І. Виргана та М. Пилинської); «Під заголовком газети був *вислів*: «Из искры возгорится пламя» («Історія ВКП(б)»; у всіх інших випадках, зокрема й у математиці, користуються іменником *вираз*: «Ротмістр і очима і всім *виразом* показував, щоб він забирався геть» (П. Панч); *вираз* $a^2 + b = c$.

Відношення, взаємини, стосуюнок, відносно, щодо, стосовно, відносність

Відповідно до російських слів *отношение, относительно* часто надуживають словами *відношення, відносно*, забуваючи про інші, точніші, природніші слова: «Не можна допускати поверхового *відношення* до такої серйозної справи», — замість — поверхового *ставлення* або — ще краще — щоб поверхово *ставились*; «*Відносно* цього не може бути двох думок», — замість — *про* це (*щодо* цього, *з приводу* цього); «Я з ним у добрих *відношеннях*», — замість — у добрих *стосунках, взаєминах, зв'язках*.

Ось що засвідчує класика: «Слід би було зав'язати міцніші *стосунки* з тими людьми, що оце вдались до вас» (Л. Українка); «*Щодо* панни Анелі, то я певний, що вона плаче десь по кутках»; «*Чутки про* землю ожили з весною» (М. Коцюбинський). У цих прикладах бачимо тільки слова *стосунки, щодо, про*, уживання яких і слід додержуватися.

У математиці, а також у філософії й логіці слово *відношення* є єдиний відповідник російському науковому термінові *отношение*, наприклад: *відношення* $a : b = c : a$.

В українській науковій термінології є ще слово *відносність*: теорія *відносності*.

Замість штучного вислову «*у всіх відношеннях*» відповідно до російського *во всех отношениях*, наприклад: «Це мені зручно *в усіх відношеннях*»,— слід користуватися давніми українськими висловами *всіма сторонами* («Славне було Запоріжжя *всіма сторонами*»; — збірка пісень Лукашевича), *з усякого* (з кожного) *погляду* («Це вигідно нам обом *з усякого погляду*», — з живих уст), *як не глянь, як не подивись, з усіх боків, усебічно, зусебіч, у всіх планах*.

Останнім часом набуває дедалі більшого поширення слово *стосовно* замість недоладного вислову «по відношенню»: «*Стосовно* місцевих умов він розробив систему обробітку ґрунту», «*Стосовно* цього неподобства вже казали не раз». Проте не слід забувати й відомі слова *щодо, про, приклади* вживання яких наведено вище.

Відсутність, присутність, брак, наявність

Відповідно до широко вживаних у російській художній і діловій мові слів *отсутствие, отсутствующий, присутствие, присутствующий* і в українській мові є схожі слова *відсутність, відсутній, присутність, присутній*: «Ще з-за дверей почув голосні розмови і веселі сміхи офіцерів, *присутніх* у залі» (І. Франко); «Треба записати всіх *відсутніх* на зборах» (з живих уст); «Злочинця допитано в *присутності* свідків» (з газетної хроніки).

Проте часто слів *відсутність, відсутній* уживають навіть тоді, коли мовиться не про людей, а про речі: «За *відсутністю* достатніх доказів такі справи слід припиняти»; «На літеру В чомусь *відсутні* слова «ва-

гання», «вагатися». Чи на своєму місці стоять у цих реченнях такі слова, чи, може, краще сказати по-українському «за браком достатніх доказів», «на літеру В чомусь бракує (нема) слова «вагання»? Певно, що краще. Українська художня література в своїх класичних і сучасних зразках користувалась саме такими словами: «Коли у тебе бракує того насіння, позич його» (О. Стороженко); «Брак досвіду ж до лиха приведе» (переклад М. Бажана); «Він добре знав, що в Нимидори нема грошей» (І. Нечуй-Левицький).

Якщо росіяни, кепкуючи з надуживання цими канцеляризмами, створили жартівливий вислів «отсутствие всякого присутствия», то ще менше підстав є в нас удаватися до них навіть у діловій мові, бо маємо, як видно, інші, потрібні для точного відтворення думки, слова, які поширюють наші мовні можливості.

Відщепенець, відступник, відступця

Слово *відщепенець* не дуже вдало перекладене з російського *отщепенец* у творі Пушкіна («Хто не вважає їх за відщепенців роду людського?»), не тільки швидко поширилося в сучасній публіцистиці й подекуди в художній літературі, а навіть попало, на жаль, на перше місце в наші словники, відсунувши в них на друге — давнє українське слово *відступник*.

Російське слово *отщепенец* має корінь *щеп*, спільний з другими російськими словами *щепа*, *щепка* (по-українському — тріска) і означає людину, що відкололась від певного суспільного або ідейного гурту людей, мов тріска від цілого дерева.

В українській мові є теж слова з коренем *щеп* — *щепа* (по-російському *прививок*), *щеплення* (*прививка* — у садівничому й медичному значенні), а тому українець, що не знає гаразд російської мови, сприймає слово *відщепенець* як людину, що чи то уникає, чи походить від щеплення.

Нема ніякої потреби творити нове слово, невдало перенісши його з російської мови в українську, коли є українські слова, що точно передають потрібне поняття: *відступник* («Май на увазі: *відступникам* немає вороття». — Л. Українка), *відступця* (Словник Б. Грінченка).

Слід зауважити, що слова *відщепенець* ми не знайдемо ні в словнику нашої класики та живої народної мови, ні в словниках Б. Грінченка та за редакцією А. Кримського,— воно явне непорозуміння, що випадково попало в наші періодичні й неперіодичні видання, часом збиваючи з пантелику масового читача.

Гірка чи гора?

«Володимирська *гірка*» — бачимо напис при вході на Володимирову гору в Києві; «З Володимирської *гірки* видно Поділ, Дніпро-Славутич з чудовими київськими пляжами й далекі задніпрянські простори», — читаємо в сучасному нарисі. Але чому там і там написано *гірка*, а не *гора*? Невже вона набагато менша за інші гори, що на них розкинулася наша українська столиця, — за Батиеву, Старокиївську, Щекавицьку? Ні, не менша, тож нема причини називати її зменшеним іменником. В українській мові слово *гірка* має не так зменшене, як пестливе значення: «Пахло березовими бруньками, шуміла повідь та дзюрчали струмочки з кожної гірки» (М. Вовчок). Узвишся, менші за гору, звуться по-українському *горб* («Вирубала дрючок та стала на *горбі*» — казка), *пагорок*, *пагорб*, *пагорбок* («По зелених *пагорбках* паслися вівці». — П. Панч). Високі Дніпрові схили здавна звуться на Україні горами:

Якби взять
І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тоді оставсь би сиротою
З святими *горами* Дніпро.

(Т. Шевченко)

Називав *горою* І. Нечуй-Левицький у своїх творах Володимирову гору, та й у народі кажуть: «Як зійдете від Лаври на Хрещатик, то побачите Володимирову *гору*». Тим-то треба вважати, що слушно написано в книжці «Київ. Провідник»: Володимирова гора.

**Горе-вчений, горе-майстэр,
біда, а не вчений,
попсуй-майстер, цигикач,
цигикало, ганджа-андибер**

«Цей *горе-вчений* мав зухвалість заперечувати досягнення справжніх учених і вихваляв свої *горе-досягнення*», — читаємо в репортерській замітці, і нас дивує, що автор двічі вдається до однакової частини складних слів: «*горе-вчений*» і «*горе-досягнення*». Невже в українській мові нема інших слів, щоб уникнути цього повторення? Ні, вони є, але, мабуть, автор не знає їх. Замість «*горе-вчений*» можна сказати: *біда, а не вчений*, — замість «*горе-досягнення*» — *лихо, а не досягнення*. У народній мові є дуже поширений вислів *попсуй-майстер*: «Цього *попсуй-майстра* тільки гукни — одразу переведе леміш на швайку, а з швайки зробить пшик» (з живих уст). Замість вислову «*горе-музикант*» у народі воліють казати — *цигикач* («Хіба Войтенко вміє на скрипці грати? Тільки цигикає. То *цигикач*, а не музика» — з живих уст), *цигикало*.

Замість «*горе-богатыр*» Російсько-український словник за редакцією А. Кримського пропонував іронічний вислів — *ганджа-андибер* від імені героя історичної думи Хвеська Ганджі-Андибера. Що ж — і такий вислів може знадобитися в творі відповідного жанру.

А взагалі не слід користуватись одним тільки словом, коли є їх кілька, та ще, до того, таких соковитих, як ті, що наведено вище. Учимося в народі образності вислову! Це ж у народній пісні чуємо: «Ой *лихо* не Петрусь — лице біле, чорний вус».

Госпіталь чи шпиталь?

Читаємо в газеті: «Ми лікували його в *госпіталі*, допомагали, як могли», — і виникає питання, для чого давне українське слово *шпиталь*, що й досі живе в народі, замінено словом *госпіталь*? Адже це слово є в наших Українсько-російському та тритомному Російсько-українському словниках. Щоправда, стоїть воно там під рубрикою розмовного слова, цебто такого, що трапляється тільки в розмові, а не в літературі, але це не зовсім відповідає істині. У VI томі Українсько-російського словника до слова *шпиталь* наводиться такий ілюстративний матеріал: «Треба рятуватися, спочити, полежать у *шпиталі* або санаторії, а нема за що» (М. Коцюбинський); «У першому ж бою його легко поранило в руку, і він два тижні пробув у *шпиталі*» (О. Донченко); «Червоноармієць Семен Дудко повертався Броварським лісом з польового *шпиталю* в свою частину» (Н. Рибак). На втворений від іменника прикметник *шпитальний* цей словник дає ще ілюстративний матеріал з класичної та сучасної радянської літератури: «Ся жінка вміє бути не раз веселою, як тьотя Саша, і підтримує в домі зовсім не *шпитальний* настрій» (Л. Українка); «*Шпитальні* вартові незабаром помітили групу людей» (О. Гончар). З цих прикладів бачимо, що слово *шпиталь* та утворений від нього прикметник *шпитальний* є не тільки розмовне, а й літературне, яким послуговувалися не лише класики, а й сучасні радянські письменники.

У народній мові, куди це слово прийшло чи не з козацьких ще часів (Трахтемирівський шпиталь для покалічених та старих запорожців), воно відоме більше в значенні притулку для старих і калік («Про тебе і в *шпиталях* шепчуть» — М. Номис), у літературі цього слова вживають більше в розумінні військової лікарні.

Слово *шпиталь* зафіксував у своєму словнику, складеному ще в першій половині XIX сторіччя, П. Білецький-Носенко. Воно не суто українського походження, а утворилося з німецького *Spital*, як і багато інших слів типу *цибуля*, *цегла*, *друкарня*, котрі наша

мова, узявши з німецької, згодом освоїла цілком. Але чим слово *шпиталь* гірше від *госпіталь*, яке теж прийшло — з французької — l'hôpital у російську мову, а відтіля й до нас? Принаймні за словом *шпиталь* є давня народна й літературна традиція.

Двоєчник, двієчник, двійкар

Назва «двієчник», що стосується учня з поганою успішністю в навчанні, завдає прикрощів та клопоту не тільки батькам, учителям, а навіть і працівникам редакцій наших періодичних видань.

Одна школярка з Тернопільщини прочитала в молодіжній газеті слово «*двоєчник*» і питає батька, як правильно слід казати: *двоєчник* чи *двієчник*? Батько, не замислюючись, відповів: «Розуміється, *двієчник*!» Так само відповіла дівчині й учителька української мови, до якої з цим запитанням звернулась учениця в школі.

Звикнувши поважати все, що надруковано в газеті чи в книжці, допитлива дівчина звернулась до редакції молодіжної газети, прохаючи пояснити їй, чому в газеті надруковано «*двоєчник*», а не «*двієчник*» і яке з цих слів буде правильне. Літпрацівник газети відповів учениці достоту так: «Галю! Слово «*двоєчник*» утворене від слова «*двійка*». В закритому складі «*двій*» стоїть *i*, а у відкритому «*дво*» це *i* чергується з *o*, тому й правильно треба писати «*двоєчник*».

Український спантеличений від такої відповіді батько школярки вдавсь до редакції журналу «Україна», де траплялося йому читати не раз слово «двієчник». Редакція «України» відповіла, стверджуючи свої погляди щодо написання «двієчник». Отже, виникла проблема: на чийому боці правда — чи слушно відповів дівчині літпрацівник молодіжної газети, чи мають рацію журнал «Україна», учителька української мови, де вчиться Галя, та її батько, що обстоюють слово «двієчник»?

Слово *двієчник* утворилося від іменника *двійка*, але правило чергування *і* з *о* та *е* у відкритому складі, на зразок *стіл—столу*, *піч—печі*, про що писав Галі літ-працівник молодіжної газети, тут ні до чого. У цьому випадку діє закон не фонетичний, а морфологічний, що розглядає походження слова, а не звукові зміни в ньому.

Візьмімо іменник *кіл*: у родовому та інших відмінках, де буде відкритий склад, за фонетичним законом чергування *і* перейде в *о* — *кола*, *колу*, *колом*, *на колі*. А якщо ми візьмемо похідне від іменника *кіл* слово *кілочок*, то, хоч тут перший склад відкритий — *кі*, але *і* в ньому залишилось, а не перейшло в *о* — *кілочка*. Чому? Бо тут уже діє закон морфологічний, який не вважає на відкритий склад, а вимагає вимовляти слово з тим звуком, від якого це слово утворилося.

Те саме можна сказати й про слово *двієчник*, у якому *і* не переходить в *о*, а залишається, бо воно було в слові *двійка*, від якого утворилося.

Синонімом до слова *двієчник* може бути таке ж похідне від іменника *двійка* слово *двійкар*, утворене за аналогією з іншими іменниками з суфіксом *-к*, наприклад: *шапкар* — від слова *шапка*, *байкар* — від *байка*.

Отже, якщо підходити до цього питання науково, то буде — *двієчник* або *двійкар*, але тільки не *двоєчник*.

Дебошир, дебоширство, бешкетник, бешкет

Наші газетярі вподобали слова *дебошир*, *дебоширство*, дарма що ні в класичній літературі, ні в народній мові їх не почуєш. Ми часто читаємо на шпальтах наших газет: «З *дебоширами* треба повести рішучу боротьбу»; «*Дебоширство* в місцях відпочинку трудящих — недопустиме явище»; «Затриманий п'яниця продовжував *дебоширити*».

Нема ніякої потреби вдаватись до неукраїнських слів, які до того ж не кожний розуміє на Україні, коли є всім відомі українські слова: *бешкетник* («Беш-

кетники свистіли пронизливо й неприємно».— О. Ільченко), *бешкет* («Ідіть, хлопці, не чиніть *бешкету*».— С. Васильченко), *бешкетувати* («Сором ховатися — умів *бешкетувати*, зумій і відповідь казати».— С. Васильченко).

З цього стає зрозуміло, що й газетним рядкам пішло б на краще, коли б там було написано «З *бешкетниками* треба рішуче боротися»; «*Бешкет* у місцях відпочинку трудящих — недопущенна річ»; «Затриманий п'яниця *бешкетував* далі».

Дітище, дитя, виплід, плід

Не тільки в статтях, а навіть у сучасних віршах награвляємо на слово *дітище*, поставлене в поважному, ба навіть у врочистому плані, а не з нюансом іронії, глузування чи лайки, як то звучать усі українські іменники з суфіксом -ищ: *хлопчійще, бабійще, ручійще, кулачійще* тощо.

Слово *дітище*, яке українець, за аналогією з наведеними словами, вимовляє з наголосом на другому складі, може означати тільки зневажливу або глузливую форму, а зовсім не те ніжне або врочисте поняття, що має російський іменник з наголосом на першому складі — *дѣтище* в розумінні «дитя, виплід, плід», як це бачимо у фразі: «Комсомол — *дітище* партії», де неодмінно треба виправити недоречне тут *дітище* на *дитя*: «Комсомол — *дитя* партії».

Близькими до іменника *дитя* в переносному значенні є слова *виплід, плід*: «Ці припущення є *виплід* його фантазії»; «Бібліотека — *плід* моєї праці» («Російсько-український фразеологічний словник» І. Виргана, М. Пилинської).

Досвід і дослід

Чи не через звукову близькість, а також через те, що іменники *досвід* і *дослід* часом мають у російській мові одного відповідника — *опыт*, часто трапляються

помилки в уживанні цих двох слів, наприклад: «Наші колгоспники набули великого *досліду* у вирощенні кукурудзи»; «Його цікавили всі *досвіди* ґрунтів, що проходилися в нашій лабораторії».

Досвід — це сума відомостей, навиків, набута протягом певного часу («Наша Батьківщина несе великий *досвід* будівництва комунізму всьому світові». — «Радянська Україна»); *дослід* — це спроба, експеримент, який роблять, щоб пізнати істину або перевірити набуті відомості («Піонери й учні робили в школах *досліди* з електрикою». — В. Кучер). Тим-то й у перших фразах треба було написати: «Наші колгоспники набули великого *досліду* у вирощенні кукурудзи»; «Його цікавили всі *досліди* ґрунтів, що їх провадили в нашій лабораторії».

З іменником *досвід* пов'язані дієслова *досвідчити*, *досвідчати*, що означають «зазнати (ззнавати), дізнатися (дізнаватися) з власного досвіду», «потвердити (потверджувати) щось»: «(Шевченко) добре на самім собі *досвідчив* усього, що сердешний люд терпів під тим ярмом» (Словник Б. Грінченка) Не слід забувати в живій мові й цих слів.

Дружкі, товаришкі, друзяки, товариство, компанія

«А потім знову зустрівся з *дружками*, і все пішло по-старому: п'янки, гульня, дебоширство», — читаємо в газеті і, поки не згадаємо російського слова *дружок* — *дружки*, не можемо добрати, про що йдеться. Адже в українській мові є тільки слово *дружка*, що означає «подруга або молода дівчина, яка бере участь у весільному обряді»: «Ой хвалилася гречаная панна своїми косами перед *дружками*» (Матеріали П. Чубинського); «Уранці йде Олеся *дружок* збирати» (М. Вовчок) Російському *дружок*, що має іронічний відтінок, відповідає *товаришок*: «Що ж це твій *товаришок* — такий, наче причмелений?» (із живих уст).

Коли йдеться про кількох людей, можна користуватися й словами *товариство* («Веселе *товариство*». — О. Стороженко), *компанія* («Злі *компанії* і доброго чоловіка зіпсують». — М. Номис).

З цього виходить, що й у газетній фразі треба було б написати: «А потім знову зустрівся з *товаришками* (або — з своїм *товариством*, з своєю *компанією*), і все пішло по-давньому...»

Є ще українське слово *друзяка*; якоюсь мірою воно теж відповідає російському *дружок*, а ще більше — російському *дружище*: «Є ви товариші, *друзяки*? Собаки, а не товариші!» (П. Мирний).

Жарт, не на жарт, неабияк

Іменник *жарт* дуже поширений в українській мові, мабуть, через веселу вдачу нашого народу. Це слово часто виступає в народних прислів'ях і приказках, а також у художній літературі: «З *жарту* й біда часом буває» (М. Номис); «Смішками та *жартами* одмовилась, а правди не сказала» (М. Вовчок). Бачимо це слово й у таких висловах, як: «*Жарт жартом*, а це вже не *жарт*, як мене за печінки бере, ноги трусяться» (Г. Барвінок); «Миколі було не до сміху, не до *жартів*» (І. Нечуй-Левицький); «Андрій намагався обернути все в *жарт*» (М. Коцюбинський); «Я тебе питаю без *жартів*, — сказав Роман» (І. Нечуй-Левицький).

Проте на сторінках сучасної української літератури це слово бачимо часом навіть там, де треба інших, більш відповідних до російського вислову *не на шутку*: «Він не на *жарт* здрейфив»; «Йосип не на *жарт* розсердився».

Наша класична література знала вислів *не в жарт* («Деякі тужать не в *жарт*». — Г. Барвінок), а Російсько-український словник наводить прислівникову форму *неабияк*, що цілком відповідає російському *не на шутку*. Виходячи з цього, у наведених вище фразах треба було б написати: «Він *неабияк* здрейфав»; «Йосип *неабияк* розсердився».

Жора чи Юрасик, Женя чи Євгенко!

«*Жора і Женя* побились об заклад, хто з них з'їсть більше кисличок. Не тільки *Света*, що перед цим бігала з хлопчиками наввипередки, але й *Маша*, яка сама могла впорати чимало кислиць, з жахом дивились, як хлопчаки над силу запихають собі в роти маленькі яблучка, що ніяк не хочуть більше туди лізти». Це уривок з оповідання для дітей. Якби оповідання було перекладом з російської або в ньому мовилося про маленьких персонажів десь у Росії, — усе виглядало б у ньому цілком природно, та ба — автор українець, дія відбувається на Україні, а герої оповідання — українські дітлахи, що живуть, ростуть і бавляться на тій землі, де з діда-прадіда дітей ласкаво звали *Юрко*, або *Юрасик*, *Маруся*, або *Марійка*. Важко сказати, чому автор дав перевагу *Жорі* над *Юрком*, *Жені* над *Євгенком*, *Светі* над *Світланкою*, а з *Марійки* зробив *Машу*. Можна було б не звертати уваги на незвичайні ласкаві найменування українських дітей у одному художньому творі, але цей автор — не одинак. Досить часто в українській дитячій літературі стали мелькати *Гриші*, *Васі*, *Колі*, *Петі*, замість *Грицьків* (або *Грициків* чи *Грицунь*), *Васильків*, *Миколок*, *Петрусів* (або *Петриків*). Невже нашим авторам стали чомусь не до вподоби ці лагідні й милозвучні ласкаві дитячі імена? Дивна річ, тим більше, що й росіянам подобаються деякі українські ласкаві імена, і можна назвати не одну *Оксану*-росіянку не тільки в Києві, а й у Москві, яку батьки воліли назвати українським ім'ям, а не російським *Ксенія* чи ласкаво — *Ксюша*.

Захоплення іменами іншого народу можна спостерігати не тільки в нашій дитячій літературі, — це своєрідна мода, якоюсь мірою схожа з так званим стилізацизмом, коли замість *Анн* та *Ганн* з'явилися *Жанни*, а *Юрій* та *Георгій* замінили *Юджини*... Як і всяка мода, воно скороминуше, і в російських ролинах тепер чимраз більше називають дітей давніми російськими іменами — *Ірина*, *Марія*, *Ілья*, *Никита*. Треба споді-

ватися, що й наші автори дитячих книжок будуть називати своїх маленьких героїв — *Юрась, Вітик, Надійка, Марійка, Катруся* та ін.

Залежність, у залежності, залежно

Коли ми бачимо іменник *залежність* у такій фразі: «Деякі країни Африки ще перебувають у економічній *залежності* від імперіалістичних держав, колишніх метрополій», — ні в кого не виникає сумніву щодо слухності такої форми, у якій стоїть цей іменник. Але візьмімо іншу фразу, де цей іменник, поставлений так само в місцевому відмінку, виконує вже функцію прийменника: «*У залежності* від погоди наша подорож може бути відкладена», — і постає питання: а чи не краще буде сказати: «*Залежно* від погоди»?

Обидві ці форми ніби паралельні — і перша й друга трапляються в сучасній українській літературній мові, та природним слід визнати слово *залежно*: «*Залежно* від часу посіву зернові культури ділять на озимі і ярі» («Колгоспна виробнича енциклопедія»). До такої думки штовхає бажання не допустити паралелізму й стати на щось одне, бо такі паралельні форми не збагачують мови, а спантеличують тих, хто нею послугується.

Застінок, катівня

«З Салазарівських *застінків* він вийшов тяжко хворий, але незламний духом», — читаємо в одній статті, де автор забув, що слова *застінок* нема в українській мові, а є *катівня*, цебто місце, де людей катують, мучать: «У царських *катівнях* мучили і катували революціонерів» («Історія ВКП(б)»).

Нема потреби брати слово з іншої мови й перелицьовувати його на кшталт своєї, якщо в своїй мові є належне й притому дуже точне слово.

Застрільник, призвідник, призвідця, заводій, заводіяка

З деякого часу проскочило в мову наших періодичних видань слово *застрільник*, перероблене з російського *застрельщик*, і стало поширюватися, витискаючи давні й широко відомі українські слова: «Це дасть можливість Західній Німеччині, яка є одним із *застрільників* створення робочої групи ядерного планування, брати все більш безпосередню участь у розв'язанні всіх питань, зв'язаних з ядерною зброєю».

Для чого вдаватись до одного і, до того ж, штучного, запозиченого слова, коли є природні свої слова: *призвідник* («Видавай *призвідників!* — крикнув Щорс». — С. Скляренко), *призвідця* («Щербак, киваючи арештованим на Моргуненка: — Ось він, ваш *призвідця...*» — О. Гончар), *заводій* («Не інакше, як і тут не обійшлося без нього, бо — чи наб'ють кого, чи поцуплять що, — скрізь Макар Чубенко *заводій*», — із живих уст); *заводіяка* («По борозні обіч дороги йшли *заводіяки* всі, Цигуля й Юхим серед них». — А. Головка).

Такі слова, як *застрільник*, не збагачують мови, а відривають від живого мовлення народу.

Заступник і замісник

Ці слова часто плутають. Наприклад, читаємо в однім наказі: «На час моєї відсутності призначаю своїм *заступником* тов. Педашенка», — а тут саме слід було б написати *замісником*, цебто «тим, хто працюватиме замість мене». В іншій фразі, узятій із сучасного художнього твору, бачимо протилежне: «Комісаром у тебе буде Яременко, а *замісником* Новиков», — тимчасом як тут саме було б на місці слово *заступник*, цебто «людина, що заступає начальника, командира чи взагалі керівника в певній галузі або на якійсь ділянці роботи постійно»: «Рада Союзу обирає Голову Ради

Союзу та чотирьох його *заступників*» (Конституція СРСР).

Від цього творяться й назви посад: *заступник* директора, *заступник* прокурора тощо, де мають на увазі працівників, що виконують певну службову функцію постійно, а не тимчасово, як *замісник* директора, *замісник* командира та ін.

Іменник *заступник* може бути синонімом і до слова *захисник*: «Не кажи мені нічого за нього. Є і без тебе ті *заступники*, що мені ним уха протурчали» (П. Мирний).

Захист і оборона

Останнім часом слово *захист* і похідні від нього *захисник*, *захисний*, *захищати* стали виживати слова *оборона*, *оборонець*, *оборонний*, *обороняти*. Незважаючи на значеннєву схожість, ці слова, якщо пильно придивитися до класичних зразків і народної мови, мають деяку нюансову різницю. Візьмімо такі речення: «Перші краплі дощу... змусили мене озирнутися навкруги, пошукати певного *захисту* від зливи» (М. Коцюбинський); «Нема соломи, то нема чим і хату *захистити* від холоду» (з живих уст); «Росла в гаю конвалія під дубом високим, *захищалась* від негоди під віттям широким» (Л. Українка). У цих реченнях слова *захист*, *захищати*, *захищатися* стоять тому, що йдеться про потребу обійти прикру або ворожу дію когось чи чогось, створити їй перешкоду або захист від неї. Особливо це яскраво можна бачити у фразі «Гори, що роблять кораблям *захист* од бурі» (Словник Б. Грінченка). Це стверджують і такі слова, як *захищ* — тимчасова прибудова з соломи або очерету до хати замість сіней, *хист* — огорожа з пруття або хмизу в пасічників та мисливців. Уживають слова *захист* і в розумінні «охорона, протекція»: «Де ж бідній удові *захисту* шукати проти такого напасника!» (з живих уст).

Коли мовиться про потребу застосувати фізичну силу або зброю, тоді не обійтися без слів *оборона*,

оборонець, обороняти (боронити), оборонятися; «*Оборона Буші*» (М. Старицький); «Сорока в вершині просить *оборони*» (М. Номис), «*З оборонцями ладу старого бій усесвітній, останній кишить*» (переклад «Робітничої Марсельєзи»); *Боронив* я свою Україну, не лякався я злих ворогів» (пісня); «*Алі оборонявся*» (М. Коцюбинський).

Трапляються випадки, коли слова обох цих груп будуть слухні в одній фразі, наприклад: «Люди з околиць кинулись до фортеці, шукаючи *захисту*, але, поки *оборонці* завзято стримували ворога, що обложив їх звідусіль, багато хто в фортеці помер від голоду й спраги».

Із сказаного випливає, що, прагнучи використати все багатство нашої мови, треба не забувати й слів цієї другої групи й казати, наприклад: «Обов'язком кожного громадянина є *боронити* (або *обороняти*, тільки — *не захищати!*) свою Батьківщину».

Землеробство, хліборобство, рільництво, обробіток (обробка) землі

На табличках, на штампах і печатках, у діловому листуванні й на сторінках періодичних видань ми читаємо слова *землероб, землеробство, землеробський*, але цих слів не знайдемо в нашій класичній літературі та фольклорі, не чуємо щось і в живій народній мові. Чому? Тому що ці штучні слова мають поряд себе давні українські, які цілком відповідають російським *земледелец, земледелие, земледельческий*, а саме: *хлібороб, рільник, ратій, хліборобство, рільництво, хліборобський, рільничий*. Наведемо приклади з класики й живої народної мови: «Масюк любив *хліборобство*» (І. Нечуй-Левицький); «Мій батько з діда-прадіда *хлібороб*, любив землю, з землі й жив» (із живих уст); «Чекає *ратая*, паруючи, чорнозем» (М. Рильський); «Ниво неорана, ниво несіяна... де твої *ратай*? Де твої сіячі?» (М. Чернявський); «Дитина без школи, що *рільник* без поля» (Ю. Фелькович).

До того ж, слова *землероб*, *землеробство* створено невдало з двох складових частин — іменника *земля* й дієслова *робити*, тим часом як тут, коли навіть визнати потребу створення нового слова, слід було б узяти дієслово *обробляти*, адже *землероб* не *робить* землю, як то виходить за аналогією з словами *бракороб* (той, що робить брак), *дармороб* (той, що робить дарма), а *обробляє* землю. Тим-то ці терміни, створені всупереч законам українського словотвору, так важко прищепити в живому мовленні. Водночас українське слово *хлібороб* не тільки й далі живе в устах народу, але його вподобали й освоїли в своїй мові росіяни (*хлебороб*, а також *хлопкороб* тощо).

Творці й прибічники слів *землероб*, *землеробство*, не заперечуючи, що, коли йдеться про вирощування хлібів, краще користуватись іменниками *хлібороб*, *хліборобство*, запитують: а як же обійтись без слова *землеробство*, коли маємо діло з вирощуванням технічних культур? Є ж бо країни, де хліба не сіють. Відповідь на це дає наш Українсько-російський словник АН УРСР, пояснюючи значення слова *рільництво*: 1) *полеводство*, 2) *земледелие*,— і наводить слушну ілюстрацію: «...прогрес техніки в сільському господарстві виявляється по-різному, залежно від системи сільського господарства, залежно від системи *рільництва*» (переклад з творів В. І. Леніна).

На жаль, широко вживане в нашій поезії слово *ра-тай* майже зникло з сьогоденішнього вжитку.

З метою чи без мети!

Від вислову з *метою* рябіють сторінки газетних інформацій, статей і фейлетонів. Ось кілька зразків з того потоку, який ми спостерігаємо щодня в друку й з уст: «З *метою* біологічної ізоляції, щоб уникнути можливо-го поширення місячних мікроорганізмів, космонавтів помістили в спеціальний «фургон», де вони пройдуть тривалий карантин»; «З *метою* виявлення жанрових особливостей цього твору, надіслали його на кваліфіковану експертизу».

Словом *мета* послуговувалася й послугується наша література, щоб передати важливе життєве завдання або ідейне спрямування людини: «Очевидячки, досягла до своєї *мети*» (І. Нечуй-Левицький); «О, бідний той, хто крізь завої сині іде самотньо, мовчки, без *мети*» (М. Рильський); «Жита шумлять на нашій полі, нові шляхи, нові міста... І комунізм — одна *мета* горить для нас» (В. Сосюра). У народній мові це слово трапляється далеко рідше, наприклад, у вислові «на близьку *мету*», що означає — на близьку віддаль.

Яку ж *мету*, цебто важливе життєве завдання або ідейне спрямування, вбачали автори наведених напочатку газетних фраз? Тут, як і в багатьох інших подібних випадках, нема ніякої *мети*, а тому й треба було написати: «Для біологічної ізоляції, щоб уникнути...» «Щоб виявити жанрові особливості цього твору...».

З цього, звісно, не слід думати, що слова *мета* треба уникати в практичному вжитку, приміром, у таких висловах, як поставити собі *за мету*, мати *на меті* тощо. Йдеться лише про те, щоб не обертати вислів *з метою* в той прикрий канцеляризм, який не допомагає зрозуміти написане, а тільки паразитує в тексті, профануючи гарне слово *мета*.

Знання й знаття

«Йому самому ще не вистачає *знаття*, а він хоче повчати інших», — читаємо в одному сучасному оповіданні, де автор, мабуть, уважав, що слова *знання* й *знаття* є синоніми, і помилково написав *знаття* замість *знання*. Ці слова, хоч і дуже подібні одне до одного, виявляють певну різницю. Слово *знаття* звичайно заступає дієслово *знати*: «Якби *знаття*, що в кума пиття, то б і дітей забрав» (М. Номис); «Якби *знаття*, що прийде підмога, — можна було б прорватися» (Ю. Яновський); слово ж *знання* означає сукупність відомостей про щось: «І жадібно *знання* вона пила» (Б. Грінченко).

Інтерес і цікавість

Слово *інтерес* має насамперед значення «користь, зиск»: «Фактор за малий *інтерес* робить усі ваші доручення» (Словник за редакцією А. Кримського); «А мені в тому ділі нема ніякого *інтересу*» (з живих уст). Від цього походять вислови: пильнувати свого *інтересу*, дбати про свій *інтерес*, у спільних *інтересах*, класові *інтереси*. До речі, російському вислову *остаться при своем интересе* відповідає український *лишитись ні з чим*.

Деякі сучасні наші письменники поширюють значення функцію слова *інтерес*, надаючи йому поняття *цікавості*: «З особливим *інтересом* поставилися товариші до цієї розповіді» (І. Ле). Навряд чи є потреба в поширенні значення цього слова, бо український іменник *цікавість*, прикметник *цікавий*, прислівник *цікаво* цілком відповідають російським словам *интерес, любопытство, интересный, любопытный, интересно, любопытно*: «Почала я з *цікавістю* читати газету» (О. Пчілка); «Ти б мені розказав хоч для однієї *цікавості*» (І. Нечуй-Левицький); «Мене аж з'їдає *цікавість*: звідки мене може знати Марина?» (І. Вільде).

Прислівник *цікаво*, котрий звичайно стоїть у фразі з якимось іменником чи займенником у давальному відмінку (мені, тобі, йому, їй, нам, вам), має паралельну конструкцію, що складається з іменника чи займенника в називному відмінку й прикметника *цікавий*: «*Тарасові цікаво* було дізнатися, що саме зробив для старичка Щепкін» (О. Іваненко); «*Цікавий я знати*, хто мене прийняв би» (Л. Українка).

Книга й книжка

Чи є якась різниця між цими словами, чи вони абсолютно тотожні і їх можна довільно вживати на свою впадобу? Хоч ці слова й схожі, та все ж різниця між ними є, що залежить не стільки від змісту, скільки від розміру книжки. Найбільше ми вживаємо слово *книж-*

ка: «Ах, я довго вас ждала, ще як над *книжкою* поезій сміялася, ридала» (П. Тичина); «Письменному—*книжка* в руки» (М. Номис).

Під словом *книга* розуміємо грубий фоліант, гробух — головну бухгалтерську книгу, книгу вхідних і вихідних паперів чи так зване святе письмо: «Чи то вмер чернець у келії, пишучи святу *книгу?*» (І. Франко). Виходячи з цього, треба відповідно користуватися словами *книжка* й *книга*.

Ковдра, коц, ліжник, укривало

Останнім часом слово *ковдра* стало витискати з ужитку інші українські слова, що також є відповідниками російського *одеяло*. «У магазині є вибір літніх *ковдр*», — читаємо в прейскуранті, хоч навряд чи можна вважати вкривало, пошите на ваті або виткане з грубих вовняних ниток, за річ, належну до літньої постелі. Є бо інші українські назви, які залежать від матеріалу, з якого зроблено вкривало: *коц* «укривало з вовни або байки» («Вона грюкнула дверима й увійшла до себе в хатину, де стояла її постіль, заслана добрим *коцем*». — П. Мирний), *ліжник* «укривало з дуже грубих вовняних ниток» («Втома, мов теплим важким *ліжником*, укрила». — А. Головка). Загальною ж назвою речі, що нею вкриваються, лягаючи на постелі, незалежно від того, з якого матеріалу її зроблено, є *укривало*: «До завіс, до рожевого шовкового *укривала* я попришивала б тонесеньке кружево, як павутиння» (І. Нечуй-Левицький).

Отож, і в прейскуранті треба було написати: є вибір літніх *укривал* (або літніх *коців*, якщо їх зроблено з байки).

Копалина й копальня

«А Ювеналій Дмитрович уже розповідав про недавню катастрофу на Криворізьких *копалинах*, що належали французькій залізорудній компанії», — читаємо в су-

часному творі, де слово *копалина* помилково стоїть тут замість *копальня*.

Іменника *копалина* в однині не вживають узагалі, а в множині — *копалини*; це слово означає підземні мінеральні поклади, що їх використовують люди для промислових і господарчих потреб. У російській мові цьому слову відповідає *ископаемые*: «Колокольцев прекрасно мандрує по глобусу і мріє про мандрівки й відкриття нових земель, нових *копалин*» (О. Копиленко)

Копальня — це місце, де добувають корисні *копалини*; якщо тут добувають руду, то вона зветься *рудня*. Відповідниками цього слова в російській мові є слова *копь*, *рудник*, *прииск*. Читаємо: «Линуть глибокі *копальні* в серце залізне землі» (В. Сосюра); «У хрустальних галереях соляних *копалень* ми нишкли схвилювано, вражені видовищем небаченої краси» (Ю. Смолич).

**Коштовність, дорогоцінність,
коштовні речі, скарби,
дорогоцінний камінь,
самоцвітний камінь, самоцвіт,
брильянт, діамант**

У художній літературі й публіцистиці слова *коштовність*, *коштовні речі* та *дорогоцінність* майже витиснули давнє українське слово *скарби*. Може, до цього частково спричинилось те, що іменник *скарб* є синонімом до другого українського слова — *клад* («Нашо ліпший *клад*, коли в дітках лад» — приказка), але наша класика та й література радянських часів широко послуговувалися множиною цього іменника — *скарби*: «Іхала, кажуть, одна скупа пані і везла з собою усі свої *скарби* великі...— їхала Чорним гаєм і попалася розбійникам» (М. Вовчок); «В склепах загарбані віками лежать поховані *скарби*, все те, що надбане трудами, слізьми голодної юрби» (переклад «Інтернаціоналу» М. Вороного).

Отже, не слід цуратися й цього слова.

По-різному називаємо ми й *скарби*, що складаються з коштовних каменів: *дорогоцінний камінь, самоцвітний камінь, самоцвіт*. Останнє слово майже зникло чомусь тепер з ужитку, а тимчасом у А. Кримського читаємо: «Срібло, золото, *самоцвіти*»; у П. Мирного: «На довгих листочках грає і сяє, мов *самоцвітне каміння*, чиста роса». Чи не краще заради уніфікації мови взяти для постійного користування якусь одну з цих трьох назв, що означають однакове поняття, приміром, слово *самоцвіт*? Мабуть, що варто було б.

Так само слід було б усунути розбіжність у відповідниках російського слова *брильянт*, який наші автори пишуть то *брильянт*, то *діамант*. Українські класики воліли писати *діамант*: «*Діамант* дорогий на дорозі лежав» (В. Самійленко); «Найчистіші *діаманти* сяють ясні та прозорі» (Л. Українка). Сучасний український письменник В. Собко вживає від іменника *діамант* прикметника *діамантовий*: «Тільки-но пройшов свіжий дощ, *діамантові* крапельки мінілися під сонячним промінням». Проте в цитованій вже Лесі Українки ми можемо прочитати фразу і з словом *брильянт*: «Дістаньте шкатулку з *брильянтами*», але це тільки стверджує потребу прийти до якогось одного з цих двох слів, що не мають ніякої значенневої різниці. Певно, що давня мовна традиція дає перевагу слову *діамант*.

Лівша і шульга

Слово *лівша* майже витиснуло давнє українське — *шульга*. Ось читаємо, наприклад, у газеті заголовок фейлетона: «Про *лівшу* — лівою рукою». Тритомний Російсько-український словник наводить слово *шульга* як застаріле, даючи перевагу *лівшій*. А тимчасом скільки прізвищ утворилося від цього слова: *Шульга, Шульженко, Шульженчук, Шульгін*! Скільки разів ми натрапляли на слово *шульга* в класичній літературі та живій народній мові, ба навіть і в сучасного українського письменника О. Ільченка, доброго знавця української мови, читаємо: «Він, шаблюку вхопивши по-

татарському, лівницею, хоч і не був *шугльгою*, рубався люто». Навряд чи є підстави виводити це слово «за штат» і не послуговатися ним у нашій сучасній літературній мові.

Ліс і дерево

«Ми щодня одержуємо 4 тисячі кубометрів лісу», — читаємо в одній газеті. Така фраза звучить по-українському досить неприродно, бо *лісом* зветься сукупність дерев, що ростуть на певній площі землі: «Кругом яру зеленіє старий *ліс*» (І. Нечуй-Левицький). Одержувати щодня *ліс* та ще, до того ж, не гектарами, а кубометрами — неможлива річ.

Якщо слово *ліс* має українською мовою одне значення, то *дерево* — два: рослина («На похиле *дерево* й кози скачуть» — прислів'я) і матеріал, що добувають з цієї рослини на різні господарські потреби («Я покажу, де є хороше *дерево* на хату». — Л. Українка; «Нам треба ще багато будівельного *дерева*», — з живих уст).

Отже, й у першій фразі треба було написати: «Ми щодня одержуємо 4 тисячі кубометрів *дерева*».

Магазин, крамниця, крамничка

У сучасній українській офіційній і діловій мові слово *магазин* замінило всі інші синоніми, широко відомі в класичній літературі та живому мовленні, де, якщо й траплялося слово *магазин* (або *гамазин*, *гамазей*, *гамазея*, *гамазія*), то далеко у вужчому значенні. Ці слова означали не будівлю для продажу, а велику комору на зерно («Підпалюють *гамазини* з хлібом», — О. Стороженко) або комору на різне начиння, знаряддя, продукти («Рушниць, мушкетів, оружжин наклали повні *гамазеї*». — І. Котляревський; «На самім кінці Бори-

слава... стояв великий *магазин*, де складували земний віск». — І. Франко).

Заклад, де продають харчі або якісь інші припаси й речі, незалежно від розміру його й асортименту краму, у класичній літературі й народній мові називали й називають *крамницею*: «Завів *крамницю* з тютюном» (І. Нечуй-Левицький); «Ще сонце не зайшло, а вже *крамниці* почали зачинятись» (М. Коцюбинський); «Лелія спинилась біля одної дуже великої *крамниці*, там в освіченому вікні стояло багато квітів» (І. Українка). Крамниці, де продають спеціальні вироби, мають теж свої назви: *книгарня*, де продають літературу, *цукерня*, де продають солодощі тощо («Перед дверима *цукерні* ще помацався за кишеню, чи є гроші» — Л. Мартович).

Якщо мовиться про дрібну сільську крамницю, вживають зменшеного йменника — *крамничка*, відповідно до російського слова *лавка*: «Яків зайшов до кума в *крамничку*» (М. Вовчок).

Навряд чи є потреба заміняти всі ці слова одним-однісіньким словом *магазин*, бо таким способом збіднюється багата на різноманітну лексику українська мова.

Міроприємство — захід, заходи

Коли й хто почав запроваджувати в нашу мову неоковирне слово *міроприємство*, — невідомо, але час від часу воно з'являється в діловому листуванні й чується в доповідях: «Щоб досягти помітного успіху, треба далі поглиблювати прийняті *міроприємства*»; «У нас провели такі *міроприємства*» і под.

Такого слова не було й нема в українській мові, його наспіх склепали ті, що не знали багатства нашої мови, але хотіли висловити свою думку по-українському. Відповідником до російських *мера*, *мероприятие* є *захід*, а в множині — *заходи*: «Палка молодіж у живі очі сміється старому, кепкує з його *заходів*» (М. Коцюбинський). Російському вислову *принимать*

мери відповідає український *уживати заходів*: «Він рідко *вживав* різких, агресивних *заходів*» (О Кошленко).

Слово *захід* має ще значення «зусилля»: «Не варта справа *заходу*» (приповідка); «Шкода *заходу* й *труду*» (І. Франко); іноді воно буває відповідником російських слів *прием*, *присест*: «За одним *заходом* упорав усе, що на два дні наварила» (з живих уст); «За два *заходи* й воза полагодили» (з живих уст).

Отож, і в перших реченнях треба було сказати: «поглиблювати *вжиті заходи*», «запровадили (здійсни-ли, провели) такі *заходи*».

Нагода й пригода

Ці два слова — немов камінь спотикання для тих, що не гаразд знають українську мову й тому часто ставлять їх не там, де треба: «Словник має стати в *нагоді* вчителів й школярів, професорові й студентів, письменникові й перекладачеві»,— читаємо в рецензії; «Мені ще не випадало *пригоди* їздити до Ужгорода»,— чуємо з уст.

Ці помилки виникають, мабуть, через те, що обидва слова мають серед багатьох своїх значень також значення російського слова *случай*: «При *нагоді* я скористаюся вашою порадою»; «Зі мною сталася така *пригода*». Щоб уникнути прикрих помилок, як у наведених фразах, треба запам'ятати, що йменник *нагода* означає *випадок* (здебільшого сприятливий): «*Нагоди* стріляти їй не трапилося» (М. Шеремет),— або випадок, що зумовив якусь дію: «В шкільному саду збиралися школярі на вечірку з *нагоди* закінчення учбового року» (М. Трубляїні). А йменник *пригода* вказує на якусь подію, на якісь бувальці: «Кожна *пригода* — до мудрості дорога» (прислів'я),— або й на лихо: «Раз сталася така *пригода*. Остапові зсунулась пов'язка з рани, і він ніяк не міг дати собі ради з нею» (М. Коцюбинський); від цього є вислови *стати пригоді*, *стала пригода* — відповідники російських *быть беде*, *произошло не-*

счастье: «Ой на козаченьків, ~~ой~~ на запоріжців та *пригодонька стала*» (історична дума).

Іменник *пригода* може означати також потребу, користь: «Годувала собі дочку для своєї *пригоди*, щоб принесла із криниці холодної води» (пісня), — від чого є вислів *стати в пригоді*: «Не бий мене, чоловіче добрий, я тобі *у великій пригоді стану*» (казка).

Тим-то й у наведених на початку неправильних фразах треба було висловитися: «Словник має стати в *пригоді...*»; «Не випадало ще *нагоди* їздити...»

Наймити й найманці

Слово *наймит* означало колись певне соціальне поняття — робітник, що наймався працювати в заможного господаря («*Наймит* запряг коні й поклав на віз кілька кавунів і динь». — І. Нечуй-Левицький), але водночас його стали вживати в значенні «запроданець, відступник, перекинчик», що «за шмат гнилої ковбаси», як писав Шевченко, перекидався до ворожого табору: «Ваші господарі — *наймити* татарам, турецьким султанам» (Т. Шевченко). Згодом у переносному значенні з'явилося нове слово — *найманець*: «Не тільки чоловіки, а й жінки й підлітки брали активну участь у боротьбі проти німецько-фашистських окупантів та їх *найманців*» (О. Гончар).

У сучасній літературній мові слово *наймит* виступає в його буквальному соціальному значенні, а в значенні «запроданець» користуються словом *найманець*.

У газетній фразі «Геть із Конго імперіалістів та їхніх наймитів!» краще замість слова *наймитів* поставити *найманців*, бо в теперішньому Конго можуть бути й *наймити*, що через певні соціальні умови мусять працювати на плантаціях панів-визискувачів, і *найманці*-головорізи, які наймаються за гроші до імперіалістів приборкувати прогресивний та революційний рух місцевої людності.

Як бачимо, така диференціація понять і слів, що вибирають ці поняття, дає змогу точніше висловити потрібну думку.

Накладна плата чи післяплата?

У діловому листуванні трапляється читати: «Книжки надіслано *накладною платою*». Таку фразу може зрозуміти тільки той, хто знає російську мову, де є вислів *наложенный платеж*, бо українською мовою плата, яку вносять після одержання на пошті замовленої речі, зветься *післяплатою*. Тому й у наведеній фразі треба було написати: «надіслано *післяплатою*».

Недолік, хиба, вада, огріх, прогріх, недоробок, ганджа, ганжа, гандж

За дореволюційних часів і перших десятиріч Жовтневої ери слово *недолік* мало далеко вужче значення, ніж тепер, коли воно вживається відповідно до російських *недостаток*, *недочет*, як це бачимо в таких фразах: «У роботі рілничої бригади виявлено багато *недоліків*»; «Це оповідання захоплює і хвилює своїм змістом читача, але в ньому, на жаль, є багато стилістичних *недоліків*».

Утворений від кореня дієслова *лічити* в значенні «рахувати» і заперечної частки *недо* іменник *недолік* був синонімом слова *нестача*: «Під час ревізії каси виявлено *недолік* (або *нестачу*) на 575 крб. 21 коп.»; «Знову в коморі натрапили на *недоліки*: не стає 15 кг гречки та 32 кг проса».

Слід відзначити, що тепер слово *недолік*, набувши значення російських *недостаток*, *недочет*, утратило колишнє значення, віддавши його синонімові *нестача*, і витискує з ділової, а часом із художньої, мови інші відомі слова, що з погляду мовної традиції є чіткішими відповідниками до російських *недостаток*, *недочет*. Таких слів є чимало: *хиба*, *вада*, *огріх*, *прогріх*, *похибка*, *помилка*, *недоробок*. Чи не краще й природніше зазвучала б перша фраза, якби замість недоречного там слова *недоліки* поставити *огріхи*: «У роботі ріль-

ничої бригади виявлено багато *огріхів* (або *хиб недоробок*)? На краще пішло б і в другій фразі, якби там стояло слово *хиби* (або *вади*): «Це оповідання захоплює і хвилює своїм змістом читача, але в ньому, на жаль, є багато стилістичних *хиб (вад)*».

Українська класична література й народна мова користуються словом *недолік* тільки в значенні «нестача»; для інших значень уживають наведених слів: «Івана кликали в селі Переломаним. Мав у поясі *хибу*, бо все ходив схилений» (В. Стефаник).

Російському слову *изъян*, близькому своїм значенням до слова *недостаток*, в українській мові відповідають *ганжа (ганджа)* або *гандж*, де перший звук — проривний вимовляється, як латинське «g»: «Бувають люди з природженою *ганжею*» (І. Нечуй-Левицький); «У всій стайні нема коня без *ганджу*» (з живих уст).

З цих прикладів бачимо, що наша мова має досить відповідників до російських *недостаток*, *недочет*, *изъян*, то чи варто ж замінити всіх їх одним словом *недолік*? Хоч би тільки з стилістичних міркувань, та й то нема в цьому потреби.

Обслуга й обслуговування (обслужування)

«В Канаді далі відчувається погана поштова *обслуга*, яка наступила після того, як уряд підніс поштові оплати, скасував доставку пошти суботами», — читаємо в одній газеті, і відразу впадає в очі помилкове використання слова *обслуга*, яке має інше значення, ніж те, яке надала йому газета.

Обслуга — це не дія, що задовольняє чийсь потреби, а група людей, призначених виконувати певну роботу, здебільшого у військовій справі. Російським відповідником цього слова буде — *расчет, прислуга*, як це бачимо в такій, наприклад, фразі: «Гармату викотили на платформу, а *обслуга* зайняла теплушку» (В. Козаченко).

Коли ж треба передати дію, спрямовану на виконання якогось завдання, тоді слід удаватись до інших

слів — *обслуговування* або *обслужування*: «Для *обслуговування* Інгулецької зрошувальної системи споруджено залізничні під'їзні колії, шосейні шляхи і прокладено близько 300 кілометрів телефонних ліній» («Радянська Україна»).

Облік і обличчя

«У постаті головного героя роману перед нами постає *облік* нашого сучасника», — читаємо в рецензії на художній твір і не можемо зійти з дива: про який це *облік* пише рецензент? Адже цей іменник, що походить від дієслів *облічувати*, *облічити*, має в українській мові точне значення: «Скільки ще не взято на *облік* самостійних груп, які боролися з окупантами, але не знали, як зв'язатися з іншими підпільниками» (Ю. Яновський); «В артілі добре організовано *облік* і зберігання кормів» («Колгоспник України»).

Рецензент механічно переніс в український текст російське слово, не зваживши на те, що це ж слово є і в українській мові, тільки з іншим значенням. У цьому не було ніякої потреби, бо українська мова має досить відповідників до російського слова *облик*: *обличчя* («Таке *обличчя* нашого сьгоднішнього села»), *образ* («Бережучи свій національний *образ*...» — Б. Грінченко), застаріле *подоба* («Фабрика швидко стратила свою опрятну і празничну *подобу*». — І. Франко) і також застаріле *лик* («Узяла на себе *лик* прудкого хлопчика». — М. Вовчок).

Узявши з цих синонімів той, що найбільше підходить до змісту фрази, рецензент міг би написати: «У постаті головного героя... постає *образ* нашого сучасника».

Особа й особистість

Ці два слова — *особа* й *особистість* інколи не розрізняють і пишуть: «*Особа* автора виявляється і в доборі теми, і в характерних, тільки йому властивих образах»

або кажуть: «Ви наговорили мені багато образливого, прошу без *особистостей!*»

Слово *особа* означає окрему людину, індивідуум: «Він сам, своєю власною кругленькою *особою*, стояв, зігнувшись над пательнею» (М. Коцюбинський); іноді, коли мовиться про багатьох людей, це слово в множині замінює множину інших слів — чоловік, душ: «На нараду прийшло багато *осіб*, але тих, кого хотілось би бачити, й не було» (з живих уст); часом воно править за відповідник російського слова *личность*, наприклад, у вислові: «Що за підозріла *особа?*»

Слово *особистість* означає індивідуальність людини, сукупність її духовних і фізичних властивостей: «Авторську *особистість* не піддаватимеш остракізму, виганяючи її з вірша, де вона в нього існує на правах ліричного героя» (Є. Гуцало).

Тим-то й у першій фразі треба було б написати: «*Особистість* автора виявляється...», а в другій фразі сказати: «Прочу без *особистих* образ!»

Пам'ятник і пам'ятка

«Багато *пам'ятників* минулого є в степах України. Це і степові могили, і кам'яні «баби», що стояли на цих могилах, і, нарешті, різні речі, які знаходять у могилах», — читаємо в статті про археологічні знахідки. Але про які *пам'ятники* пише автор статті? Адже слово *пам'ятник* означає українською мовою монумент, меморіальну споруду (обеліск, плита, піраміда), про які нема й згадки в статті. Те, про що оповідається в статті, є не *пам'ятники*, а *пам'ятки*, цебто речі, що належать до культури минулого, як це бачимо у фразі: «Комісія передусім хотіла дізнатися про всі старовинні *пам'ятки*, що збереглися в південно-західному краї: давні церкви, замки, первісні вали, могили, городища» (О. Іваненко). Слово *пам'ятка* вживається й у значенні «річ, дана на згадку»: «Це перо я дала тобі колись на *пам'ятку*» (Л. Українка); і в значенні книжки, де викладаються певні відомості чи настанови: «Інститут

готує до видання *пам'ятку* бригадира з квадратно-гніздового способу посадки деяких овочевих культур і картоплі» («Радянська Україна»); і як синонімі іменника *пам'ять*: «Більше всього в *пам'ятку* мені, як уже піп приїхав ховать» (М. Номис).

Слід знати вислів *запасти в пам'ятку*, відповідний російському *запечатлеться в памяти*: «Запала їм у *пам'ятку* її краса, врода дівоча» (П. Мирний).

Пам'ятник на могилі звичайно зветься надгробник: «Я спорудив собі надгробник вікопомний» (М. Старицький),— або *надгробок*: «Чернігівські земляки, вкупі з сином поета, становлять над його могилою невеличкий монумент-*надгробок*» (М. Коцюбинський).

Переписка й листування

Іменника *переписка* й дієслова *переписуватись* тепер інколи вживають у невластивому їм значенні: «У нас з ним давня *переписка*»; «Я *переписуюся* з її братом».

Переписка, чи, краще, *переписування*, означає по-українському не обмін листами, не кореспонденцію, а певний процес копіювання з уже написаного: «Глузлива доля підсунула *переписування* в канцелярії якихось сухих, нікому не потрібних паперів» (М. Коцюбинський).

Писання ж листів та одержання на них відповідей зветься по-українському *листування*, а дія — *листуватися*: «Вася підтримував *листування* з багатьма бійцями і офіцерами, які вибували з роти до госпіталів» (О. Гончар).

Отож, і дві перші фрази треба було написати: «У нас з ним давнє *листування*» (або ще краще: «Ми з ним давно *листуємося*»); «Я *листуюся* з її братом».

Письменність і писемність

Певно, через звукову подібність слів *письменність* і *писемність* автори й промовці інколи помиляються, ставлячи одне слово замість другого, як у фразі: «На-

ша країна визначається абсолютною *писемністю*», — де треба було поставити слово *письменність*.

Слово *писемність* — це позначання слів відповідними графічними знаками — *письменами*: «Ще задовго до виникнення *писемності* східнослов'янські племена створили велику та різноманітну усну поезію» («Історія української літератури»). *Письменність* — це вміння людини передати на *письмі* свою думку й читати написане: «Колгоспне село — село суцільної *письменності*» (О. Вишня).

Підписка й передплата

«*Підписка* на газети та журнали ще не охопила всіх робітників та службовців нашого підприємства», — читаємо в стінній газеті. Слово *підписка* означає затвердження підписом людини якогось зобов'язання додержуватися певних правил чи виконувати якусь вимогу: «Однак, коли не помиляюся, ви дали йому *підписку*? Присяглися мовчати?» (Ю. Смолич). Коли ж хтось хоче одержувати газети й журнали або збірку творів якогось письменника, за що треба наперед заплатити певну суму грошей, це зветься *передплатою*: «У книжкових магазинах Москви та інших міст проходить *передплата* тритомної збірки творів Лесі Українки» («Літературна газета»); «*Передплату* газет і журналів продовжено ще на місяць» (оголошення).

Площа й майдан

Не тільки на таблицях, де написано назви вулиць, а й у публіцистиці, а часом навіть і в художніх творах майже зникло давнє слово *майдан*, хоч послідовно зберігається зменшена його форма *майданчик* (дитячий *майданчик*, будівельний тощо). Словом *площа* майже всюди чомусь заміняють *майдан*: «*Площа* Перемоги», «*Площа* Міцкевича», «На центральній *площі*

села мусить бути сад, у саду пасіка», «кілька підвід підїхало до базарної *площі*».

В українській мові є обидва ці слова, та означають вони не одне й те ж. Слово *площа* є просторове або геометричне поняття: «Будинки мають кілька вимірів. Але основний один — *площа*» (О. Копиленко), «*площа* забудови», «*площа* трикутника» тощо. А незабудоване місце, де сходиться кілька вулиць,— байдуже, на селі чи в місті,— зветься *майдан*: «На майдані коло церкви революція іде» (П. Тичина); «*Майдан* на хвилину ожив, залюднився» (М. Коцюбинський).

Яка ж потреба відступатися від традицій української класики та живого народного мовлення й не писати, як вони вимагають: *майдан* Перемоги, *майдан* Міцкевича?

Повинна, визнання провини, признання до вини, каяття

«Він довго ховався, але чи страх переміг, чи заговорила совість — прийшов-таки з *повинною* до міліції»,— читаємо в репортерській замітці й напружуємо думку, щоб точно зрозуміти фразу: чи то якийсь правопорушник прийшов до міліції з якоюсь жінкою, що в чомусь зобов'язана, чи то він прийшов признатися до своєї вини, визнати свою провину або помилку, покаятися в тому, що накоїв. Адже слово *повинна* далеко більше відоме в українській мові як прикметник жіночого роду, а не йменник: «Весною на економії пан роздав на кожну хату по двадцять качиних яєць, а восени кожна молодиця *повинна* була принести на економію двадцять качок» (І. Нечуй-Левицький); «А коли ж ти, дівко, горда, ти *повинна* жарти знати: як парубок зачіпає, ти *повинна* жартувати» («Матеріали и исследования» П. Чубинського).

Проте в художній літературі траплялося це слово й з функцією іменника як відповідник російського *повинная*: «Здавалося, *повинну* у великій провинності принесли вони з собою» (П. Мирний). Цей іменник захо-

див до літературного вжитку не з народної мови, а з російського офіційно-канцелярського лексикону, як, приміром, слово *бумага* замість *папір* («На шуку хтось *бумагу* в суд подав». — Л. Глібов), щоб надати текстів офіційно-канцелярського колориту. Навряд чи є потреба в сучасній діловій і художній мові користуватись цими канцеляризмами, коли є в народній мові давні відповідні слова: *визнання провини* (чи *помилки*), *признання до вини*, *каяття*. Російський вислів *принести повиннуню* краще перекладати українською мовою — *признатись у провині, покаятися, повиннитися*. Через те в репортерській фразі, наведеній напочатку, точніше й краще було б висловитись так: «Прийшов-таки *признатись у провині до міліції*» (або «прийшов-таки *признатись у провині до міліції*»).

Подих, дух, віддих, дихання

«Вершник перевів *подих*, кинув оком на юрбу»; «Йому навіть *подих* перехопило. Скільки тут хліба!» — читаємо в творах сучасних українських письменників і моволі згадуємо статтю М. Рильського «Словник і питання культури мови», надруковану в «Радянській Україні» 3 й 4 квітня 1963 року, де тонкий знавець української мови звертає між іншим увагу на недоречність у таких фразах слова *подих*. Адже це слово означає не «дихання», а «подув»: «Клени обсіпаються від найменшого *подиху* вітерця» (О. Донченко), — або вказує на нові впливи: «*Подих* нової епохи дійшов і до цього великого міста» («Вітчизна»). Російські відповідники — *дуновение, веяние*.

Там же, де йдеться про дихання, українська класика вдавалася до слів *дух* («Вона аж зблідла, *дух* забивсь». — І. Нечуй-Левицький; «Молодиця не переведе *духу*, верещить». — М. Вовчок), *віддих* («Він затамовує навіть *віддих*, боячись подати знак життя». — М. Коцюбинський), *дихання* («Інші квіти в *диханні* весни розцвітуть» — В. Сосюра).

Російському вислову *задержать дыхание* відповідають українські: *затамувати (запинити, затримати) дух* («Вони проминули ще десяток склепів, *затамовуючи дух*». — Ю. Смолич), *затамувати віддих* («Олег, *затамувавши віддих*, визирнув з-за димаря». — О. Донченко); російському *перевести дух (дыхание)* — українські вислови — *звести дух* («А ви дайте мені *дух звести*». — М. Вовчок), *перевести (відвести) дух* («Вийшовши на високу гору, вони стали проти самого пам'ятника, щоб *перевести* трохи *дух*». — І. Нечуй-Левицький), *відсапнути* («Лаговський важко *одсапував* з того прудкого ходіння». — А. Кримський), *відітхнути* («Я став, *відітхнув* важко, озирнувся довкола і знов *відітхнув*». — І. Франко). Російському вислову *нельзя дух перевести* відповідають українські: *не здихнутися (не можна дух відвести), не здихатися* («Аж не *здишеться*, мов тільки що вловлений горобчик». — П. Куліш).

Поля, береги, краї, криси

«На *полях* книжки було багато дрібно писаних олівцем нотаток», — читаємо в одному сучасному оповіданні. Але чому написано «на *полях*», а не на *берегах*? Адже білі краї книжки чи зошита звалися й зуться по-українському *береги*: «Одну по одній перегортав сторінки. Плями на *берегах* таїли в собі приємні і неприємні згадки» (Н. Рибак); «Книжка з золотими *берегами*» (Словник Б. Грінченка).

Словом *береги* інколи позначають краї чогось, наприклад: «Пофарбовані в біле *береги* тротуарів здавалися примарною стрічкою» (О. Донченко); часом це слово відповідає російському *кайма*: «Орина настилала середину, Одарка мережила крайки, Маланка гаптувала *береги*» (К. Гордієнко).

Часто помиляються тепер, називаючи краї капелюха або бриля *полями*: «*Поля* його капелюха намокли від дощу й сумно звисали». По-українському вони звуться *криси*: «Солом'яний бриль широкими *крисами* хо-

вав од сонця його смагляве обличчя» (Ю. Яновський). Від цього слова в західноукраїнських гірських районах капелюх з широкими *крисами* зветься *крисаня*: «На нім *крисаня* аж горить» (М. Шеремет).

Слово *криси* виступає іноді як синонім іменника *краї*: «Синє полум'я хитнулось, хлюпнуло в чорні *криси* цистерни» (М. Коцюбинський).

Поприще, нива, поле, арена

«На *поприщі* вітчизняної науки ви попрацювали сорок років»,— чуємо в одному привітальному зверненні, та й чи в одному тільки? Автори статей і промовці чомусь дуже вподобали цей архаїчний старослов'янізм *поприще*, забувши про всі інші українські відповідники, що, мабуть, далеко більше відповідали б нашій сучасності. Чи не краще звучить, замість старозавітного, український вислів на *ниві*? («Сафронов працював на *ниві* театрального мистецтва рівно стільки, скільки себе пам'ятав».—Ю. Смолич). Або такий же народний вислів на *полі*? («На літературному *полі* мені щастило».—М. Коцюбинський). Навіть у запозиченому — *арена* вчувається більше сучасності, ніж у застарілому *поприщі* («На *арені* боротьби з темрявою і безправ'ям народних мас Леся Українка засвічувала яскраві до світні вогні».—з промови).

Жива народна мова не знає йменника *поприще*, але в ній є схоже за звуковим складом дієслово *поприщити*, що викликає комічні непорозуміння, коли чують під час читання газети цей непопулярний архаїзм. Бодай з цих міркувань не слід послуговатися словом *поприще* і не минати відомих усім його синонімів.

Порівняння, у порівнянні, порівняно, як порівняти, проти

Сучасна українська літературна й ділова мова знає іменник *порівняння* і широко ним користується: «З насолодою підшукував він найобразливіші *порівняння*,

щоб роздмухати своє обурення» (З. Тулуб); «У порівнянні підсумків цього річного сезону з минулим — немає ніякої тенденційності» (газетне спростовання). В обох цих фразах слово порівняння звучить цілком природно, по-українському. А візьмімо інші фрази, де цей же іменник стоїть з прийменниками *в* і *при*, як відповідник російським висловам *по сравнению, сравнительно*: «При порівнянні середніх місячних температур виходить, що найтеплішим місяцем у північній півкулі є липень», — і ми вже відчуваємо якусь штучність у вислові, бо тут правильно було б сказати за нашою мовною традицією: як порівняти середні місячні температури, (порівнюючи середні місячні температури), з порівняння... виходить). Так само й у фразах «У порівнянні з феодалізмом, капіталізм був усесвітньо-історичним кроком уперед», «На підприємствах металургійної промисловості України за перше півріччя цього року значно зросла кількість винахідників і раціоналізаторів порівняно з тим же періодом минулого року» краще було б написати: «як порівняти з феодалізмом», «як порівняти з тим же періодом минулого року».

Як відповідник до російського вислову *по сравнению* є ще в українській мові прийменник *проти*, який буває дуже до речі, коли йдеться про порівняння когось або чогось з кимось або чимось: «Проти нас трьох немає в світі дужчого» (Б. Грінченко); «І стіл був багатший проти звичайного» (Л. Смілянський). Отож, можна було б і в наведених фразах написати: «проти феодалізму капіталізм був...», «проти того ж періоду минулого року...».

Похідний від дієслова *порівняти* прислівник *порівняно* буде слушний там, де мовиться, що певна дія або якість виявляється достатньою мірою: «Ніч була тиха і порівняно тепла, повівав вологий вітер» (Я. Гримайло), — хоч і тут можна було б замінити прислівником *досить*: ніч була тиха й досить тепла (не дуже тепла, не дуже жарка).

**Порядок, лад, у порядку,
до ладу,
як слід, гаразд**

Порядок і лад — тотожні слова в нашій мові, надто коли йдеться про хатні, господарські справи чи взагалі справи невеликого гурту людей: «Великий *порядок* і чистота в хаті й надворі показували, що Сухобрусівни були добрі хазяйки» (І Нечуй-Левицький); «Дячиха господарювала і всьому *лад* давала» (М. Вовчок). Уживається *порядок* і тоді, коли мовиться про громаду чи суспільство, але в такому разі його звичайно ставлять у множині: «Після татарщини нові *порядки* на Україні постали» (П. Куліш). Коли ж мають на увазі державну або суспільну систему, користуються тільки словом *лад*: «Радянський державний *лад* створив усі умови для гармонійного духовного й фізичного розвитку людини соціалістичного суспільства» («Радянська Україна»). Але пишемо й кажемо: дружина для охорони громадського *порядку*.

У щоденному мовленні часто надуживають словом *порядок*, зводячи до мінімуму широкі виражальні можливості нашої мови. «Приведи *в порядок* усі папери», замість *упорядкуй* усі папери, дай *лад* усім паперам; «Чи у вас усе *в порядку?*», коли можна краще сказати: «Чи у вас усе *як слід?*» або «Чи у вас усе *гаразд?*» Замість «У нашій сім'ї був такий звичний *порядок*», — краще сказати: «У нашій сім'ї був такий *звичай*» або «У нашій сім'ї так *повелося*». Краще сказати: «Йому наказано це *адміністративним порядком*», — ніж *в адміністративному порядку*; «Я сказав це *порядком* пропозиції», а не *в порядку* пропозиції. Краще сказати не «У його хаті погані *порядки*», а *безладдя* (*безлад*), не *підтримувати порядок*, а *пильнувати ладу*.

Посмішка й усмішка

На сторінках наших газет, журналів, ба навіть і в художніх творах та перекладах часто не розрізняють слів *посмішка* й *усмішка*, вважаючи їх за абсолют-

ні синоніми, наприклад: «На обличчях усіх присутніх сяяли радісні *посмішки*»; «Він глузуливо *всміхнувся*».

Особливо вподобали слово *посмішка* деякі перекладачі художньої літератури, майже забувши в своїх перекладах слово *усмішка*.

Чи таки ж справді ці слова абсолютні синоніми, чи між ними є якась значеннева різниця? Подивімося, як користувались цими словами наша класика й народна мова: «Нехай мати *усміхнеться*, заплакана мати» (Т. Шевченко); «Я вам з того світа, любі, *усміхнуся*» (Т. Шевченко); «До смерті не забуду його погляду, його *усмішки*» (О. Стороженко); «Де той погляд молодечий, де той *усміх* веселий?» (М. Вовчок); «Нічого, нічого, ні вітру буйного, ні *усміху* з неба, нічого не треба» (М. Вороний); «А радість вже *осміхається* то з одного, то з другого віконця темним червоним вогником» (С. Васильченко); «І очі сміялись, а на губах перебігав *осміх*» (І. Нечуй-Левицький); «А *осміхнулось* воно як— аж любо глянути!» (з живих уст).

У цих прикладах слова *усмішка*, *усміхатися*, *усміх*, *осміх*, *осміхатися* стоять там, де мовиться, що людині весело, приємно, гарно.

Наведемо тепер приклади з словом *посмішка*: «Ходили в поле, жали свій хліб і *посміхалися* злорадно» (М. Коцюбинський); «Раптом Ляля обернулася до рідних і якось криво, не по-своєму *посміхнулася*» (О. Гончар); «Це... *посмішка* з мене» (Словник Б. Грінченка); «З *посміху* люди бувають» (прислів'я).

Не важко помітити, що тут слова *посмішка*, *посміх*, *посміхатися* передають відтінок іронії, сарказму, кепкування чи глузування з когось. У Словнику української мови П. Білецького-Носенка слово *посміх*, що є синонімом до слова *посмішка*, перекладено тільки словами *насмешка*, *шутка*. Подібне бачимо й у Словнику мови Шевченка Інституту мовознавства Академії наук УРСР, де слово *посміх* стоїть у тому ж значенні. Слова *посмішка* нема в цих двох словниках. Тим часом у Шевченка та в інших письменників є похідні іменники від дієслова *посміхатися*: *посмішище* («Бо на *посмішище* ведуть старого дурня научати».— Т. Шевченко), *посмі-*

ховисько («Робила мій дім *посміховиськом* та метою всяких дотепів.— М. Коцюбинський).

Якщо вже шукати синонімів до слів *посмішка*, *посміхатися*, то це будуть — *насмішка*, *насміхатися*. Проте слід зазначити, що в словах *насмішка*, *насміхатися* мовиться не стільки про глузливий вираз обличчя або очей, скільки про глузливий зміст того, що каже *смішко* або *насмішник*: «Із матки старенької *насміхається*» («Українські пісні» М. Максимовича), «Ой іде багач, ой іде дукач, *насміхається* — ой за що, за що бідна голота напивається?» (пісня); «Не пушу я, дитя моє, в ліски по горішки, бо вже мені надоїли хлоп'ячі *насмішки*» (пісня).

Правило, як правило, як звичайно, як водиться, як заведено

У нашій мові широко вживається іменник *правило*. «Засвоївши якесь граматичне *правило*, він придумував до нього цілий диктант» (О. Донченко); «Додержуйтесь *правил* вуличного руху» (оголошення); «Чотири *правила* арифметики».

За відповідник до російського вислову *как правило* в нас дуже вподобали вислів *як правило*, запозичений з інших мов і насамперед з російської: «Усі будиночки були двоповерхові, розраховані, *як правило*, на дві сім'ї». А тим часом наша мова має свої оригінальні відповідники, про які часто забувають: *як звичайно* («На есмінці, *як звичайно*, в цей час панувала тиша».— М. Трублаїні), *як водиться* («Раз ласуни, *як водиться* у них, поснідають добре захотіли».— Л. Глібов), *як заведено* («У кіно, *як заведено* в нас, ходимо ми, дівчата, всі разом».— з живих уст).

Не слід забувати цих здавна відомих висловів.

Приклад і кольба

Слово *приклад*, як частина рушниці, дуже схоже на українське слово *пříklad*, що відрізняється від нього тільки наголосом. Це часом утруднює читання тексту,

приміром, у такій фразі: «Його останнім, проте досить переконливим, аргументом був старий *приклад*, якого він завжди висував, коли заходила суперечка на полюванні й не знати було, хто вбив зайця». Не відразу й збагнеш тут, чи сварливий мисливець наводив *при́клад* з аналогічного випадку на якомусь іншому полюванні, чи він загрожував нижньою частиною своєї рушниці;— це можна зрозуміти гаразд, тільки прочитавши попередні або дальші фрази.

А чом би нам не скористуватися словом *ко́льба*, що означає саме цю нижню частину рушниці? Це слово трапляється й у нашій класичній літературі: «Жандарми били його, одначе він мовчав. Лиш раз,— коли, вдарений *кольбою*, мов переломлений, упав до землі, — кликнув» (О. Кобилянська). Це слово дуже поширене в західних областях України, а також на Поділлі й Волині. Його наводять під рубрикою обласного слова наші сучасні Українсько-російський і тритомний Російсько-український словники. Не вадило б, не боячись «провінціалізму» цього слова, широко застосовувати його в художній і технічній літературі.

П'я́нка, пия́тика, гульня́, дудлі́ж

Слово *п'я́нка* досить часто можна бачити на шпальтах наших газет, воно заходить часом і в живе мовлення, ба навіть і в художню літературу, витискуючи давні українські слова: «Та недовго він додержувався своєї обіцянки виправитися: знову почалися *п'янки*, а далі дрібні крадіжки, й ось уже тяжкий злочин».

Українська класична література й фольклор не знали іменника *п'я́нка*, вони знали тільки прикметник *п'я́нкий* (з наголосом на останньому складі): «В повітрі стояв густий і *п'я́нкий* запах квітів» (Я. Баш); «А ця вишнівка таки *п'я́нка́*» (з живих уст).

Російським *пья́нство*, *пья́нка* відповідають українські іменники: *пия́тика* («Згадую, як Степан Кишук оцього Юхима (правильно — оцьому Юхимові) за не-

робство та *пиятику* гострим словом дорікав».— С. Журахович), *гульня* («Без нього і *гульня* — не *гульня*».— Т. Шевченко), *дудліж* («Та годі-бо вам! Другий день *дудліж* у хаті йде!»— з живих уст).

Рицар чи лицарі

Не тільки в сучасній українській художній літературі, публіцистиці та перекладах, ба й інколи в наших класичних творах ми натрапляємо на слова *рицар*, *рицарство*, *рицарський*: «Кругом усе старе *рицарство* розтавало» (П. Мирний); «Старий дуже поважав його за незвичайне *рицарство* і військову обізнаність» (І. Ле); «Усі вони ревно берегли чистоту *рицарської* крові свого далекого предка» (В. Собко).

Проте більшість наших класиків, починаючи від Котляревського, давала перевагу словам *лицар*, *лицарський*, як то з діда-прадіда вимовляв наш народ. Читаємо в «Енеїді» І. Котляревського: «Там *лицар* всякий парубійко», «Товаришеві Низ сказав: — Не все вперед — назад дивися, ти з *лицарства* глузд потеряв», «Силач, козак *лицарковатий*»; бачимо і в Марка Вовчка: «Такий же то виріс козак з нього хороший! Що до коня, що до зброї, що до звичаїв *лицарських*!». Не іншого, а тільки цього слова додержувався й Т. Шевченко: «Громада вибрала гетьмана — преславного Лободу Івана, *лицаря* старого»; те саме знаходимо й у І. Франка: «Хіба ж так чесний *лицар* нападає?».

Таких прикладів з нашої класики й фольклору можна було б навести ще багато, але мимоволі виникає питання: чи є потреба в існуванні двох паралельних слів, що мають різний звук, але однакове значення? Дехто вважає, що слово *лицар* слід застосовувати тільки до людей української національної належності, в інших же випадках більше пасує, мовляв, слово *рицар*, наприклад: «Безстрашний *рицар* революції Фелікс Дзержинський був живою ланкою, яка поєднувала російський і польський робітничий рух» (М. Рильський).

Навряд чи є потреба в такому нетривкому правилі, що вносить плутанину, тим більше, що воно суперечить нашій мовній традиції: Т. Шевченко називав і кавказьких горян *лицарями* — «І вам слава, сині гори, кригою окуті, і вам, *лицарі* великі, богом не забуті»; не вагалась і Леся Українка послуговатися цим словом, пишучи про шотландців: «Шотландське *лицарство* усе пішло служити в англійському війську».

З цього можна зробити висновок: краще скрізь, у всіх випадках, користуватись тільки давнім українським словом *лицар*, що прийшло в нашу літературу з уст народу.

Ріка й річка

Дехто помилково думає, що різниця між словами *ріка* й *річка* полягає в їхньому розмірі: велика зватиметься *рікою*, мала — *річкою*. Насправді це не так. Українським відповідником російського слова *река* буде *річка*: «Під горою лисніла, як блакитна емаль, широка *річка*» (П. Панч). Від цього іменника походить і прикметник *річковий*: «Слобода наша над самою лукою *річковою* на п'яти горах стоїть крейдяних» (М. Вовчок).

Маленька *річка* називається *невелика* (*невеличка*) *річка* («Тече *річка невеличка* з вишневого саду». — народна пісня), *річенька*, *річечка* («Ой *річенько*, голу-бонько! Як хвилички твої, пробігли дні щасливі і радощі мої!» — Л. Глібов).

Коли ж треба казати слово *ріка*, адже воно є в українській мові? Це слово лишається для врочистого стилю, коли хочуть висловити своє піднесення або передати тон поважності чи статечності, як це бачимо в Т. Шевченка: «А поки що течуть *ріки*, кроваві *ріки!*» або в п'єсі О. Корнійчука, де каже Богдан Хмельницький: «То не сніг розтанув і не крига, то ручаї і *ріки* сліз народу потекли в Дніпро».

Свідомість, пам'ять, тяма, притомність

«Хлопчик уже *втратив свідомість*»,— читаємо в газеті і, якщо не гаразд знаємо російську мову та її вислів *потерять сознание*, то не відразу збагнемо, про що тут і до чого. Адже українське слово *свідомість*— це не стільки здатність людини орієнтуватися в довколишній дійсності, скільки відчуття своєї належності до інших людей та обов'язку перед ними. Тому й кажемо: класова, національна, громадянська *свідомість*, *свідомість* синівського обов'язку тощо: «Іскра» відіграла величезну роль у розвитку політичної *свідомості* робітничого класу» (М. Бажан)

З тексту наведеної на початку фрази видно, що наляканий хлопчик *знепритомнів* чи *зомлів* або *вмлів*, то так треба було б і написати. На жаль, ця помилка не є винятком, бо раз у раз натрапляємо на такі чудернацькі вислови, як: «Через годину потерпілий повернувся до *свідомості*». Таких висловів ми не знайдемо ні в нашій класиці, ні в фольклорі, ні в сучасній народній мові. Це груба калька, створена без усякої на те потреби.

Стан людини, коли вона реагує на довколишню дійсність, зветься по-українському *притомність* («Білі стіни будинку вертають мені *притомність*».— М. Коцюбинський). Є близькі до цього іменника прикметник *притомний* («*Притомна* була, поки і вмерла».— М. Номис) і дієслова *притомніти*, *опритомніти* («Він приходив до пам'яті не зразу, а поступово—неначе був у зомлінні і тепер *притомнів*.— Ю. Смолич); «Поранений Богун опритомнів і намагався звести голову».— Я. Качура).

Є ще слово *тяма*, що поміж іншими має також значення притомності: «Мені сказали, що я пролежав без *тями* два тижні» (І. Франко); «Обличчя людей із хутора були бліді й перелякані: вони тільки тепер прийшли до *тями* й важко думали над тим, що зопалу вчинили» (П. Панч).

До вислову *бути непритомним* є паралель *бути (лежати) без пам'яті*: «Іцик лежав без пам'яті» (І. Франко). Так само до слів *притомніти*, *опритомніти*, *прийти*

до тьми є паралель — прийти до пам'яті: «Тоді Олеся, як до пам'яті прийшла» (М. Вовчок), очуняти: «Сава Андрійович очунює» (О. Довженко), очунятися: «Знаю, що як очунялася я, то лежала на дощі кров'ю підлита» (П. Мирний), очуматися: «Очумався я від того, що дзюрчала вода» (Ю. Яновський), очутитися: «Нарешті Кобзар очутився» (С. Журахович).

Значення «допомогти непритомному» передається висловами: *приводити до пам'яті* («Коли його привели до пам'яті, він був блідий, мов труп». — І. Франко), *приводити до притомності* («Скількись шклянок холодної води, висипаної йому на голову, привели його до притомності». — А. Кримський), *очутити* («Це очутило трохи Корнія; він підвівся і махнув рукою». — Б. Грінченко), *опритомнювати, опритомнити* («Панно Федоренко!..» — Великий пан вимовив це слово, ніби згори опритомнював її». — О. Кобилянська).

У нашій мові є чималий арсенал різноманітних засобів, щоб передати потрібне нам поняття, а через незнання багатства своєї мови вдаємось до творення штучних слів і висловів, у яких нема ніякої потреби!

Скидка, знижка

«Спокійно споглядають це члени партбюро, не наважуючись спитати з винних з усією партійною принциповістю, без скидок на адміністративні ранги комуністів», — читаємо в газетній статті й дивуємось, до чого тут стоїть слово *скидка*. В українській мові воно означає стрибок убік, що робить, приміром, заець, петляючи свої сліди. У цій же фразі мовиться про те, що партбюро робить поступки, ставиться поблажливо до провинних, а щоб висловити цю думку, є інше українське слово — *знижка*, що означає поступку або зниження ціни під час продажу, наприклад: «Та зробіть же хоч грохи *знижку*, не можна ж так дорого правити!» (з живих уст). Отож, і в першій фразі треба було написати: «без *знижки*...»

Словом, одним словом, одно слово

Іменник *слово* в орудному відмінку чи в називному — з числівником *один* або без нього — раз у раз трапляється і в живій мові, й на письмі, де він виконує граматичну функцію вставного слова: «Тепер у нас і Дора почала учитись, *одним словом*, ціла школа!» (Л. Українка), «*Словом*, Тверський бульвар, вісімнадцять — то була наша справжня альма-матер у час війни» (Ю. Смолич), «*Одно слово*, електрика міцно ввійшла в побут селян, і вони користуються нею на всі сто» («Радянська Україна»).

Отже, маємо аж три варіанти вставного слова, де кожен з них означає те саме, що й інші, і хоч-не-хоч виникає питання: якому з них дати перевагу або, обравши один, відмовитись від інших?

Чи не найхарактернішим із них, з погляду популярності в народному мовленні, є вислів *одно слово*? Мабуть, що так, бо саме його звичайно чуємо з живих уст, приміром: «*Одно слово*, як то кажуть, коли не коваль, то й рук не погань!» Вислів *словом* механічно перенесено з російської практики на український ґрунт, і навряд чи є потреба послуговуватись ним, коли є змога брати потрібне з українських народних джерел.

Справа, діло, річ

Дехто вважає, що слова *справа* й *діло* тотожні, тому, мовляв, байдуже, якого з них ужити; декому так сподобалося слово *справа*, що й зовсім викинув з ужитку слово *діло*: «Він знається на своїй *справі*»; «Він майстер своєї *справи*».

Бувають справді випадки, коли ці два слова тотожні, наприклад, можна сказати: «Я прийшов до вас у такій *справі*»; «Я прийшов до вас з таким *ділом*» або «Я покінчив у комунвідділі з своєю *справою* (з своїм *ділом*)». Але в перших двох фразах треба було сказати: «знається на своєму *ділі*», «майстер свого *діла*»,—

бо під словом *справа* розуміють сукупність планів і намірів здійснити чи виконати щось: «Розсудити батька з сином — не легка *справа*» (М. Руденко); «За всякими *справами* ви нічого не пишете про себе» (М. Коцюбинський). Під словом *діло* звичайно розуміємо якусь роботу, працю: «*Діло* в неї наче горіло в руках» (І. Нечуй-Левицький); «*Діла* незабутні дідів наших» (Т. Шевченко); «І *діла* не зробить, і час згайнує» (з живих уст).

Візьмімо ще таку фразу з нашої преси: «Святослав Ольгович був на престолі лише два тижні. А ось Святослав Всеволодович — це вже інша *справа*. Його княжіння тривало 14 років». Тут теж слово *справа* стоїть не до ладу, бо йдеться не про сукупність якихось планів чи намірів, а про тривалість перебування на престолі двох князів, отож, і треба було написати: «А ось Святослав Всеволодович — це вже інша *річ*...» Не гаразд надруковано й у одній районній газеті: «*Справа* в тім, що так виконувати роботу не можна, — бо й тут слід було б висловитися так: «*Річ* у тім, що так...»

Слово *річ*, як відповідник російському слову *дело*, ми часто бачимо й у нашій класиці («Давня ця *річ*: мабуть, літ сорок тому буде». — О. Кониський), і в фольклорі («Лицарська *річ* — у бої полягти», — приповідка), і в сучасній українській оригінальній та перекладній літературі («*Річ* у тому, що наша революція відбувається в такий час, коли пролетаріат почав уже усвідомлювати себе як окремий клас...» — переклад з творів В. Леніна).

Відповідно до російських висловів «*В чем дело?*», «*Дело в том, что...*» по-українському треба казати: «*У чому річ?*», «*Річ у тім (тому), що...*», а не «*В чому справа?*», «*Справа в тім, що...*»

Аналогічно до російського вислову *не отдавать себе отчета* іноді помилково кажуть: «*Не здавати собі відчиту*». Тут саме треба вживати слова *справа*: *не здавати собі справи* («Вони, видимо, не здавали собі *справи* з того, що робиться». — Словник за редакцією А. Кримського); можна ще сказати, як пропонував сучасний український письменник О. Кундзич, — *не всвідомлювати*: «Він не всвідомлював, що каже».

Можна сказати *до речі й до діла* відповідно до російського слова *кстати*: «Не війтова дочка, а *до речі* говорить» (М. Номис); «Фраза була не *до діла*, в ній не було ні запитання, ні наказу» (Ю. Смолич).

Становище, вихід із становища, рада, дати раду, зарадити

Часто чуємо з уст і читаємо: «Він опинився в *безвихідному становищі*»; «Вона не бачила *виходу з цього становища*»; «Він *вийшов із скрутного становища*».

Жодного з цих висловів ми не знайдемо ні в українській класичній літературі, ані почуємо з уст народу. Їх штучно створили нашвидкуруч люди, далекі від народної мови й не обізнані з класичними зразками. Натомість бачимо: «Розмова вкрай схвилювала його, хлопець був *безпорадний*» (К. Гордієнко); «Побачу ще, як там буде; коли не *дам ради*, то тоді вже, певне, треба іти в найми знову» (Т. Шевченко); «Мною не турбуйтеся: я собі *дам раду*» (М. Коцюбинський); «Рідний брат так не *зарадив* би мені в тій скруті, як Іван». — із живих уст).

З цього випливає, що й у наведених напочатку фразах треба було висловитись так: «опинився в *безпорадному становищі (стані)*», «не бачила *ради в цьому становищі*», «*дав собі раду в скрутному становищі*» чи «*зарадив собі в скруті*».

Талан і талант

«Автор не без *талану*, але йому не вистачає ще життєвого досвіду й уміння організувати набуті спостереження», — читаємо в критичній статті й саме тому, що в ній мовиться про письменника та його здібності, бачимо помилку: треба було написати — *таланту*.

Слово *талан* має значення — «доля» («На вівтар Вітчизни комсомол України клав усе — сили, *талан*

свій, життя.— С. Скляренко), «щастя» («Нашо мені врода, коли нема долі, нема *талану!*»— Т. Шевченко), «удача» («А менший працює, як риба об лід побивається, а нічого не вдіє, ні в чому нема йому *талану*».— О. Стороженко).

Талант — це природжена здібність у тій чи тій галузі науки або мистецтва: «Поетичний *талант* Шевченка визначався своєю багатогранністю» (О. Корнійчук).

Коли в людини нема *таланту*, то кажуть — людина *неталановита*, а не *безталанна*, як часом помилково пишуть і мовлять. *Безталанний* — це нещасний, знедолений: «А ти, моя Україно, *безталанна* вдово» (Т. Шевченко); «Мої *безталанні* діти» (О. Стороженко).

Танець і танок

Багатьом здається, що слова *танок* і *танець* означають одне й те ж, тому й читаємо раз у раз на афішах: «Виступає ансамбль пісні й *танку*». Але це не так. Слово *танок* означає різновид танцю, воно відповідає російському *хоровод*: «У місті Немирові дівок *танок* ходить, молодая Бондарівна всіх передом водить» («Українські пісні» М. Максимовича); «Струнки високі дерева снуються перед очима, неначе водять який чарівний *танок*» (Л. Українка).

Танець — це ритмічні рухи під музику або спів: «Добре! добре! Ну, до *танців*, до *танців*, кобзарю!» (Т. Шевченко); «А в залі розвернулися *танці* на всі боки, поміст ходором ходить» (П. Мирний).

У розстрóчку чи на віплат!

У крамницях часто читаємо таке оповіщення: «У нас ви можете купити готовий одяг *у розстрóчку*», — який ішколи варіюється ще й так: «Товар продається з *розстроченням*». Обидва ці вислови — *у розстрóчку* і з *розстроченням* — є не українські й не російські, а на-

лежать до тої мовної сумішки, що зветься в народі суржи́ком. В українській мові є дієслово *строчити* з похідним від нього йменником *строчіння* («Хазяїн шиє, якусь полу від кожуха *строчить*». — М. Вовчок); є й слова, що означають протилежну до них дію, — *розстрочувати, розстрочування*, але вони стосуються кравецтва, а не умов сплати під час купівлі. Відповідно до російського вислову *в рассрочку* є в українській мові давній вислів *на виплат*: «Дурно не треба, можна *на виплат*» (М. Коцюбинський). Отже, і в оповіщеннях крамниць треба було написати: «купити готовий одяг *на виплат*», «продається *на виплат*».

Фарба, барва, краска

Шодо слів *фарба* й *барва* помиляються часом навіть деякі письменники, неправильно вживаючи їх: «Рожеві вуста, на яких грає стільки *фарби* й сонця, співчутливо питають», «Обличчя, *пофарбовані* полум'ям під гарячу мідь». В обох цих фразах слово *фарба* ніяк не підходить, бо тут мовиться не про косметичну речовину, якою фарбують жінки губи або й обличчя, а про зорове враження, колір, що зветься українською мовою — *барва*: «Край неба на сході весело рум'янивсь, мінився радісними *барвами*» (В. Козаченко). Від цього слова походить відомий прикметник *барвистий* («Хай молодість наша свята і крилата іде по *барвистій* землі». — В. Сосюра) і прислівник *барвисто* («Рай земний, едем *барвисто-пишний*». — П. Куліш).

Кольорова речовина, якою мастять чи фарбують або малюють, зветься *фарбою*. Розрізняють *фарби* за матеріалом, з якого виготовлено, то за призначенням: *олійні, акварельні, рослинні, друкарські, фарбарські* (або *красильні*), а також за кольором: *червона фарба* (або *червінка* чи *червоне красило*), *біла* (або *білило, біль*), *жовта* (або *жовтило, жовтка*), *зелена* (або *зелінка*) гощо. Наведемо приклади: «Віконниці помальовані *ясно-синьою фарбою*» (І. Нечуй-Левицький); «В цю хвилину назустріч нам ішов молодий

робітник з відром *зеленої фарби* в одній руці і з великим квачем у другій» (Л. Українка); «На стіні проти стола висить великий портрет Шевченка, хорошої роботи *олійними фарбами*» (М. Коцюбинський).

Робітник, що *фарбує* (чи *красить*), зветься *фарбар* (чи *красильник*), але не *маляр*, як то помилково іноді кажуть; *маляр* по-українському — це художник, що пише картини *олійними* чи *акварельними фарбами*: «Ех, коли б я був *малярем!* — думав Ларко, — *змалював би я це личко та й на божник поставив*» (С. Васильченко).

Крім слів *барва* й *фарба*, є в українській мові й слово *краска*: «*Краска* сорому кинулася в обличчя Лавговському» (А. Кримський).

Шлях, дорога, путь, путівець, спосіб

У нас дуже вподобали слово *шлях*, ставлячи його іноді там, де воно зовсім не до речі, й забуваючи про інші підхожі слова — *дорога*, *путь* тощо. «Я не знаю *шляху* до вашої квартири», — чуємо з уст; «Вона йшла вже потемки, намагаючи ногою *шлях* на вузькій гірській стежці»; «Він минув довгий коридор, обмацуючи *шлях* поперед себе», — читаємо в сучасних оповіданнях; «А яким *шляхом* ви досягаєте такого великого врожаю картоплі?» — читаємо в газеті, і мимоволі постає питання: невже наша мова така бідна, що доводиться користуватись тільки одним словом у фразах з різним значенням або з різним відтінком значення?.. Звернімось до української класичної літератури й фольклору: «В похід у *дорогу* славні компанійці до схід сонця рушали» (Т. Шевченко); «Олекса Безик їздив у містечко, але з *дороги* вернувся» (М. Коцюбинський); «Позаростали *дороги*, де ходили панські ноги» (з живих уст); «Через гору *шлях-доріженька*, ой, широкая та пробитая, слізоньками перемитая» (пісня).

Як бачимо, класична література й фольклор не цуралися слова *дорога* й широко користувалися ним, бо

словом *шлях* називають проїзну, широку дорогу, відповідно до російського *тракт*: «Ой три *шляхи* широкії до купи зійшлися, на чужину з України брати розійшлися» (Т. Шевченко). Уживають слова *шлях* і в переносному розумінні, близькому до поняття «широка, далека дорога»: «На *шляху* поступу ми лиш каменярі» (І. Франко).

Коли мовиться про вирушання в дорогу, про подорож, тоді до речі буде слово *путь* жіночого роду або *дорога*: «Далекая *путь*, хвилини не ждуть» (Л. Українка); «Ми *путь* землі покажем нову, царем всесвіту буде труд» (переклад з російської); «В далеку *дорогу* піду» (Б. Грінченко).

Невелика дорога між селами зветься *путівець*: «*Путівцем* над річкою... тихою ступою чвалала руда конячка» (О. Довженко).

Не пряма дорога, а кружна зветься *манівець*: «Хто *манівцями* простує, той удома не ночує» (прислів'я).

Дорогу нагору називають *узвіз*: «До стін Китай-городка почавсь крутий *узвіз*» (П. Усенко).

Відповідно до російського *торная (укатанная) дорога* українською мовою кажуть *битий шлях, бита дорога*: «Ой горе тій чайці, чаєчці небозі, що вивела чаєняток при *битій дорозі*» (пісня).

Російському вислову *таким путем* відповідає український — *таким способом* (або *таким чином*): «Батьки приводили дітей до школи, і Раїса *таким способом* знайомилась з селянами» (М. Коцюбинський); «*Таким чином* я добув вищу освіту» (з живих уст).

До речі, останнім часом став дуже поширюватися в нас західноукраїнський вислів *у такий спосіб*, що подекуди витискує вислів *таким способом*: «Тільки *в такий спосіб* ми знайдемо, нарешті, істину». Краще додержуватися скрізь загальноукраїнського давнього вислову *таким способом*, що не має впливу інших мов, тому й у щойно наведеній фразі буде природніше сказати по-українському: «Тільки *таким способом* ми знайдемо, нарешті, істину».

На російський вислів *туда ему и дорога!* українською мовою кажуть: *так йому й треба!, катюзі по заслузі!, своїм шляхом пішов!*

Не треба обмежувати свою мову одним-однісіньким словом *шлях*, коли маємо стільки інших висловів. Отож, і в наведених на початку фразах треба було сказати або: «не знаю *дороги*» або «не знаю, *як пройти* до вашої квартири», «намацуючи ногою *путь* на вузькій гірській стежці», «обмацуючи *путь* поперед себе», «А яким способом ви досягаєте такого *великого* врожаю картоплі?»

Ступенювання якісних прикметників

Вищий ступінь якісних прикметників творять, як відомо, додаванням до основи чи кореня звичайного ступеня прикметника суфікса *-іш* або *-ш*: *червоний* — *червоніший*, *довгий* — *довший*; найвищий ступінь порівняння твориться з вищого ступеня прикметника додаванням до нього префікса *най-*: *червоніший* — *найчервоніший*, *довший* — *найдовший*.

Є ще й складена форма вищого ступеня прикметників, що твориться додаванням до звичайного ступеня слова *більш*: *витриманий* — *більш витриманий*, — і найвищого ступеня, складеного з слова *найбільш* і звичайного ступеня: *найбільш витриманий*.

Хоч ці форми ступенювання прикметників — проста й складена — є ніби паралельні, проте українська художня література й жива народна мова давали перевагу, за окремими винятками, простій: «Ій-бо, взяла б оцю спідницю, якби ж трошки *довша* була» (з живих уст); «І були вони, всі ті таланти рідного люду, ті *найулюбленіші* діти свого смутного краю, як і цеє вбоге й забите дівча, — люди з *найбідніших* бідні, з *найтемніших* темні, були наймитами у чужих людей і пасинками долі» (С. Васильченко).

Однак на сторінках газет, а часто й у науковій літературі вдаються до складеної форми ступенювання: «Цей спосіб *більш зручний* для практичного застосування», — читаємо в журналі; «*Самі передові* райони області ще не закінчили збирання врожаю», — читаємо в газеті; «*Найбільш цікавим* був виступ акробатів», — чуємо в доповіді; «Передова частина української інтелігенції намагалася зробити українську літературу *більш дійовою і активною*», — бачимо в дисертації. Але куди природніше звучало б по-українському: «спосіб *зручніший*», «*найпередовіші* райони», «*найціка-*

вішим був виступ акробатів», «зробити українську літературу дійовішою й активнішою».

Складеної форми ступенювання вживають здебільшого тоді, коли вона пов'язана з дієприкметником. Наприклад: *випробувати — випробуваний — більш (найбільш) випробуваний*. Ця форма буває потрібна й тоді, коли порівнюють не іменник з іменником через прикметник вищого ступеня, а — прикметник з прикметником: «Він *більш хитрий*, як *розумний*». У такому разі слово *більш* відповідає російському *скорее*: «Он *скорее хитрый*, чем *умный*». Допоміжне слово *найбільш* часто не так порівнює, як відзначає вагу або роль прикметника у фразі, відповідаючи якоюсь мірою російському *главным образом*: «Це є *найбільш характерні* ознаки нашого часу».

Слово *самий* як допоміжне для творення найвищого ступеня порівняння часом трапляється в класичній літературі: «Перед рундуком стояв уже трояк *самих кращих* поштових коней» (П. Мирний). Однак уживати цієї форми не варто, щоб не плутати слово *самий* з подібним, щодо звукового складу словом *самій*, яке означає «один тільки»: «Ми вже так вихарчувалися, що їмо *самий* хліб і цибулю» (І. Нечуй-Левицький). Поєднуючись часто з прислівником *тільки*, слово *самий* підкреслює винятковість: «У нашій області — *самі тільки* передові райони, тому й область звуть передовою».

Якщо потрібно надати щонайбільшій мірі якісь ознаці, то до найвищого ступеня порівняння додають частки *що* або *як*: «Він *щонайстаріший* над усіма» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Данилові довелося лише думати про *якнайскорішу* реалізацію свого плану» (І. Ле).

Вищий ступінь порівняння прикметників звичайно вимагає після себе прийменників *від*, *за*, *над*, *проти* з відповідними відмінками або сполучників *як*, *ніж*: «Страх *більший від* переполоху» (М. Номис); «Це буде мій твір, може, *кращий за* ті, які ви читали» (М. Коцюбинський); «У дружбі він свої чуття гартує, у нім *сильніше* «наше» *над* «мое» (І. Муратов); «У наших раї на землі нічого *кращого* немає, як тая мати моло-

дая з своїм дитяточком малим» (Т. Шевченко); «По-вітря в горах дуже прозоре, отже, і видимість тут стала набагато *краща, ніж* на рівнині» (О. Гончар).

Проте в поточній мовній практиці часом доводиться спостерігати відступи від цього правила, коли, замість утворити вищий ступінь прикметника, вдаються до прислівникової форми з родовим відмінком дальшого слова: «У зайця задні ноги *довше передніх*»; «Він *розумніше* свого брата». Ці відступи — помилкові, і треба казати: «задні ноги *довші, ніж* (як або за) *передні*», «*довші проти передніх*», «*розумніший за* (від або проти) свого брата», «*розумніший ніж* (як) його брат».

Дієслова від вищого ступеня порівняння прикметників

Українська літературна мова й народне мовлення засвідчують дієслова, утворені від вищого ступеня прикметників за допомогою інфінітивного суфікса *-ти*, а іноді й префікса *по-*: *широкий — ширший — ширшати, холодний — холодніший — холоднішати — похолоднішати*. Наведемо приклади: «Тюрма неначе *ширшає*» (Т. Шевченко); «Просто фізично відчуваю, як я змужнів і навіть *порозумнішав*» (Ю. Яновський); «Спустився вечір, і одразу *похолоднішало*» (О. Гончар).

З цього слід зробити висновок, що не конче треба вживати зворотів з дієсловом *стати* або *зробитись* і відповідним прислівником (прикметником) у вищому ступені порівняння, на зразок: *стало холодніше, він зробився розумнішим*,— і там, де тільки можна, треба користуватись формою дієслова, утвореного від вищого ступеня прикметника.

Особливості деяких прикметників у словосполучах

Прикметники *багатий, хворий, гарний, поганий, високий, бистрий* та інші вимагають після себе прийменника *на* з іменником у знахідному відмінку: «Настя така *багата на* слово, що я не мала коли й промовити до бабусі» (Г. Барвінок); «Удався *бідний на* розкоші, та *бистрий на* розум» (із живих уст); «Він змалку *хворий на* груди» (з живих уст); «*На* обличчя був *препоганий*» (Б. Грінченко); «*На* зріст *височенька*» (Б. Грінченко). Прикметник *заздрісний* (*завидющий*) стоїть з прийменником *на* та іменником у знахідному відмінку (*заздрісний на* чуже), або з прийменником *до* та родовим відмінком іменника («*заздрісний до* чужого»), або без прийменника, лиш з іменником у давальному відмінку («*заздрісний чужому*»); прикметник *ласий* стоїть з прийменником *на* та іменником у знахідному відмінку («*ласий на* ковбаси») або з прийменником *до* та іменником у родов. відмінку («*ласий до* ковбас»).

Прикметник *свідомий* стоїть у реченнях звичайно з іменником у родовому відмінку — *свідомий* чого: «Маяковський був *свідомий* великого значення кіно» (журнал «Мистецтво»).

Прикметники *близький, цікавий* стоять у реченнях або з іменником у родовому відмінку, або з прийменниками *до, на* й відповідним відмінком залежного іменника: *близький смерті й близький до смерті, цікавий* того й *цікавий на* те («зо всього знає дядько потроху, а *цікавий на* такі речі — страх!» — М. Коцюбинський).

Ці паралельні форми, коли прикметник вимагає після себе прийменника або виступає без нього, треба знати, особливо літераторам, коли розмір і ритм тексту потребують конденсованого вислову: *близький смерті, цікавий знати* тощо.

Слід мати на увазі й те, що інколи в реченні відривають прикметника від іменника, до якого він належить, щоб надати фразі характеру влучності: «У *перснях* вона *срібних* руками у стан хибкий узлялася» (М. Вовчок); «Навчив його, мов сарану, скакати і *голосним* лякати серце *ржанням*» (П. Куліш).

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ОКРЕМИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Благополучний чи щасливий!

«Фактичні результати перельоту, *благополучна* посадка важкої двомоторної машини в районі боліт і озер... — неперевершений приклад високої майстерності, доблесті», — читаємо в журналі, і мимоволі виникає питання: яка потреба була вдатися в цій фразі до старослов'янізму *благополучна*? Старослов'янізмами звичайно користуються тоді, коли хочуть надати фразі тону іронії або, навпаки, урочистості, але ні того, ні того нема в наведеній напочатку фразі, тому тут більш доречні українські відповідники *щасливий, щасний, безпечний* (коли йдеться про особу): «*Щасливого* лову! — кивала вона головою рибалці» (М. Коцюбинський); «Нехай бог дає тобі *щасну* годину» (Г. Барвінок); «Будьте *безпечні!*» (Словник за редакцією А. Кримського). Те саме можна сказати про прислівник *благополучно*, який витискує з мовного вжитку прислівник *щасливо*: «Усі підводи *благополучно* перейшли колію, пропустили зустрічний поїзд», — а тим часом у живому мовленні чуємо: «Прощавайте, *щасливо* доїхати!»

Таким же, без потреби, штучно запесеним у нашу повсякденну мову, є близький до прикметника *благополучний* іменник *благополуччя*, що часто трапляється на сторінках періодичних і неперіодичних видань, але не чується в живому народному мовленні: «Це тільки видимість *благополуччя*». Якщо поминути суто стилістичні потреби, — збереження прямої мови персонажа твору, бажання надати фразі канцелярського або іронічного звучання, — не слід послуговуватись цим іменником, а тим більше надуживати ним, бо маємо відомі українські відповідники: *щастя* («Де відвага, там і *щастя*», — прислів'я), *добробут* («Буде на сторожі *добробуту* народного стояти», — П. Куліш), *гаразд* («Живуть собі люди в добрі та *гаразді*», — Словник за редакцією А. Кримського).

Виключний, винятковий, надзвичайний

У сучасного письменника, мова творів якого справляє загалом добре враження, читаємо: «Земля в житті Ванди відігравала *виключну* роль», — а через сторінку знову: «І потрібно було *виключного* факту, щоб прихильність Ванди зламалась».

Прикметник *виключний* не тільки тепер часто поглинає інші, більш підхожі слова, як бачимо в наведених фразах, а часом траплявся й у нашої класичній літературі, засвідчуючи цим дореволюційну непорядкованість української мови: «Йому, либонь, трапились на сей раз якісь *виключні* вражіння» (О. Пчілка).

У сучасній українській літературній мові, відповідно до російського слова *исключительный*, є прикметники *винятковий*, *надзвичайний*, що їх дає тритомний Російсько-український словник. Ось приклади: «Це траплялося рідко, при *виняткових* випадках» (І. Нечуй-Левицький); «Перед зїздом стояли завдання *виняткової* ваги» («Радянська Україна»); «*Винятковий* закон», «*Надзвичайні* заходи», «*Надзвичайне* становище» (Словник за редакцією А. Кримського).

Прикметник *виключний* має в сучасній українській літературній мові далеко вужче поле застосування, він указує на те, що певні права властиві тільки одній особі чи організації: «*Виключна* властивість держави на землю», «*Виключні* права» («Російсько-український словник» АН УРСР).

З цього випливає, що й письменникові, з якого процитовано напочатку дві фрази, слід було б написати «*виняткову* роль», «*надзвичайного* (виняткового) факту».

**Відкладний, виложистий,
викладчастий (викладчатий),
відкотний (відкотистий), із загатою**

«У польовій формі військовослужбовців гімнастерку замінено на кітель з *відкладним* коміром»,— надруковано в газетній статті, де впадає в очі трохи дивно в цьому контексті слово *відкладний*. Адже воно, за Словником Б. Грінченка, означає по-російському *откладываемый, отложенный*, наприклад: «Що маєш робити, то роби сьогодні, бо тільки їден сир *відкладний* добрий» (М. Номис); те саме стверджує й Словник за редакцією А. Кримського: «*Відкладна* справа».

Очевидно, автор статті хотів якось передати по-українському російський вислів *отложной воротник*, так для нього є низка відповідників: *виложистий комір* (Словник Б. Грінченка), «*Викладчастий або викладчатий комір у сорочці*» (І. Нечуй-Левницький), *відкотний (відкотистий) комір* (Словник за редакцією А. Кримського), нарешті *комір із загатою*, що має лівочий одяг (Словник Б. Грінченка). Навіщо ж українському слову *відкладний* надавати невластивого йому значення, коли маємо інші слова, що точно передають потрібне цим поняття? Нема ніякої потреби.

Військовий і воєнний

Слова *військовий* і *воєнний* є в українській мові, але означають вони не одне й те ж. тому, мабуть, і трапляються часто помилки, коли їх ставлять не там, де треба, наприклад: «На колгоспному святі врожаю були й представники *воєнної* частини»; «Мій батько за часів *військового* комунізму був ще студентом».

Прикметник *військовий* означає те, що стосується *війська*: *військова* служба, *військовий* суд, *військова* частина тощо, наприклад: «У хату вступив гість... *військовий* лікар» (М. Коцюбинський); «Загальний *військовий* обов'язок є закон» (Конституція УРСР). Але те, що походить від слова *війна*, буде українською

мовою — *воєнний*: *воєнна* перемога, *воєнна* поразка, *воєнний* час тощо, наприклад: «Царський уряд оголосив на *воєнному* стані ряд губерній, охоплених повстанням» («Історія ВКП(б)»).

Отож, і в двох перших фразах треба було написати: «були й представники *військової частини*», «за часів *воєнного комунізму*».

Вірний, правдивий, правильний, певний, слушний

Прикметник *вірний* та прислівник *вірно* з якогось часу не тільки витискають з ужитку інші, більш відповідні слова, а й набирають невластивого їм значення. Не тільки в діловій мові, а й у сучасних художніх творах ми часто натрапляємо на ці слова в значенні — *правильний, певний*: «Учинити напад на аеродром — це все одно, що повести на *вірну* загибель сотню бійців»; «Дрімлюга знайшов *вірний* шлях»; «Ти стоїш на *вірній* дорозі»; «Сама глибинами серця відчувала — *вірно* робить син».

А тимчасом в українській класиці й фольклорі цих слів уживали в далеко вужчому значенні, надаючи їм поняття тільки відданості: «Ой виїди, виїди, дівчино моя *вірная*» (пісня); «Без *вірного* друга великая туга» (прислів'я); «Прийдуть увінчані, оспівані вожді, що зброї *вірної* не клали і тоді, коли тяжка журба на всю лягла країну» (переклад М. Рильського); «Хто *вірно* кохає, той часто вітає» (М. Помис).

Коли ж у фразі йдеться не про відданість, а про правильність, слушність, правдивість, тоді треба вдаватись до інших прикметників та прислівників: «А щоб *певна* була правда, -- пехай шлях покаже» (Т. Шевченко); «Землі своєї зелень і блакить любив я серцем і на схилі віку хотів про це *правдиво* повістити» (М. Рильський); «Не раз, заблудившись, навмання йшли мандрівники тайгою, намагаючись знайти *правильний* напрям» (О. Донченко); «Весь запас його логіки розбився об ще більшу лютю, об ще більш *слушні* аргументи» (І. Вільде).

З цих прикладів само собою випливає, що й у наведених на початку фразях слід було б написати: «на певну загибель», «правдивий шлях», «на правильній (на правдивій) дорозі», «слухно робить син».

Іноді, поряд з прикметниками *правильний, поправний*, уживають і прикметника *вірний* у таких висловах: *вірний* переклад, *вірний* рисунок (малюнок), цебто відповідний оригіналові, натурі, точний (Словник з редакцією А. Кримського).

Вірогідний та ймовірний

Ці прикметники часом вважають за тотожні й помилково пишуть: «Я знаю про це з *ймовірних* джерел»; «Таке припущення — *вірогідне*». А треба було б написати навпаки: у першій фразі — *вірогідних*, у другій — *імовірне*.

Прикметник *вірогідний* означає «цілком певний, цілком правдивий, достеменний, перевірений»: «*Вірогідні* написання букви «і» замість «о» починаються з XIV—XV вв.» (А. Кримський); а *ймовірний* — це «той, що його можна тільки припускати»: «Пригоди були довгі, плутані і завжди переходили межі *ймовірного*» (В. Козаченко). Крім того, слово *ймовірний* означає ще «довірливий, той, що легко вірить»: «*Імовірний* він дуже: найбrehливішому бrehунові ладен зараз повірити» (Словник з редакцією А. Кримського).

Горішній, вёрхній, дóлішній, ніжній

Як правильно казати — *горішня* полиця чи *вёрхня*, *нижній* кінець стовпа чи *дóлішній*? Таке питання постає навіть перед тими, що знають досить добре українську мову, але не визначаються відчуттям її.

Чи є якась значеннєва різниця між словами *горішній* і *вёрхній*, *дóлішній* і *ніжній*, чи однаково, приміром,

що *горішній*, що *вєрхній*? У деяких випадках ці слова бувають справді тотожні, наприклад, у назвах місцевості, надто коли її визначають за течією річки: *Вєрхні* й *Ніжні Млин*, *Горішні Млин*, а також у назвах вітрів: *вєрхній* вітер і *горішній* (на Дніпрі й Кубані). Але в деяких висловах треба вжити саме одного слова, а не другого, як ось, приміром, *горішня* хата — кімната в бік гір, *верхні* зуби, *верхня* щелепа (Словник Б. Грінченка), *верхній* одяг, *Верхня* Хортиця, Дніпровий *Низ*.

Полиця може бути *горішньою* й *верхньою*, залежно від тексту: у вагоні чи в шафі — *горішня* полиця, бо її приладнано *вгорі*; якщо ж кілька полиць покладено купую долі, одна на одну, то полиця, що лежить *зверху*, зветься *верхньою*.

Так само є певна різниця між словами *ніжній* і *долишній*: *ніжній* — це той, що міститься *нижче* від чогось («Червоний відблиск від нього (багаття) осяває *нижні* гіллячки чорних верб». — М. Коцюбинський), а *долишній* — той, що при самому *долі* («*Долішня* частина п'єдесталу робить чималий виступ». — Л. Українка).

З цього можна зробити висновок, що не слід давати переваги якомусь одному слову над іншим або ставити ці слова навмання, неважаючи на вимоги тексту, бо так звужуються наші мовні можливості, а тим самим і збіднюється мова.

Громадський, громадянський, цивільний

Прикметник *громадський*, що походить від іменника *громада*, означає належність когось або чогось до громади, цебто до певного колективу людей: «*Громадських* людей кликали цінувати» (М. Вовчок); «Тут кінчалося місто і далі лежав уже *громадський* вигін, на якому стояли гамазеї з хлібом» (П. Панч). Прикметник *громадянський* походить від того ж іменника *громада* і вказує на суспільство або людність цілої країни, на все *громадянство*, що підлягає законам країни і виконує

пов'язані з цим обов'язки. Від цього маємо вислови: *громадянські* права, *громадянська* війна, цебто війна різних класів одного суспільства, тощо. Це не однакові поняття — *громадські* права й *громадянські* права: перше означає права людини як члена якогось товариства або об'єднання людей, друге — права, що їх мають громадяни цілої країни, приміром, право вибирати й бути обраним до Рад є *громадянське* право; право вибирати правління колгоспу чи кооперативу є *громадське* право.

Властиве українській мові слово *цивільний*, як і прикметник *громадянський*, відповідає російському *гражданский, штатский*: «Він не знаходив принципової різниці між своєю роботою в армії й своїми *цивільними* перспективами» (Л. Смілянський); «Це був кремезний хлопець у *цивільному* костюмі» (Ю. Смолич); «Всі (семінаристи) були їй не до смаку; вона бажала вийти лише за *цивільного*» (Н. Кобринська). З цих прикладів бачимо, що прикметник *цивільний* — протилежний словам *військовий, духовний* тощо. Кажемо: *цивільне* будівництво, а не *громадянське*, хоч може бути *громадське* будівництво, коли щось будується на громадських засадах; *цивільне* законодавство, *цивільний* кодекс — протилежно до кримінального кодексу, *цивільний* шлюб, а не *громадянський* шлюб, — на відміну від церковного шлюбу.

Дальший і подальший

Не знати чому слово *подальший* так уподобали сучасні автори, що воно майже заступило близьке до нього значеннєво слово *дальший*. Навіть стилістичні редактори наших періодичних видань, коли натрапляють у тексті оповідання чи статті на це слово, одразу ж виправляють його на, ніби «більш українське», — *подальший*. Деякі письменники, без видимих на те причин, в одному творі пишуть *подальший*, у другому — *дальший*, наприклад: «Він зрозумів — раз і назавжди, — що його *подальше* життя неможливе без Васи» (Ю. Смолич) і «В запалі перебороти буржуазне

мистецтво, в завзяті зачати нову — революційну — еру мистецтва пролетарського, — чи не нехтували ми нерозумно скарбами минулого, які й нам самим могли стати в пригоді на *дальшій* — далекій — дорозі творення мистецтва нашого класу?» (Ю. Смолич).

У тритомному Російсько-українському словнику на першому місці стоїть слово *дальший*, на другому — *подальший*, Словник за редакцією А. Кримського наводить тільки слово *дальший*: «Дальші чотири століття». Це слово відповідає російським — *дальнейший*, *следующий*. Тут ми розглядаємо це слово тільки в першому значенні.

Обидва ці слова мають право на існування, але з певною значеннєвою різницею між ними, що приблизно така сама, як і між спорідненими з ними прислівниками *далі* й *подалі*. Якийсь процес, дію чи явище, що відбулися в ближчий час, треба позначати словом *дальший*, як це бачимо в другій цитаті з Ю. Смолича; а те, що відбувається згодом, через певний проміжок часу, слід передавати словом *подальший*, наприклад: «Дальші роки після смерті дружини він жив у Києві, а його *подальше* перебування — мені невідоме».

**Дійсний, дійсно,
в дійсності,
справжній, справді,
насправді, на ділі**

У доборі відповідників до російських слів *действительный, настоящий, действительно, в действительности* автори статей, перекладачі й доповідачі надуживають словами *дійсний* («Це не вигадка, а *дійсна* подія»), *дійсно* («Я *дійсно* не бачив її»), в *дійсності* («Ми сподівалися великих наслідків від його проекту, а в *дійсності* це була авантюра»).

Слова *дійсний* і *дійсно* є в українській мові, але не треба забувати й інших слів: *справжній* («Ці квіти не *справжні*».— Л. Українка), *справді* («Чи спалося мені, чи *справді* так було?»— І. Печуй-Левинський), *на-*

справді («Інспектор у нас людина молода, погарячився, а *насправді* не зробить лиха».— С. Васильченко), *на ділі* («На словах так, а *на ділі* інак».— Словник за редакцією А. Кримського).

У наведених на початку фразах правильніше було б сказати: «*справжня подія*», «*справді* не бачив», «*насправді* це була авантюра».

Слова *дійсний, дійсно (дійсне)*, в *дійсності* виступають на своєму місці в таких фразах: «Загальні збори *дійсні* за наявності не менше як половини загального числа членів» (Статут колгоспу); «Так *дійсне* воно й було» (з живих уст); «Я це *дійсно* знаю» (Словник за редакцією А. Кримського); «У *дійсності* нашої є багато радісного» (з живих уст).

Домашній і свійський

«По двору ходило багато *домашньої* птиці»,— читаємо в одному сучасному оповіданні, де автор не замислився над різницею слів *домашній* і *свійський*.

Прикметник *домашній* означає «той, що живе в домі або стосується дому»: «*Домашнього* злодія не встережешся» (М. Номис); «Іван хоче оповідати про своє життя *домашнє*» (М. Коцюбинський),— а *свійський*— «не дикий, приручений»: «Коли нема диких (качок), то з досади і *свійських* лупить» (О. Стороженко); «На цвинтарі поміж бабами та дівчатами дибали чотири *свійські* журавлі» (І. Нечуй-Левицький). Миша— дика тварина, але коли вона живе в хаті, її звать *домашньою* мишею на відміну від такої ж дикої— польової, що водиться в полі.

Слово *свійський* буває синонімом слова звичний: «Соломія затулила вуха й заплющила очі. Ця п'їтьма більш знайома, більш *свійська* не так мучила її» (М. Коцюбинський). Інколи ним користуються як відповідником до російського *нашенский*: «Колись шляхта та *свійська* старшина в ярмо запрягали» (П. Кочура).

Дружний і дружній

Через звукову подібність слів *дружний* і *дружній* їх часто плутають і ставлять не там, де слід: «*Дружніми* зусиллями здолали ми всі перешкоди»; «*Передайте мій дружний* привіт усім товаришам».

Дружний — це одноставний, той, що має спільні інтереси з іншими: «Тут ми самі, *дружною* силою, можемо собі допомогти» (І. Франко); «*Дружній* (у наз. відмін. — *дружна*) череді вовк не страшний» (М. Номис). Іноді це слово має значення «швидкий, нестримний»: «Весна була рання, *дружна*» (З. Тулуб).

Слово *дружній* означає «приятний, народжений дружбою»: «*Дружня* розмова» (П. Куліш).

Отож, і в двох перших фразах треба було сказати: «*Дружними* зусиллями здолали», «*дружній* привіт».

Дурний, поганий, кепський, глупий

«Сам папа римський подає своєму воїнству *дурний* приклад», — читаємо в газеті й мимоволі питаємо себе: в чому ж саме проявилась дурість папи римського, бо перед цим у тексті статті не було й слова про неї. Виявляється, автор хотів сказати, що папа римський подає *кепський*, або *поганий*, приклад, то так і треба було написати. Але автор пішов за російським зворотом *дурной пример* і механічно переніс його, злегка перелицювавши ніби на український кшталт. І вийшла така ж нісенітниця, якби хтось із росіян переклав український вислів *глуна ніч* по-російському — *глупая ночь*.

Живописний, живописно, малярський, мальовничий, мальовничо (мальовниче)

З деякого часу прикметник *живописний* і прислівник *живописно*, що походять від іменника *живопис*, майже витиснули на сторінках наших періодичних і неперіодичних

дичних видань давно відомі українські слова *малярство, малярський, мальовнічий, мальовнічо*. В одній газеті читаємо: «Випускники *живописного* (?) факультету захищають нині свої дипломні роботи»; бачимо в журналі: «Які *живописні* краєвиди над Ворсклою!»; запевняє автор белетристичного твору, що його персонаж: «*Уміє живописно* оповідати».

Слово *живопис* трапляється в українській мові: «Кинути *живопис* і естетику я й не можу й не хочу, бо це моє покликання» (А. Кримський), — але є й інше слово з цим же значенням — *малярство*: «Вчусь *малярства*, змалюю ту красу, що в небі» (І. Нечуй-Левицький); є слово й *маляр*, що становить синонім не до слова *фарбар* (або *красильник*), а до *художник*: «Коли б же мені тії *малярі*, — намалювала б личенько собі» (пісня); «Великий італійський *маляр* Рафаель» (Словник за редакцією А. Кримського). Є в українській мові похідний прикметник *малярський*: «Сошенко залучив Тараса до *малярської* школи» (І. Нечуй-Левицький). Чому б не скористуватися цим прикметником для назви факультету, замість нечіткого або двозначного *живописний*, що є синонімом не тільки до прикметника *малярський*, а й до *мальовнічий*: «Там дуже *мальовнича* місцевість: дикі гори, тайга» (М. Трублаїні). Не слід забувати й про прислівник *мальовничо* (*мальовниче*): «Краї сеї хустки *мальовниче* спадали на спину й на плечі» (А. Кримський).

Не треба, звісно, забувати й слів *живописання*: «Історичним *живописанням* вони не вдовольняються» (П. Куліш), *живописати*: «Ти ж мені даром *живописав* якусь Катрю поетичними кольорами!» (М. Старицький). Від цих слів можна творити похідні дієприкметники та прикметники.

Заключний, кінцевий, прикінцевий, остаточний

Дієслово *заключати* й похідний від нього прикметник *заключний* нерідко доводиться чути з уст і бачити на письмі: «Колгосп *заключив* договір на продаж городи-

ни»; «З досвіду минулого можна *заклучити*, що до весни гребя готуватися взимку»; «На *заклучення* зльоту відбувся концерт»; «*Заклучна* вистава театру пройшла з великим успіхом»; «У своєму *заклучному* слові доповідач відповів на всі питання». Прикметник *заклучний* попав навіть до наших словників, хоч дієслова *заклучати* й віддієслівного іменника *заклучення* там немає. Чому? Та тому, що дієслова *заклучати* нема в українській мові, а прикметник *заклучний* є не що інше, як калька з російського слова *заклучительный*.

Яка потреба в такому калькуванні? Чи нема відомих українських відповідників, що доводиться на певні поняття позичати слова з інших мов? Ні, такі відповідники є, і ними широко користуються ті, що дбають за культуру своєї мови. Ось прикметник *кінцевий* («*Кінцеві* форми тієї еволюції».— А. Кримський; «Розмір додаткової оплати визначається залежно від *кінцевих* результатів роботи тваринників».— «Радянська Україна»); є ще прикметник *прикінцевий* («У *прикінцевій* строфі висловлена основна думка твору».— «Історія української літератури»); у деяких випадках відповідником російського прикметника *заклучительный* є слово *остаточний*, наприклад: *остаточний* баланс, *остаточна* цифра («Почисливши все звільна, він прочитав *остаточну* цифру без голосу».— І. Франко).

З цих прикладів бачимо, що й у наведених на початку фразях можна й треба було написати: «Колгосп *уклав* договір»; «Можна зробити *висновок*»; «На *закінчення* (наприкінці, наостанку) зльоту»; «У *кінцевому* (прикінцевому) слові».

Запущений, занедбаний, занехаяний, задавлений

Прикметник *запущений*, написаний з найрізноманітнішими значеннями, усуває останнім часом з художньої літератури та публіцистики інші, більш підхожі для того чи того випадку слова, як це бачимо, наприклад, у газетній статті: «Тут *запущена* комсомольська робота,

немає художньої самодіяльності», хоч куди краще було б написати: «Тут *занедбано* (або *занехаяно*) комсомольську роботу». Навіть у художньому творі читаємо: «Хвороба моя була *запущена*, операція пройшла важко», — хоч про хворобу треба казати тільки — *задавлена* хвороба.

Запущеною може бути худоба в спаш, ракета на війні («Знялись серед пітьми ракети, *запущені* з протилежаного берега». — О. Гончар), якась річ, що її запустили у воду («На *запущену* принаду накидаються лини». — П. Воронько); *запущеним* (по-російському *вонзенным*) може бути щось гостре — ніж, пазурн, *запущеними*, цебто довгими, відрослими, можуть бути бороди, кучері («*Запущена*, як у того попа, борода». — з живих уст). Нема потреби тулити це слово й туди, де є напихваті інші, відповідніші слова, тому, коли мовиться про тяжкий стан людини, неохайний вигляд парку, саду або кепсько наладнані справи, там краще казати *занедбана* людина, *занехаяний* садок, *занедбані* справи, ніж *запущена* людина, *запущені* справи тощо.

Здібний, здатний, зугарний

Чи слова *здібний*, *здатний*, *зугарний* є цілком тотожні, чи все ж між ними є якась значеннева різниця? Ні, це не зовсім тотожні слова. Іменник *здібність*, який виник від прикметника *здібний*, означає наявність природжених задатків якогось таланту, розумових властивостей чи нахил до якогось уміння: «Софія виявила неабиякі *здібності*» (А. Шиян). Тож і прикметник *здібний* указує на наявність у людини певних природжених властивостей: «*Здібний*, як віл до корита» (М. Номис); «*Мая* був талановитий, *здібний* і освічений юнак» (Ю. Смолич).

Іменник *здатність*, похідний від прикметника *здатний*, означає набуту властивість чи підхожість людини або речі до чогось: «Не кожен має *здатність* так прислужуватись, як він» (із живих уст). Через це й прикметник *здатний* прикладають до людини, що підо

впливом тих або тих умов у житті набула певних властивостей, а не народилася з ними: «Він на таке не *здатний*» (із живих уст); «Мені ці халяви не *здатні*, бо малі» (Словник Б. Грінченка).

Близьким до *здатний* є прикметник *зугарний*: «Я не знаю, чи *зугарен* він хоч слово: ласкаве сказати» (М. Кропивницький); «А ми доженемо. — *Зугарні!*» (П. Мирний).

Отож, треба казати: «Ця людина визначається неабиякими математичними *здібностями*», — а не *здатностями*; «він *здатний* таке сказати», — а не *здібний*.

Злісний і затятий

«Ніякі вмовляння й попередження не допомогли, і він став *злісним* п'яницею», — читаємо в репортерській замітці й міркуємо: чи ця людина, що пустилась берега, стала тільки безпросипу пити, чи в неї водночас і зіпсувалася вдача — стала *злісна*, як то виходить, якщо вірити репортерові, бо прикметник *злісний* є, насамперед, відповідником до російського *злбный*: «Під удари вітру *злісні*, що летить над морем нив, відчинив вікно я пісні, серце пісні відчинив» (В. Сосюра). Але з дальшого читання тексту бачимо, що йдеться тут не про вдачу, а тільки про те, що п'яниця став непоправний, не піддавався ніякому впливу. На такий випадок є в українській мові слово *затятий*: «Коли він такий *затятий*, то й я буду *затятий*» (Словник Б. Грінченка). Отож, і в репортерській замітці треба було написати: «став *затягим* п'яницею».

Проте прикметник *злісний* може бути відповідником і російському *злостный*, коли йдеться про рослини чи комах, наприклад: *злісні шкідники*, «Насіння для посіву треба цілком очистити від домішок бур'янів, особливо *злісних*» («Колгоспна виробнича енциклопедія»).

Із сказаного випливає, що не слід користуватися словом *злісний* безоглядно, а треба ставити його там, де воно буде слушне.

Значний, чималий, неабиякий (великий)

Прикметником *значний* і прислівником *значно* в сучасній українській мові так надуживають останнім часом, що вони майже витиснули інші близькі слова, тим самим збіднюючи мову. Раз у раз чуємо й читаємо: *значний* унесок, *значний* вплив, *значно* кращий, *значно* більший тощо. Замість того, щоб казати: «Ми маємо в галузі фізкультури *значні* досягнення», точніше й краще було б: *чималі* (*неабиякі, великі*) досягнення; замість: «*Значно* краще зробити це ось як»,— можна сказати: «*далеко* (або *куди, набагато*) краще».

Не слід забувати, що прикметник *значний* буває ще синонімом до слів *відомий, шанований, заслужений*: «*Значні* пани і шляхетство» (О. Стороженко),—а прислівник *значно* в деяких діалектах означає ще те ж, що й слова *помітно, видно*: «*Значно*, що господар» (Ю. Федькович).

Красівий, гάρний, вродливий, кр́асний, хорóший, чудóвий

Усі ці слова значеннево дуже близькі між собою, будучи відповідниками до російських *красівый, хорóший*, але дехто так уподобав слово *красівий*, що забув усі інші слова-синоніми: *красива* дівчина, хоч можна сказати й *гарна* (*вродлива, красна*) дівчина. Дехто каже: «Який *красивий* будинок!»—не замислюючись над тим, що, може, краще сказати: *гарний* (*чудовий*) будинок.

Наведемо кілька прикладів із нашої класичної літератури й фольклору: «*Гарна*, як квітка гайова» (М. Номис); «На городі верба рясна, там стояла дівка *красна*» (пісня); «Вишию лишень я йому подушку *гарну* напродиво» (І. Нечуй-Левицький); «Не родись багатий та *вродливий*, а родись при долі та щасливий» (М. Номис); «Хвалилася сусідам своїм молодиця: яка вона *хороша*, яка білолиця» (Я. Щоголів).

Прикметнику *красивий* народна мова надавала трохи іншого значення, ніж дехто надає йому тепер,— він указував не на саму красу, а на те, що надає людині краси: «Прибігли до його трупа, покропили цілющою водою — він зціливсь; покропили *красивою* — то був гарний, а це ще кращий став» (Казки й прислів'я, що записав І. Манжура).

Як бачимо з цих прикладів, українська класика й народна мова широко використовували багатство синонімів, дуже рідко вдаючись до слова *красивий*. Такіх прикладів можна було б навести ще багато, не кажучи ще й про інші слова-діалектизми, наприклад: *гожий, пригожий, красовитий, ловкий, файний* («Кажуть люди, кажуть, що я *файна* дівка»,—закарпатська пісня, «*Ловкий* парубок»,—із живих уст на Полтавщині; «Вдовине личко *красовите*».—Марко Вовчок). Яка ж потреба збіднювати мову і, замість цієї словесної різноманітності, пересипати писаний текст та живу мову одним-однісіньким словом *красивий*? А тим часом ми вживаємо його навіть там, де воно ніскільки не підходить: «Твій учинок дуже *некрасивий*».

Лікарський, лікувальний, лікарняний, лікарський

«*Лікарська* косметика під доглядом досвідчених лікарів»,— бачимо табличку над дверима медичного закладу; «Одразу за парканом починалися *лікарські* будинки»,— читаємо в одному нарисі. В обох цих фразах прикметники *лікарська, лікарські* пантеличать того, хто читає їх, а не пояснюють. Прикметник *лікарський* означає належність якоїсь речі лікареві (*лікарський* халат) або стосується діяльності лікаря (*лікарський* огляд): «Хора лежала непритомна, і здавалося, що не чула *лікарської* гадки» (І. Франко). Прикметник *лікувальний* указує на оздоровчі, збудливі, тамівні властивості, цебто він пов'язаний з поняттями *ліки, лікувати*: «Виноград має і *лікувальні* властивості» («Колгоспна виробнича енциклопедія»). Нарешті, слово *лікарняний*

означає належність когось або чогось до лікарні: «*лікарняний персонал*», «Тут під стінами й коло груби навалено цілі гори *лікарняного мотлоху*» (переклад з Чехова).

З уваги до цього треба було на табличці написати: *лікувальна* косметика,— бо тут мають на увазі ті процедури, що лікують, а не медичний персонал, що їх виконує; у другій фразі треба було написати: *лікарняні* будинки,— бо мовиться про будинки, які належать лікарні, зайняті лікарнею.

Треба пам'ятати, що, крім прикметників *лікарський, лікувальний* та *лікарняний*, є ще прикметник *лікарський* (з наголосом на другому складі). Цей прикметник відповідає російському *лекарственный*: «Ще на світанку своєї історії людина збирала й використовувала для лікування деякі *лікарські* рослини» («Ботаничний журнал»).

**Любий, любій, любімий,
перший-ліпший, перший-кращий,
будь-який, кожний,
усякий, улюблений**

«У нашій школі *любій* учень розповість біографію Тараса Шевченка»,— кажуть навіть учителі, замість того, щоб висловитись правильно: «*Кожний* (або *всякий, будь-який, перший-ліпший, перший-кращий*) учень розповість біографію».

Прикметник *любій* означає не «будь-який», як у російській мові *любой*, з якого й скалькували ті, що не знають гаразд української мови, нібито українське *любій*, а—«милий»: «Ні, *любий*, я тобі не дорікаю» (Л. Українка); «Дихни на повні груди, народе *любий мій!*» (П. Тичина), — або «приємний»: «Така *люба* рілля, що дитина виросла б, коли б посадив» (М. Номис).

Інколи трапляється не тільки в сучасній публіцистиці, а й у художніх творах прикметник *любимий*, що має тенденцію витиснути давній прикметник *улюблений*: «Вишивання — це її *любима* робота». Та чи є потреба

в такій заміні? Давно відомий прикметник *улюблений* цілком передає те поняття, що його вкладають у *любимий*: «*Улюбленим* заняттям Антосі було малювання» (О. Донченко); «Хитаїй легенько лебедів, твоїх *улюблених* синів, цілуйся з вітром, з небом, з світом, блакитне озеро моє» (М. Рильський).

Іноді прикметник *улюблений* виступає синонімом слова *коханий*: «Вона бачила Ольгу... на таємних сходах з *улюбленим*» (І. Франко).

Близькими за своїм значенням до прикметника *улюблений* є іменники *улюбленик* («...я був *улюблеником* у сім'ї». — М. Коцюбинський) та *улюбленець* — відповідники до російських слів *любимець*, *баловень*.

Минулорічний, торішній, позаминулорічний, позаторішній

У діловій та офіційній мові часто натрапляємо на не-вдало й неприродно створені від словосполук *минулого року*, *позаминулого року* прикметники *минулорічний*, *позаминулорічний*: «*Минулорічний* урожай був уже кращий, як *позаминулорічний*».

Українська класична література й живе народне мовлення додержувалися звичайно прислівників *торік* («Виглядала козаченька молодого, що *торік* покинув». — Т. Шевченко), *позаторік* («Твою долю, моя доню, *позаторік* знала». — Т. Шевченко). Від цих слів і виникли прикметники *торішній* («Так рад, як *торішньому* снігові». — Словник Б. Грінченка), *позаторішній* («І треба ж, на біду, *позаторішню* весну його лихий поніс чогось за Десну». — Є. Гребінка).

Отже, не тільки в художній літературі, а й у діловій та офіційній мові слід додержуватися цих давніх українських слів і писати: «*Торішній* урожай був уже кращий, як *позаторішній*».

Музичний і музикальний

Відповідно до російського прикметника *музыкальный* є два українські прикметники — *музичний* і *музикальний*, що спричиняє часом помилки, коли вважають хибно, ніби ці слова тотожні й можна їх довільно ставити в реченні: «У нашій школі відбувся цікавий *музикальний* вечір»; «Його голос дуже *музичний*».

Прикметник *музичний* означає те, що стосується *музики* (пов'язане з музикою, використовуване для музики): «У кутку стояли *музичні* інструменти» (П. Панч); «*Музичні* варіації» (І. Нечуй-Левицький), — а *музикальний* — схильний до музики, здібний у музиці: *музикальний* слух, *музикальні* пальці, — або суголосний, мелодійний: «Голос *музикальний*» (М. Коцюбинський).

Отож, і в наведених на початку фразах треба було написати: «цікавий *музичний* вечір», «голос *музикальний*».

Наступний, дальший, далі

«*Наступна* станція — Хрещатик», — голосно повідомляють водії поїздів Київського метрополітену, але, на жаль, повідомляють неправильно. *Наступним* може бути те, що наступає, надходить, а не те, до чого наближаються: «*Наступного* року ми виправимо свої помилки під час весняної оранки» (з живих уст). Прикметника *наступний* уживають звичайно тоді, коли мовиться про час: *наступний* день, *наступна* неділя тощо; коли ж ідеться про місце чи пункти, що мають бути далі, відповідно до російського слова *следующий*, слід уживати прикметника *дальший* або прислівника *далі*: «Крізь той отвір у лісовій пільмі видно було сіру мряку, що залягла *дальшу* безлісну долину» (І. Франко); «Хто *дали*? Підходь!» (із живих уст). Отож, і водіям у метро слід було б казати: «*дальша* станція» або «*далі* — станція».

Недостойний і негідний

«Недостойна поведінка п'яного хулігана обурила всіх присутніх»,— читаємо в репортерській замітці. Прикметники *достойний* і *недостойний* існують в українській мові паралельно з прикметниками *гідний* і *негідний* і не мають значеннєвої різниці, але між ними є певний стилістичний відтінок. Прикметники *достойний* і *недостойний* як старослов'янізми надають реченню поважного або й урочистого характеру: «Покажіть ви лишень *достойні* пам'яті діла» (П. Куліш); «Він *не достойний* такої високої нагороди» (з живих уст). Тим-то в реченні, де мовиться про поведінку п'яного бешкетника й де нема потреби надавати цьому врочистого тону, більш підходящим буде прикметник *негідний*: «*негідна* поведінка п'яного хулігана».

**Необхідний, необхідно,
необхідність,
потрібний, неодмінний,
кінче потрібний,
доко́нечний, треба, кінче треба, украй треба,
аж-аж-аж треба, потрібно,
потреба, го́стра потреба,
ко́нечна (доко́нечна, нага́льна) потреба**

Прикметника *необхідний* і похідних — прислівника *необхідно* та іменника *необхідність* годі знайти в творах української класики, не чути їх і з уст народу. Це штучні слова, «ковані», як казали раніш. А тимчасом вони поширилися не тільки в нашій сучасній публіцистиці, а й у художній літературі! Ось приклади: «*Необхідною* умовою успішного навчання є дисципліна серед учнів»; «Ці правила *необхідно* пам'ятати завжди»; «У цьому нема ніякої *необхідності*».

Чи є в цих словах якась потреба, чи бракує в українській мові відповідників до російських слів *необходимый, необходимо, необходимость*? Звернімось до класики: «В господі постала заметня, розмова була... про подорож, про річі, *потрібні* для подорожі» (Л. Україн-

ка); «Почекаємо, побачимо, що і як, і коли буде *потреба*, є в нас шаблі і рушниці боронити своє» (З. Тулуб)

Якщо слід посилити значення потреби, можна додати до прикметника *потрібний* та прислівників *потрібно* або *треба* слова *конче*, *украй* (*край*), *аж-аж-аж* («*Конче треба* було довідатись, що тут сталося». — В. Козаченко; «Позич макітри — *аж-аж-аж треба!*» — з живих уст). Так само можна посилити значення самого іменника *потреба*, додаючи слова *гостра*, *конечна* (*доконечна*), *нагальна*: «Дементій відчував *гостру потребу* широко поговорити з Прищепкою» (С. Воскресенко); «Дмитро відчув *нагальну потребу* побути на самоті» (Н. Рибак).

В українській діалектній мові можна почути слово *необходимий*, але воно означає — той, що його не можна обійти: «Як підуть дощі, дак грязь буде *необходима*» (Словник Б. Грінченка).

З наведених прикладів видно, що не тільки нема потреби замінити природні українські слова штучними *необхідний*, *необхідно*, а взагалі навряд чи доцільно користуватись без потреби витвореним, коли є випробуване давне.

Нерушимий, непорушний, незламний, нерухомий

«Слово шахтаря *нерушима*», — читаємо в газеті, але трохи згодом у цій же газеті бачимо: «Слово комуніста — тверде, *непорушне* слово», — і виникає питання: чи є якась різниця між словами *нерушимий* і *непорушний*?

Значенневої різниці між цими прикметниками в таких і подібних контекстах нема ніякої, обидва вони є тут відповідники російських слів *нерушимый*, *незыблемый*, *ненарушаемый*, *непреложный*; синонімом до них є прикметник *незламний*: «Слово, дане залізничникам, тверде і *незламне*» («Радянська Україна»). Проте морфологічна різниця між першими словами є велика. Прикметник *нерушимий* виник із частки *не* та росій-

ського дієслова *рушити*, що означає по-українському «руйнувати, розвалювати, валити»; а прикметник *непо-рушний* — із частки *не* та українського дієслова *порушувати* і означає «той, якого не зламати, не можна від нього відступитися»: «Стою — мов скеля *непорушний*» (П. Тичина). З цього видно, що треба користуватися тільки прикметником *непорушний*.

Але є й українське слово *нерушимий*, що походить від частки *не* та українського дієслова *рушити* в розумінні «чіпати, займати»: «Що діди та батьки кров'ю здобули, те *нерушимо*» (М. Коцюбинський). Між цим прикметником і наведеним у першій фразі є певна не тільки морфологічна різниця, а й значеннева: тут він є відповідник російського *неприкосновенный*.

Іноколи плутають прикметники *непорушний* і *нерухомий* у значенні російського *неподвижный* і не знають, якого з них краще вжити: *непорушна* тиша чи *нерухома*, *нерухомий* погляд чи *непорушний*?

Прикметник *нерухомий* означає — той, що не рухається, перебуває в стані спокою: «Обомліла й заніміла, *нерухома* стала» (П. Куліш); «А мати стояла на місці *нерухома*, дивилась синові вслід» (А. Головка); прикметник *непорушний*, крім згаданих вище значень, указує на те, що не можна чогось порушити: «Скелі стояли *непорушні* над водою» (Словник Б. Грінченка).

Отож, слід казати *непорушна* тиша, *непорушний* за-кон, але — *нерухомий* погляд, *нерухоме* майно тощо.

Неприємний і прикрий

Наша класична література тільки зрідка користувалась прикметником *неприємний* і прислівником *неприємно*, надаючи перевагу словам *прикрий* і *прикро*. У сучасній українській літературі слова *прикрий* і *прикро* дедалі більше поступаються перед прикметником *неприємний* і прислівником *неприємно*: «Дівчині снився якийсь *неприємний* сон»; «Щоб мати менше *неприємних* розмов з директором, він уникав його»; «Людині *неприємно* бачити і знати, що вона відстала від життя».

Між цими прикметниками та прислівниками є деяка семантична різниця: прикметник *неприємний* означає, що якась особа, дія чи явище не дають приємності людині: *неприємна* робота, *неприємний* чоловік; прикметник *прикрій* — емоційно напаяніший, указує на більше враження від якості особи, дії чи явища: «Тихович не знав уже, як покласти кінець тій *прикрій* сцені» (М. Коцюбинський); «Колісник *прикро* подивився йому у вічі» (П. Мирний). Отож, може бути і *неприємна* розмова і *прикра*, *неприємна* згадка і *прикра* — усе залежить від того, які емоції ми вкладаємо в ці слова.

Слід пам'ятати, що прикметник *прикрій* має ще значення «крутий» (*прикрій* берег), а також «різкий»: червоний, аж *прикрій* (Словник Б. Грінченка).

Нуждєнний, бідний, той, що (який) має потребу (потребує допомоги)

Хоч як це дивно, а деякі наші довідники й періодичні видання помилково користуються прикметником *нужденний*, гадаючи, що він відповідає російському *нуждающийся*, і пишуть: «*нужденні* члени сім'ї», «*нужденна* дружина» тощо.

Український прикметник *нужденний* має інше значення; він не є синонімом слів *злидений*, *бідний* і більше підходить за значенням до слів *жалюгідний*, *виснажений*, *зморений*: «Розважає душу вбогу *нужденне* серденько» (П. Куліш); «В його лице *нужденне*, сухе, поморщене» (І. Нечуй-Левицький); «Худоба *нужденна*, миршава, та й то рідко в котрого газди й є» (І. Франко).

Російським висловам *нуждающиеся члены семьи*, *нуждающаяся жена* українськими відповідниками будуть: члени сім'ї (або родини), що *потребують допомоги* або *бідні* члени сім'ї; дружина, що *потребує допомоги*, *бідна* дружина, дружина, що (яка) *має потребу* в чомусь, дружина, якій *треба допомогти*.

Останні, інші, решта

«Більша частина присутніх пішла додому, а *останні* залишились на нараду»; «Дійсні члени залишились, а всі *останні* вийшли». В обох цих фразах слово *останні* стоїть не на своєму місці.

Прикметник *останній* означає «той або такий, далі від якого вже нема іншого»: «Поки зберемо, то й *останнє* здеремо» (М. Номис); «Велелюбний отче, невже оце твоє *останнє* слово?» (Л. Українка). Такого змісту нема в двох наведених напочатку фразах, а через те там треба було поставити слово *решта* або *інші*: «*решта* лишилась на нараду», «всі *інші* вийшли».

Не до речі стоїть слово *останній* і в такій фразі, узятій з одного сучасного оповідання: «Петров, Амбуладзе й Сокирко наздоганяли втікачів, але *останній* спіткнувся й упав». Тут це слово пантеличить читача: хто ж це впав — *останній* з переслідувачів чи хтось з утікачів? У таких випадках краще сказати замість *останній* слово *третій* або повторити прізвище — *Сокирко*.

Перекладний і перекладацький

Інколи, через звукову схожість, плутають слова *перекладний* та *перекладацький* і пишуть: «*Перекладна* робота потребує тонкого знання обох мов». Прикметник *перекладний* походить від іменника *переклад* і стосується не роботи перекладача, а продукту його роботи — *перекладу*: «В історії українського народу, в його духовному зростанні велику роль відігравало друкування як оригінальної, так і *перекладної* літератури українською мовою» («Вісник АН УРСР»). Там же, де мовиться про роботу *перекладача*, треба послуговуватися словом *перекладацький*: «*Перекладацька* мисль і *перекладацький* недомисел» (О. Кундзич). Звісно, і в наведеній на початку фразі треба було написати: «*перекладацька* робота».

Пиковий чи винóвий!

З якогось часу київська опера стала друкувати на своїх афішах назву п'єси «*Пикова дама*» замість «*Винова краля*», як писалося й говорилося раніш і як наводить і тепер Українсько-російський словник АН УРСР.

Нагадаймо назви мастей у картах: *винó* — по-російському *пíки*, *жир* — *трефы*, *дзвінка* — *бубны*, *чёрва* — *чёрви* («В яку масть ви ходите? Нашо *жир*, коли треба *дзвінки* або *вина*?» — І. Нечуй-Левицький).

Від цих іменників — назв мастей — творяться й відповідні прикметники: *винóвий* (*винова* краля), *жирóвий* («Очі витріщив, як *жировий* туз» — М. Номис), *дзвінкóвий* (*дзвінка* краля. — Словник за редакцією А. Кримського), *чирвóвий* («У буденні дні все в халатику та в халатику або й так вискочить — боса, підтикана. А тепер, бач, яка краля *чирвова*» — І. Рябокляч).

Нагадаймо за одним заходом і українські назви фігур у картах: *ни́жник* або *фі́лька* — по-російському *валет*, *краля* — *дама*, *король* — *король*. Від зображення *нижника* на картах походить образний російський вислів *лежать валетом*, цебто ногами поряд, а головами в різні боки, який по-українському буде не *лежати валетом*, як надруковано в одному сучасному оповіданні («В хаті було так тісно, що декому довелося спати *валетом*»), а *лежати митусь* (або *митусём*): «Ми звечора полягали як треба, а вранці *митусем* лежали, бо вночі дуже ворочались» (Словник Б. Грінченка).

Наш народ послугується всіма цими словами, тож нема чого цуратися їх українським театрам, пресі та художній літературі.

Подібний чи такий!

У нас повелося в усній і письмовій мові не тільки вживати прикметника *подібний* у значенні «схожий з чимось чи кимось», а й ототожнювати його з висловом *такий самий*; ба навіть більше: прикметник *подібний* майже витиснув з ужитку займенник *такий*: «*Подібні* вчин-

ки недобре характеризують людину»; «*Подібних* прикладів можна навести ще багато. Інколи це призводить до того, що двозначність безоглядно вживаного прикметника породжує непорозуміння. Візьмімо фразу: «На *подібні* видання є великий попит»,— про що в ній говориться? Чи про те, що покупець вибирає схожі видання, чи йому до вподоби видання такого гатунку? То чому ж не написати: «На *такі* видання є великий попит»? Так само вчувається певна значеннева різниця між висловами *подібні* помилки й *такі* помилки.

Мабуть, слід було б залишити за прикметником *подібний* тільки значення «схожий»: «Вона була так *подібна* до тієї, що загинула на фронті» (Д. Ткач); коли йдеться не про схожість, тоді треба користуватися займенником *такий* («Христі уперше доводилося бачити *таке* диво».— П. Мирний).

Помірний і поміркований

Хоч як це дивно, та все ж навіть освічені люди часом помиляються щодо слів *поміркований* і *помірний*, ставлячи одне замість другого: «Зима цього року була *поміркована*: лютих морозів майже не було й часто траплялись одлиги». Помилка ця виникає, мабуть, через те, що обидва прикметники мають один спільний відповідник у російській мові — *умеренный*: «Зима была *умеренная*», «Этот человек всегда придерживался *умеренных* взглядов».

По-українському *поміркованою*, або *уміркованою*, себто розсудливою, обережною, може бути тільки людина: «Розсудливий, *поміркований* та обережний зроду, він все думав, коли б часом з цього вигідного діла не вийшов якийсь невинісний для його кінець» (І. Нечуй-Левицький); «У критиці кріпосницької системи, монархічного ладу він залишався на *поміркованих* позиціях дворянина-просвітителя» («Історія української літератури»).

Слово *помірний* стосується погоди, клімату, явищ і речей. Воно відповідає не тільки російському *умерен-*

ний, а ще й *соразмерный, размеренный, посредствен-
ный*: «За даними Київського бюро погоди, завтра пе-
редбачається мінлива хмарність, вітер південно-захід-
ний, слабкий до *помірного*» («Вечірній Київ»); «Самот-
ньо й лунко одгукується в німих стінах моя *помірна*
хода» (С. Васильченко), «Одіта по-городянському:
...невеличкі *помірні* черевики на ногах з зеленими за-
стібочками» (П. Мирний). Отже, і в першій помилко-
вій фразі треба було сказати: «Зима цього року була
помірна...»

Різний і всякий, усілякий

Автори статей і оповідань часто надуживають прикмет-
ником *різний*, не спиняючись думкою, чи буде це слово
до речі в певному тексті: «Він наговорив багато *різних*
слів, а нічого путнього так і не сказав»; «З *різними*
людьми він зустрічався в житті — з розумними й дур-
ними, чесними й підлими...» У цих реченнях ми зосере-
джуємо свою увагу на *різниці* між словами й людьми,
але не знаходимо її в дальшому тексті, бо автори опо-
відали нам про *всякі* слова та про *всяких* людей. Прик-
метник *різний* передає відмінність: «Ми з тобою — *різні*
люди» (з живих уст); «Мій п'янюга найнявся до одно-
го пана... я до другого хазяїна найнялась — у *різні* се-
ла» (Г. Барвінок).

Якщо ж нема потреби підкреслювати відмінність
між тим, про що йде мова, тоді краще користуватися
займенником *усякий*: «Всього було доволі: вовків в лі-
сах, зайців у полі і риби *всякої*, великої й малої в
озерах і ставах» (Л. Глібов); «У неї в хаті завелось
багато *всяких* вузликів з насінням — великих і ма-
лих» (М. Коцюбинський) — або займенником *усілякий*:
«Численні неруські народності царської Росії були
зовсім безправні, безперестанно зазнавали *всіляких*
понижень і образ» («Історія ВКП(б)»).

Робі́чий і робі́тничий

Зрідка трапляються помилки, коли плутають ці схожі за будовою прикметники й пишуть: «У капіталістичних країнах ще й досі точиться боротьба за восьмигодинний *робітничий* день» (замість — *робочий* день); «*Робочий* натовп не втихомирювався» (замість — *робітничий* натовп).

Прикметник *робочий* походить від іменника *робота* й означає процес або час праці: «Забіжиш до Марусі у *робочу* часину» (М. Вовчок); «Клопоти *робочого* дня вернули йому енергію» (М. Коцюбинський). Цей прикметник означає ще «працьовитий, роботящий»: «*Робоча*, як бджола» (М. Номис); «Дівка тиха, *робоча*» (П. Мирний).

Прикметник *робітничий* походить від іменника *робітник* і означає «пов'язаний з робітником, належний робітникові»: «На мітинг зібралась юрба *робітнича*» (М. Бажан); «Ото й почне розповідати про місто, про завод, про життя *робітнице*» (А. Головка).

Трапляються випадки, коли обидва ці прикметники дається вжити з одним іменником, залежно від того поняття, що ми надаємо їм: можна сказати *робітничий одяг* — цебто те вбрання, яке звичайно носять робітники, характерне для робітників, і *робочий одяг* — убрання, що ним користуються тільки під час роботи.

Складний і складаний

Щоб не помилятись у вживанні цих схожих слів — *складний* і *складаний*, як це часто доводиться спостерігати в мовленні, слід пам'ятати, що прикметник *складний* походить від іменника *складність*, тоді як *складаний* — від дієслова *складати*; перший означає, що якась річ або явище — не прості, а становлять собою певну складність: «*Складну* ти задачу задала мені,— вже спокійніше відказав Бондар» (М. Чабанівський); цей прикметник, з наголосом уже на першому складі, має й друге значення, відповідне до російського

складний, доброї будови тіла: «Її постать, повна, тіли-ста і разом *складна*, її свіже лице, .. все разом заворушилось в кількох дзеркалах» (І. Нечуй-Левицький).

Прикметник *складаний* означає річ, яку можна *складати*: «Кулет з трьома *складаними* ніжками» (з перекладу М. Пінчевського); «Поки чекали гостей, Стьопа витяг на палубу *складаний* гумовий човен, так званий кліпербот» (М. Трублаїні). Такий предмет, як кишеньковий ніжик може бути не тільки *складаним*, бо частини його складаються, але водночас і *складним*, якщо в ньому є багато приладів, призначення яких важко відразу збагнути.

Старий і давній

Іноді доводиться чути: «Ми з вами—*старі* приятелі»,— хоч обом співрозмовникам нема й тридцяти років віку. Які ж вони *старі*? Вони — *давні* приятелі. Але якщо треба підкреслити, що йдеться саме про вік співрозмовників, а не про давність приятелювання, тоді слушний буде прикметник *старі*: «Ми з вами *старі* обое, багато на віку бачили» (з живих уст).

Природніше, правильніше казати: *давня* звичка, *давнє* правило, а не *стара* звичка, не *старе* правило. Зате цілком слушно буде сказати — *стара* (чи *застаріла*) зброя, *старі* поняття, *старий* хрін тощо.

Тривкий і тривалий

Тривала дружба чи *тривка*? *Вогнетривка* цегла чи *вогнетривала*?— постає питання перед людьми, що не замислились над походженням цих прикметників та їхніми значеннєвими функціями. Прикметник *тривалий* означає, що якась дія чи стосунки між людьми довго тягнуться в часі: «Знову настала *тривала* мовчанка» (В. Собко). Прикметник *тривкий* означає «міцний, сталий, такий, що не піддається змінам»: «Як буде мур

готовий, прийдуть люди і докінчать хати, палати й храми, під захистом *тривким* їх праця буде *тривка* й доладна» (Л. Українка).

Дружба може бути й *тривка*, цебто міцна, і *тривала*, що визначається довгим часом. Цегла тільки *вогне-тривка*, бо йдеться про її стійкість чи тривкість перед дією вогню, а не тривалість перебування у вогні.

Чисельний і численний, багаточисельний

Прикметники *чисельний* і *численний* часто плутають, ставлячи їх не там, де треба: «Цього разу збори були *чисельні*»; «Між населенням півночі й півдня країни є велика *численна* різниця».

Прикметник *чисельний* означає те, що стосується числа, що бере за основу числові вирази: *чисельний* аналіз, *чисельна* перевага, *чисельна* переконливість тощо. Прикметник *численний* означає «наявний у великій кількості»: «Небо заступали хмари. Вони насувалися з заходу, закриваючи собою *численні* зорі» (А. Шиян); «*Численна* і різноманітна рослинність нашої неосяжної Батьківщини» («Наука і життя»).

Отже, і в двох перших фразах треба було написати: «збори були *численні*», «велика *чисельна* різниця».

Інколи трапляється в наших газетах і такий дивний прикметник: «Мітинг був *багаточисельний*: тисячі трудящих міста прийшли привітати посланців героїчного В'єтнаму». Слова *багаточисельний*, яким автор газетної замітки хотів підкреслити, що на мітинзі було багато людей, нема в українській мові, є прикметник *численний*, якого й треба було тут написати: «Мітинг був *численний*». Якщо авторові хотілось посибити враження, він міг би додати: *дуже (вельми) численний*.

**Дієвідміна слів діати, їсти,
відповісті, розповісті, бути**

Дієслова в другій особі однини теперішнього часу та в майбутньому часі доконаного виду мають закінчення *-еш (-єш), -иш (-їш)*: *хочеш, будуєш, вариш, гоїш, захо-чеш, збудуєш, звариш, загоїш*. Виняток становлять дієслова *дати, їсти, відповісті, розповісті*: ти *даси, їси, відповіси, розповіси*, а не *даш, їш, відповіш, розповіш*, як то часом, надто в західних областях України, кажуть.

Дієслово *бути* має в усіх особах однини й множини форму *є*: «Знаю чужої сторони, яка вона *є*» (М. Вовчок); «Ви *є* у нас від самого царя настановлені» (Г. Квітка-Основ'яненко). Іноді для першої й третьої особи однини вживають форми *єсть*: «Я *єсть* народ, якого Правди сила ніким звойована ще не була» (П. Тичина); «Коли в чоловіка хліба *єсть* достаток, то в нього в дому всякий буває статок» (М. Номис). Сучасна українська літературна мова звичайно випускає ці форми дієслова *є* та *єсть* у складеному присудку: я учень V класу, ти мені родич, він тобі товариш,— залишаючи їх тільки тоді, коли треба надати фразі врочистого тону: «Я *єсть* народ».

Форми для другої особи однини *єси* та третьої особи множини *суть* — архаїчні. Форма *суть* трапляється й досі лише в південно-західних діалектах. В українській класичній літературі цих форм уживали тоді, коли було треба надати фразі врочистості або іронії: «Ні, не знаю, а так здається... сам *єси*... Бо без твоєї, боже, волі ми б не нудились в раї голі» (Т. Шевченко).

Давноминулий час і описова форма з словами *було, бувало*

В українській мові є два минулі часи — минулий і давноминулий. Минулий час, не маючи особових закінчень, означає, що дія відбулася в минулому, колись: я *читав* цю книжку; давноминулий час, який твориться з форм минулого часу відмінюваного дієслова та допоміжного дієслова *бути*, означає, що одна минула дія відбулась раніше від другої: я *читав був* цю книжку, та *забув* її зміст; «*Дознався був* владика, що сліпий старець чинить у божому домі одправу, і *заборонив*» (М. Вовчок). Цією складеною формою давноминулого часу користуються й тоді, коли треба показати минулу перервану дію: «Лукаш... знаходить вербову сопілку, що *був кинув*, бере її до рук і йде по білій галяві до береги» (Л. Українка).

Крім давноминулого часу, є ще описова форма з частками *було, бувало*: «А ще, *було*, як намалює що-небудь та підпише... що це не кавун, а слива, так тобі точнісінько слива» (Г. Квітка-Оснoв'яненко); «Дарка часто, *було*, дивилась понуро, спускала очі в землю» (Л. Українка). Як бачимо з цих прикладів, така описова форма надає дії в минулому відтінку повторності, вказує, що якась дія відбулася не раз, а часто.

Іноколи помилково вживають цієї описової форми замість потрібного давноминулого часу: «Я теж *хотів було* сказати про це, та вийшов мій час». Описова форма *хотів було* слухна була б у фразі, де мовиться, що хотілося повторно, часто: «Я *хотів, було*, не раз зайти до нього, але все вагався». А в попередній фразі треба поставити тільки давноминулий час: «Я теж *хотів був* сказати», — бо тут одна минула дія *хотів* відбулась раніше від другої — *вийшов*.

Варто нагадати, що слів *було, було б* часто слухно вживають у розумінні *слід було, слід би було*: «*Було* тобі, моя мати, цих брів не давати, та *було* тобі, моя мати, щастя й долю дати» (пісня); «Та *було б* не рубати зеленого дуба, та *було б* не сватати, коли я нелюба» (пісня).

Наказовий спосіб

Часто забувають, що українська мова має в наказовому способі не тільки форми 2-ї особи однини та множини, як російська, — *читай і читайте, роби і робить*, а ще й форму 1-ї особи множини — *читаймо, робімо*. Російська мова, не маючи цієї форми, користується описовою конструкцією типу *давайте читать* або формою dokonаного виду майбутнього часу дієслова — *прочтём*.

Українська класика й народне мовлення знають наказовий спосіб 1-ї особи множини, що надає фразі динамічності, заклику. Досить згадати хоч би народні пісні, де раз у раз натрапляємо на цю форму: «*Заспіваймо* пісню веселеньку»; «*Пиймо* за щастя, *пиймо* за долю, *пиймо* за те, що миліше» і т. ін.

Незважаючи на це, один плакат закликає: «*Виконаємо* завдання, що поставила перед нами партія!», — замість *виконаймо*; читаємо й у творах сучасних письменників: «*Давайте* підемо зараз до неї», — замість *ходімо*; «*Давайте* спечемо, мамо, пироги», — замість *спечімо*.

Часто до дієслова в наказовому способі 1-ї особи множини помилково додають закінчення *-те*, наприклад: *ходіте*. Якщо російською мовою, де нема форми наказового способу 1-ї особи множини, таке закінчення потрібне (пор. *идёмте*), щоб надати фразі тону заклику чи прохання, то українською мовою в цьому нема ніякої потреби: *ходімо, спечімо, виконаймо, заспіваймо*.

1-ї та 3-ї особи однини й 3-ї особи множини наказового способу нема ні в українській, ні в російській мовах, через те, щоб надати реченню тону наказу, прохання чи побажання, користуються описовою формою, додаючи до дієслова теперішнього часу частки *хай* або *нехай*: «*Нехай* я заплачу, *нехай* свою Україну я ще раз побачу!» (Т. Шевченко); «*Хай* чабан — усі гукнули — за отамана буде!» (П. Тичина); «*Хай* вони виздыхають йому до ночі» (М. Коцюбинський).

Слід зазначити, що частка *хай* інколи поєднується й з 2-ю особою однини дієслова, коли акцентується на побажаннях, а не йдеться про наказ: «*Хай* в добрий час ти мовиш се, панотче» (Л. Українка).

Замість описової форми для 3-ї особи однини наказового способу з частками *хай, нехай*, можна вживати форми наказового способу 2-ї особи однини, що надає реченню дійовішого характеру: «Про мене хоч вовк траву їж» (приповідка), замість—«*хай* вовк траву їсть»; «Вже й не думай ніхто її зайняти» (Г. Квітка-Основ'яненко),— замість «*хай* ніхто не думає».

Віддієслівні іменники, дієслівні словосполучки

Візьмімо фразу з газети: «Завдання ліквідації будь-яких *порушень* статутів і настанов, рішучого *зміцнення* дисципліни вимагають докорінного *поліпшення* контролю за діяльністю підлеглих, розумного *використання* дисциплінарних прав, *усунення* помилок в роботі». Усі слова в цій фразі — українські, а разом із тим звучить вона не по-українському. Чому? Тому що вона переобтяжена віддієслівними іменниками: *порушення, зміцнення, поліпшення, використання, усунення*. Таке нагромадження їх з одноманітними закінченнями порушує мелодійність звучання монотонним «няканням», ускладнює фразу — аж стає важко зрозуміти її зміст.

Українська мова в побудові речення надає переваги дієслову в неозначеній формі та в різних особових формах, а також дієприслівникові над віддієслівним іменником. Ідучи за цією вимогою, треба було наведену вище фразу скомпонувати так: «Завдання *ліквідувати* будь-які порушення статутів і настанов та рішуче *зміцнити* дисципліну вимагають докорінно *поліпшити* контроль за діяльністю підлеглих, розумно *використовувати* дисциплінарні права, *переборювати* помилки в роботі». З п'ятох віддієслівних іменників залишився тільки один, конче потрібний,— *порушення*, і вся фраза від того полегшала, стала простішою, приступнішою, яснішою, мелодійнішою.

Візьмімо ще одну фразу з газетної статті: «Всі чесні французи вимагають від деголлівського уряду *вжиття*

рішучих заходів щодо ОАС, чесного виконання Евіанських умов», — де так і проситься поставити замість віддієслівних іменників дієслова в неозначеній формі — *вжити* рішучих заходів, *виконати* Евіанські умови.

На жаль, про цю особливість української мови забувають інколи деякі сучасні письменники й пишуть: «Він щодня вчився *гри* на скрипці», замість — *учився грати*; «Для нього стало обов'язком *додержання* всіх правил гуртожитку», замість — *додержуватися* всіх правил; «Головний клопіт слуги — це *запевнення* свого пана, що тому без нього ніяк не обійтися», замість — *запевняти* свого пана.

Наведемо ще фразу з наукової праці: «Тут ми бачимо *вимирання* окремих тваринних видів без *залишення* нащадків», — де можна було висловитись простіше, ясніше й природніше по-українському: «бачимо, що *вимирають* тваринні види, не *залишаючи* нащадків».

Дехто помилково гадає, що перший варіант фрази, обтяжений віддієслівними іменниками, є зразок наукового стилю, тимчасом як другий, з дієсловом і дієприслівником, — це стиль популярної брошури. Стиль наукового викладу не повинен визначатись накиданням тій чи тій мові невластивих їй зворотів. (Повчитись би прибічникам такого псевдонаукового стилю в Леніна, який умів глибоку наукову думку висловити просто, ясно й дохідливо, не ламаючи сталих норм російської мови!). За цим хибним стилем часто проступає звичайнісіньке невміння чітко й ясно висловити свою думку та незнання всіх широких можливостей української мови. Фактично тут ідеться не про науковість вислову, а про ті канцеляризми, яких притягли з дореволюційної ще бюрократично-канцелярської практики й досі не можуть їх позбутися. Хіба ми применшимо науковість викладу, якщо у фразі: «*При користуванні* фразеологізмами, слід наперед визначити їх значення» напишемо: «*Користуючись* фразеологізмами, слід наперед визначити їхнє значення»? Аж ніяк! Так само, коли фразу «*При вимовлянні* цих звуків треба кінчик язика притулити до піднебіння» ми переробимо, замінивши віддієслівний іменник дієприслівником: «*Вимовляючи* ці звуки, треба кінчик язика притулити до піднебіння»,

чим не порушимо наукового характеру фрази, а лиш надамо їй природного українського звучання.

З цього, звісно, не слід робити хибних висновків, ніби віддієслівні іменники взагалі не властиві українській мові й треба їх скрізь уникати. Вони є в українській мові, і без них годі обійтися. Вони звичайно виконують у реченнях функцію підмета або додатка: «*Заучування* слів дисциплінує пам'ять» (О. Ільченко); «Вона наче шукала *виправдання* для того, чого їй не хотілось робити» (Ю. Смолич).

Іноді між дієсловом і віддієслівним іменником є деяка значеннєва різниця, наприклад: «Я не люблю *заучувати*» і «Я не люблю *заучування*». Друга фраза має далеко ширше поняття, бо в ній мовиться про те, що людині взагалі не подобається, коли щось заучують, тимчасом як у першій фразі йдеться лише про те, що їй самій не подобається заучувати.

Дієслівні форми на -но, -то й пасивні дієприкметники

«Ці кадри фільму *зняті* в павільйоні»; «Передплата на газети та журнали *продовжена* ще на місяць»; «Ці слова *казані* не про вас». У всіх цих фразах дано правильні українські слова, і все ж фрази звучать не гарзд по-українському. А це тому, що функцію присудка в цих фразах виконують пасивні дієприкметники *зняті, продовжена, казані*.

Одною з синтаксичних особливостей української мови, що відрізняє її від близьких і далеких мов, є широке вживання дієслівних форм на -но, -то в ролі присудка. Візьмімо, наприклад, широко відому народну пісню:

Ой у полі жито
Копитами збито,
Під білою березою
Козаченька *вбито*.
Ой *убито, вбито*,
Затягнено в жито,
Червоною китайкою
Личенько *накрито*.

У всіх цих сурядних реченнях нема підмета, а в функції-присудка виступають дієслівні безособові форми на *-но, -то*: *збито, вбито, затягнуто, накрито*.

Такі форми на *-но, -то* є й у російській мові (наприклад: «*Сказано—сделано*»), але там вони далеко рідше вживаються, як в українській. Натомість російська мова широко користується пасивними дієприкметниками в ролі присудків: «*Эти кадры сняты в павильоне*»; «*Подписка на газеты и журналы продлена еще на месяц*»; «*Эти слова сказаны не о вас*». Якби в наведених на початку фразах, замість пасивних дієприкметників *зняті, продовжена, сказані*, стояли дієслівні безособові форми на *-но, -то*, ці фрази звучали б цілком по-українському: «*Ці кадри знято в павільйоні*», «*Передплату газет і журналів продовжено ще на місяць*», «*Ці слова сказано не про вас*».

Хибно було б думати, що пасивні дієприкметники невластиві українській мові — вони широко вживаються в ролі означення, наприклад: «*Зняті в павільйоні кадри були дуже вдалі*»; «*Продовжена на місяць передплата дала багато нових передплатників*», «*Сказані не про вас слова були образливі*». У цих реченнях дієприкметники *зняті, продовжена, сказані* виступають з функцією означення, а не присудків, якими є слова *були вдалі, дала, були образливі*. Пасивні дієприкметники бувають і присудками в реченні, але складеними, де, крім них, є особова форма дієслова *бути* (або наявність її можна припускати): «*Я був дуже вражений твоїм учинком*»; «*Ти ж бо такий мандрований!*» (є *мандрований*); «*Цей глечик уже розбитий*» (є *розбитий*).

Числові особливості дієслова-присудка

Дієслово-присудок звичайно узгоджується в числі з підметом речення: якщо підмет стоїть в однині, то й дієслово-присудок також виступає в однині («*Посадила стара мати три ясені в полі*». — Т. Шевченко); а множина підмета зумовлює й множину дієслова-присудка

(«На чужину з України брати *розійшлися*».— Т. Шевченко).

Проте бувають випадки, коли дієслово-присудок стоїть в іншому числі, ніж підмет: «*Був* собі дід та баба» (казка). Здавалось би, що за наявності в цьому реченні двох підметів — дід та баба — дієслово-присудок слід було б поставити в множині, але якщо дієслово-присудок стоїть перед двома або й кількома підметами, а перший підмет стоїть в однині, то й дієслово стоятиме теж в однині: «*Був* собі котик та півник» (казка).

Дієслово-присудок виступає в однині також тоді, коли підмет має при собі додаток, що становить з підметом одну підметову групу речення й пов'язаний з ним прийменником з: «Гарматний відгомін з першим громом *мішався* раз у раз в одних розкатів жмут» (М. Бажан).

Дієслово-присудок буде в однині й тоді, коли за підмет правлять збірні слова — *більшість, меншість, частина, ряд, кілька, багато, чимало, група, низка, решта, половина* та ін., поєднані з залежними від них іменниками (прикметниками) в родовому відмінку: «*Більшість* присутніх *пристала* на цю пропозицію»; «*Кілька* відер води *бухнуло* на вогонь» (М. Коцюбинський).

Якщо підмет складається з числівника *два, три, чотири* та іменника й у реченні мовиться про спільну дію, дієслово-присудок слід ставити в однині: «*Летить чотири утиці*» (Б. Грінченко), «На полу *лежало три чоловіки*» (П. Мирний). Якщо в реченні треба підкреслити, що особи, які складають підмет з числівником, діють кожна окремо, дієслово-присудок треба тоді ставити в множині: «Не *вертаються три брати*, по світу *блукають*» (Т. Шевченко).

Якщо підметом є складений числівник, де останнє слово — *один*, дієслово-присудок може стояти в однині в чоловічому роді або в безособовій формі на *-ло*: «*31 солдат вийшов* з оточення», «*Вийшло* з оточення *31 солдат*». Якщо перед таким підметом є означення в множині — *усі, наші* й под., присудок має форму множини: «*Усі двадцять один учасник* конкурсу *ви-йшли* на змагання».

Дієслова, що керують іменниками в певних відмінках

Переважна більшість дієслів керує іменниками в якомусь певному відмінку. Таке саме правило є й у російській мові, але керовані відмінки не завжди збігаються при аналогічних дієсловах з українськими. Наприклад, дієслово *дякувати* керує іменником чи займенником у давальному відмінку: *дякую батькові, дякуємо тобі*,— тимчасом як відповідне російське *благодарить* вимагає знахідного відмінка: *благодарю отца, благодарим тебя*; дієслово *зрадити* керує іменником чи займенником у знахідному відмінку: *зрадив мене, зрадив своє слово*, а російське *изменить* — у давальному відмінку: *изменил мне, изменил своему слову*.

Розгляньмо, як саме керують дієслова іменниками в окремих відмінках.

З іменниками в родовому відмінку стоять дієслова: *вживати* * (*«Горілки не вживав так, щоб через край»*.— Г. Квітка-Основ'яненко), *вчити, вчитися, навчати, навчатися* (*«Нічого було робити,—треба Кириликові вчити сестер грамоти»*.— П. Мирний; *«Малих діток доглядала, звичаю навчала»*.— Т. Шевченко); *глядіти, доглядати* (*«Гляди, як ока в голові»*.— М. Номис); *грати, гуляти* — з прийменником *у (в)* (*«Діти бігають, гуляють, у ціці-баби, в хрещика»*.— Б. Грінченко; *«Будемо грати в свого козира»*.— Б. Грінченко), *завдавати* (*«Не завдавай мені сорому при чужих людях»*.— І. Нечуй-Левицький), *зживати* (*«Будуть до тебе козаки заїжджати, будуть у тебе хліба-солі зживати»*.— пісня), *запобігати* (*«Не хочуть у вельможних панів ласки запобігати»*.— П. Куліш), *зазнавати, зазнати* (*«Не зазнала розкошоньки, вже й літа минають»*.— пісня), *пильнувати* (*«Бабуся пильнує малої»*.— М. Вовчок), *послухати, послухатися* (*«Послухали доброї поради високошановного народолобця»*.— Б. Грінченко).

Частина дієслів керує залежним словом у родовому відмінку без прийменника або в знахідному відмінку

* Пишемо *вживати* й *уживати*, *вчити* й *учити* залежно від того, на голосну чи приголосну, кінчається попереднє слово (за-кон чергування).

з прийменником *на*: *сподіватися* («Панночки сподіваємось».— М. Вовчок; «Сподівався дід на бабин обід»,— приповідка), *ждати, дожидати, чекати* («Ждала, ждала козаченька та й плакати стала».— пісня; «Не на тебе ждять я буду».— Л. Українка; «Добре роби, доброго й кінця дождидай».— Б. Грінченко; «Скільки він мріяв про цей момент, скільки чекав цієї хвилини».— Ю. Смолич; «Я чекаю на тебе при каганці і співаю».— В. Стефаник). Дієслова *чекати, ждати, дожидати* можуть керувати іменником у знахідному відмінку й без прийменника *на*: «У Підпарі Гафійку ждала цілоденна робота» (М. Коцюбинський); «Уже всі зібралися і чекали старого Йоньку» (Г. Тютюнник).

З іменниками в давальному відмінку стоять дієслова: *боліти* («Чужий біль нікому не болить».— М. Номис; це дієслово може вимагати й знахідного відмінка: «Мене ж болить її відвічне страждання».— І. Франко, — а також виступати з прийменником *у (в)* та іменником у родовому відмінку: «Що *у вас болить?*— ластівкою припадає вона коло недужої» — М. Коцюбинський), *вибачати* («Подорожньому і бог вибачає».— М. Номис), *прощати* («Скажіть їм, щоб простили мені, бурлаці, за мою смерть на чужині».— І. Нечуй-Левицький), *дякувати* («Дякую тобі, Іване, промовила вона».— І. Франко), *віддячити (оддячити)* («Соломія усе старалась оддячити циганам за рятунок і захист».— М. Коцюбинський).

З іменниками чи займенниками в знахідному відмінку стоять дієслова: *зрадити* («Зрадив мене мій».— пісня), *опанувати* («І пустиню опанують веселії села».— Т. Шевченко), *радити, порадити* («Де то моя Катерина, моя чорноброва! Вона мене все радила і тепер *порадить*».— Т. Шевченко; *Порадь мене, дівчинонько, як рідная мати*».— пісня). Тепер при дієслові *радити (порадити)* ставлять іменники і в давальному відмінку («Горький, Чехов, Франко, Коцюбинський завжди *радили молодим авторам* учитися, наполегливо поліпшувати свою письменницьку техніку».— «Літературна газета»).

З іменниками в знахідному відмінку та прийменником *за* стоять дієслова, якщо вони вказують на вико-

нання функції чогось чи когось: *бути* («Ще й на весіллі в його дочки за дружку була». — І. Нечуй-Левицький), *стати* («Він мені за дитину рідну став». — М. Вовчок), *правити* («Скриня моя за стіл править». — Г. Барвінок), *мати* («Мене його батько не хоче за невістку мати». — П. Мирний), *вважати* («Дарка ж навіть не вважала за потрібне крити своєї втіхи з того від'їзду». — Л. Українка). Дієслово *вважати* зрідка може стояти й без прийменника *за*, і тоді воно керує залежним словом в орудному відмінку («Та полювання він забавою вважав, рибальство — справою, священнодієством навіть». — М. Рильський).

Згадані дієслова *бути, стати, правити, мати* з іншим значенням, ніж у наведених реченнях, стоять без прийменника *за* й керують іменниками в інших відмінках: «А Ганна була, як і вона, удова, мала собі дочку-одиначку» (М. Вовчок); «Юрко став паном, змінив своє імення й назвав себе Юрушем» (І. Нечуй-Левицький); «А може, й сам на небесі смієшся, батечку, над нами та, може, радишся з панами, як *править миром?*» (Т. Шевченко).

З іменниками в знахідному відмінку та прийменником *на* стоять дієслова: *бачити* (*бачити на власні очі, а не власними очима!*) («А сам Наум таку колись пригоду на власні очі бачив». — М. Рильський), *чути* (*чути на власні вуха*), *грати* («Та й найняла козаченька на скрипочку *грати*». — пісня), проте в сучасній літературній мові дієслово *грати* керує місцевим відмінком іменника з прийменником *на*: «*грати на скрипці (на роялі, на бандурі), заздрити, заздритися*» («На велику худобу батьківську її заздрились». — Б. Грінченко), *змилосердитися* («Поки прут знайшов та відсердивсь та на свою миленьку змилосердивсь». — Б. Грінченко), *плакатися* («Не плачя на моє горе». — М. Вовчок), *розстаратися* («Як потягнувся на юшку, то розстарайся й на петрушку». — Б. Грінченко), *слабувати* («Слабує на очі». — Б. Грінченко), *хворіти* («...деякі пухлини, на які хворіють люди, теж вірусного походження». — Наука і життя).

З іменниками в орудному відмінку стоять дієслова: *братися, узятися* в значенні «перетворюватися на щось,

укриватися чимось» («Всюди почернілий сніг береться водою». — П. Мирний; «Нога в хлопця взялася синіми плямами». — О. Донченко), *говорити, читати, перекладати, учити, навчати, повчати* якоюсь мовою («Поучали з церковної амвони рідних братів *чужою мовою*». — Б. Грінченко); іноді помилково кажуть: «Я вмію *читати на англійській мові*, а *говорити можу й на німецькій*», замість: «Я вмію *читати англійською мовою* (або *по-англійському*), а *говорити можу й німецькою* (або *по-німецькому*); *женитися, одружитися* з кимось, а не на комусь («Оженився з Палажчиною дочкою». — І. Нечуй-Левицький; «Софія *одружилась* з Ізаровим». — А. Шиян); *їхати, пливати, плинути* чимось, а не на чомусь («Іде чумаки *шістьма парами*». — Б. Грінченко; «Комбайн велично *плине шумним широким степом навпростець*». — І. Муратов).

З прийменниками *по, на, в* та іменниками в місцевому відмінку стоять дієслова: *знати, пізнати* («Знати пана *по халяхах*». — прислів'я; *Пізнати* ворону *по пір'ю*, — прислів'я), *розумітися, знатися* на чомусь («Теля не *знається на пирогах*». — прислів'я; «*На рибі* теж *розумітися* треба». — Ю. Збанацький), *кохатися* в чомусь («У *химерному* *кохатися*, видумки сплітати». — Б. Грінченко), *вибачати* на слові («*Вибачайте*, люди добрі, *на цім слові*». — М. Вовчок); *бути певним* з прийменником *на* («Коли загублю, то вишукаю, *бувай на тому певна*, моя сиза голубко». — М. Вовчок), з прийменником *у (в)* («Згорда поглядають вони довкола, *певні в своїх силах*». — М. Коцюбинський) або без прийменника, але з родовим відмінком («Всі, хто слухав Щорса, *були певні перемоги* над ворогом». — О. Десняк).

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ОКРЕМИХ ДІЄСЛІВ

Узяти себе в руки, опанувати себе, запанувати над собою

«Незнайомець *узав себе в руки* й, намагаючись бути спокійним, казав далі...» — читаємо в сучасному оповіданні. Але по-українському, можна *взяти в руки* щось

або когось, тільки не себе: «Ну,— гукнув Бертольд, — то байка! Я візьму співців тих в руки!» (Лі. Українка). Коли ж треба сказати по-українському відповідно до російських висловів *взять себя в руки, овладеть собой*, то треба вдатись до таких українських висловів: *опанувати себе, запанувати над собою* (Словник за редакцією А. Кримського).

**Вибачитися, прощати,
дарувати, перепрошувати**

Люди, що не дбають за культуру власної мови, часто помилково кажуть: «Я *вибачаюся*». Так сказати не можна, бо частка *-ся* означає *себе*, отже, виходить, що людина вибачає саму себе, тимчасом як уважає, що завинила чи помилилася перед кимось. Треба казати: *вибачте мені, пробачте мені, простіть мені, даруйте мені*, або: я *перепрошую*. Цей останній зворот — характерний для подільського, волинського та інших південно-західних говорів, де він поширився під впливом польської мови.

Так само не можна казати: «За ці слова треба *вибачитись*»,— а слід: «треба *попросити вибачення*» або «треба *перепросити*».

**Виручити (виручати),
визволити, вирятувати,
допомогти, виторгувати**

Дієслову *виручати* та іменникові *виручка* надають часом невластивного українській мові значення, наприклад: «Від продажу огірків та картоплі наш колгосп *виручив* багато грошей»; «Середньоденна *виручка* підвищилась на 50%».

Слова *виручати, виручити, виручання, виручка* мають в українській мові те саме значення, що й їхні синоніми *визволяти, визволити, врятувати, допомогти*,

визволення, порятунок, допомога, підмога, цебто — виводити, вивести (виведення) із скрутного чи небезпечного становища, ставати (стати) комусь у пригоді, позбавляти лиха, неволі, наприклад: «Друга вмієм *виручать* — друга будем *виручать*» (П. Усенко); «Вийди, доле, із води, *визволь* мене, серденько, із біди» (пісня); «Справа стала так, що треба *порятувати* людину» (М. Коцюбинський); «Суховій хотів знищити сад, а ми всі, школярі, кинулись на *порятунок*» (О. Донченко); «Не журись, у разі чого, люди прийдуть нам на *допомогу*» (з живих уст); «Чубенківці пішли в атаку і з'єдналися з *підмогою*» (Ю. Яновський).

Коли ж ідеться про торговельні справи, за гроші, що одержали від продажу чогось, то тут слова *виручати, виручка* не підходять, і треба шукати інших слів, які є і в нашій художній літературі й у живому народному мовленні. Це такі слова: *вторгувати, вторговані гроші, виторг*. Наведемо приклади: «*Вторгувала, серденько, п'ятака*» (Т. Шевченко); «Оце три карбованці — й усі *вторговані* за квіти *гроші* (з живих уст); «...не так тим *виторгом*, мабуть, як тим, що всі його горнята отак малиново гудуть» (Л. Костенко).

Отож, і в перших двох фразах треба було сказати: «наш колгосп *уторгував* багато грошей», «*виторг* підвищився».

Висікти, витесати, вирізьбити

«Холодне, мов *висічене* з каменю, обличчя дивилось на мене», — читаємо в оповіданні сучасного письменника й спиняємося думкою над словом *висічене*. Адже *висікати* чи *сікти* означає «рубати гострим знаряддям чи шмагати різками»: «Як зачав *сікти* мечем, — висік триста п'ятдесят чоловіка мечем» (Б. Грінченко); «Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці: на печі печуть, а на лавці *січуть*» (М. Номис). Із фрази бачимо, що письменник хотів сказати інше, але забув про слова *витесати, витесаний*, коли мовився про щось, зроблене з каменю («Стояв, неначе *витесаний* з білого камін-

ня». — І. Нечуй-Левицький), *вирізьбити, вирізьблений*, коли мають на оці матеріал з дерева, кості тощо: («Там такі штучки *різьбив* на верстаті, що хоч на виставку». — Ю. Яновський).

Отож, і в наведеній на початку фразі треба було написати: «мов *витесане* з каменю обличчя».

Відкривати, відчиняти, розгортати

Часто слова *відкривати* й *відчиняти* вважають за синоніми, ніби вони означають одне й те ж, і кажуть: «*Відкрив* вікно» — замість «*відчини* вікно» або навпаки: «На нашій вулиці *відчинили* нову крамницю» — замість правильного: *відкрили* нову крамницю. Українською мовою *відчиняти* можна двері, вікна, браму, ворота, квартиру, цебто те, що потребує певного фізичного зусилля рук людини' («Хто торка, тому *відчинять*». — М. Номис); там же, де йдеться про початок функціонування якогось закладу, виявлення якихось властивостей або мовиться про те, що зробили щось відомим для всіх, там слід казати слова *відкривати, відкрити*: «Прокіп на мене розсердився. Бігає, виставку влаштовує. Сьогодні *відкривають*» (О. Корнійчук); «Немов заслона впала і *відкрила* натури дивні красні дари» (Л. Українка); «Маркс і Енгельс *відкрили* закони розвитку капіталістичного суспільства» («Історія ВКП(б)»).

Отже, правильно буде сказати: «На нашій вулиці *відкрито* нову крамницю, яку *відчиняють* щодня о восьмій годині ранку».

Відповідно до цього користуємося й дієсловами *зачиняти та закривати*: «*Зачини* вікно, бо буде протяг»; «Кінотеатр *закрито* на ремонт»; «Загальні збори *закрито* після прикінцевого слова доповідача».

Коли мовиться про книжку або зошит, то треба казати: *розгорнути*, а не *розкрити, згорнути*, а не *закрити*: «Я *розгорнула* книжку і прочитала епіграф» (Л. Українка); «Книжку *згорнув*, сховав у свою шаховку» (Б. Грінченко).

Відпускати, пускати, видавати, продавати

«Тепер я вашу зброю всю у закладі лишаю, а вас додому *відпущу*»,— читаємо ми в Лесі Українки й розуміємо, що йдеться тут про те, щоб пустити людей на волю, а не тримати їх у полоні. Ну, а як зрозуміти оголошення в крамниці: «Горілка *відпускається* з 10 години»,— або напис на коморі: «*Відпуск* товарів провадиться з 8 години ранку до 6 години вечора»? Хіба горілка й узагалі крам можуть самі рухатися й тікати, що постає питання, коли їх відпускати? Це явна калька з російських висловів *водка отпускается, отпуск товаров*. По-українському треба написати: горілка *продається* (горілку *продають*), крам *видається* або *видача* краму.

Похідним іменником від дієслова *відпускати* є *відпустка*, а не *відпуск*, наприклад: «Треба брати *відпустку* на місяць і десь відпочити» (І. Ле).

Дієслово *відпускати* може означати ще «зменшувати тиск, послаблювати»: «Оце найвся, треба й очкур *відпустити*» (Б. Грінченко); це ж дієслово та похідні від нього, зокрема іменник *відпуск*, трапляються в технічній термінології: *відпускати* болт, *відпускати* сталь, *попускати* гальмо, *відпуск* деталей (Російсько-український технічний словник).

Відрізняти й розрізняти

Ці слова часто плутають і ставлять їх одне замість другого: «Через короткозорість він не може *відрізнити* літери Н від П»; «Ніч була така темна, що не можна було *розрізнити* неба від землі».

Значення дієслів *відрізняти* й *розрізняти* дуже близькі, але все ж між ними є певна різниця: *відрізняють* ті речі й поняття, що дуже далекі одне від одного: «Мова *відрізняє* людей від інших звірів» (Б. Грінченко); «Тим часом хмара насунулась і так стемніло, що води від землі не *відрізниш*» (О. Донченко); крім того

дієслово *відрізнати* означає «відокремлювати частину від цілого»: «Я роблю й маю право на своє добро. *Одрізнiть* нас» (І. Нечуй-Левицький). А *розрізнати* — це значить «бачити або знаходити відмінність між речами й поняттями, дуже близькими своєю природою»: «Не може *розрізнити*, що говорять: стільки було сміху» (Г. Барвінок); «Вже незброєним оком можна було *розрізнити* людей у шлющі» (М. Трублаїні); крім того, дієслово *розрізнати* має ще значення «розлучати, розділяти»: «Треба *розрізнити* парубка та дівку» (Б. Грінченко).

З цього випливає, що в наведених на початку фразах треба було написати: «Не може *розрізнити* літер»; «Не можна було *відрізнити* неба від землі».

Відчитати чи вичитати!

В одному оповіданні для дітей є така фраза: «Карапузи вирішили *відчитати* Машу й добре присоромити». Ні, треба не *відчитувати* Машу, а — *вичитати* або *прочитати* Маші. Ганити когось, дорікати комусь або читати комусь нотацію, цебто по-російському *отчитывать, отчитать*, буде по-українському *вичитувати, вичитати* комусь (а не когось!): «Батько *вичитав* їй за поламану квітку» (Словник за редакцією А. Кримського), — або *прочитувати, прочитати*: «Добру молитву *прочитали* їй за брехні» (Словник за редакцією А. Кримського).

Включати, умикати, виключати, вимикати, поставити, унести, пустити

«Треба *включити* електрику»; «*Виключи* струм», — кажуть неправильно, забуваючи, що по-українському слід казати: *умикнути (увімкнути), умикати* електрику, *вимикати* струм. Від цих дієслів походять і українські технічні терміни: *умикач* (по-російському *включа-*

тель) та *вимикач* (по-російському *выключатель*). Аналогічно помилково кажуть: «Пропонується *включити* до порядку денного три питання»,—замість «*поставити* (або *внести*) до порядку денного». Так само неправильно — «У роботу *включили* всі існуючі агрегати», замість «*пустили* всі наявні агрегати».

Говорити й казати

Чи дієслова *говорити* й *казати* є абсолютні синоніми, як багато хто гадає, чи між ними є якась різниця? Як буде краще: «Я *говорю*, що прийду» чи «Я *кажу*, що прийду»; «Він *говорив* знехотя» чи «Він *казав* знехотя»? Часто в поточному мовленні не помічають між ними ніякої різниці, ба навіть надають перевагу слову *говорити*, вважаючи, що воно в усіх випадках може замінити дієслова *казати*, *мовити*, як це бачимо з таких речень, узятих із сучасної художньої літератури: «А могло ж і сюди дістати! — схвильовано *говорить* полевод»; «Уже зарікався сюди ходити, — *говорить* він»; «Кривуля *говорив* йому: — Все в тебе добре».

Не кажучи вже про те, що надуживання дієсловом *говорити* надає прикрої одноманітності стилю всього тексту, ми можемо побачити й певну відмінність між цими словами, якщо вдамося до нашої класики й фольклору: «Стара, *кажуть*, стала» (Т. Шевченко); «Скачи, враже, як пан *каже*» (приказка); «Ой *казала* мені мати ще й приказувала, щоб я хлопців у садочок не *принаджувала*» (пісня); «*Кажуть* люди, *кажуть*, що я *файна* дівка» (пісня). У всіх прикладах ми натрапляємо тільки на форми від дієслова *казати*; але поряд бачимо й приклади з дієсловом *говорити*: «*Говорить*, як у рот кладе» (приказка); «Такий розбитний, що й по-німецькому *говорить*» (із живих уст); «Уміння *говорити* ясно й просто про найскладніші теоретичні питання було відмінною рисою Леніна» («Біографія В. І. Леніна»).

З наведених прикладів випливає, що і в класичній нашій літературі, й у народному мовленні є нахил

(за окремими винятками) ставити слово *казати* там, де є пряма мова або передається зміст повідомленого, висловленого: «щоб я хлопців у садочок не принаджувала», «що я файна дівка» тощо; там же, де мовиться не про зміст, а про спосіб чи якість висловлювання, там треба ставити дієслово *говорити*: «уміння *говорити* ясно й просто», «по-німецькому *говорить*».

Близьким за значенням до дієслова *казати* є слово *мовити*: «*Казала* б, та уста не *мовлять*» (Г. Барвінок),— а дієслово *говорити*, коли воно стоїть з прийменником з і керує іменником в орудному відмінку, має своїм синонімом дієслово *розмовляти*: «Та про волю нишком в полі з вітрами *говорять*!» (Т. Шевченко); «Ой у полі могила з вітром *говорила*» (Т. Шевченко).

З цього можна зробити висновок, що аж ніяк не слід звужувати наші лексичні можливості й послуговуватися скрізь самим тільки дієсловом *говорити*.

Домовлятися й умовлятися

Останнім часом з нашої усної й письмової мови майже зникло дієслово *умовлятися*, поступившись скрізь перед дієсловом *домовлятися*: «Я *домовлюся* з лектором про початок лекції»; «Вони *домовлялися* про нову зустріч».

Дієслово *умовлятися* означає «говорити з кимось, виставляючи якусь умову»: «Дід з чортом, *умовляючись*, пішли поруч, як товариші» (О. Стороженко); «Пан хотів *умовитись* з ними на ціле літо до покрови» (І. Нечуй-Левицький), а дієслово *домовлятися* означає закінчувати процес умовляння, довершувати всі вимоги умови: «Тільки *домовся* з нею так, щоб вона про мене не знала» (Т. Шевченко); «*Домовся* з ним про все, щоб не було нікому кривди» (з живих уст).

Не треба забувати й про інші синоніми цих дієслів: *годітися*, що є синонімом до *умовлятися* («*Годись* на рік». — М. Вовчок), *єднати*, що є відповідником російського *рядить* («Чого в'янеш, моя доню? — стара не спитала, за сивого, багатого тихенько *єднала*». —

Т. Шевченко), *договоритися*, що тотожне дієслову *домовитися* («Договорилась вона так, щоб мені очі зав'язати, і вона мене вела»,— казка).

Отож, і в перших двох фразах треба було написати дієслово *умовитися*: «Я *вмовлюся*», «Вони *вмовлялися*».

Дорівнювати й рівнятися

«Два та один *рівняється* трьом»,— помилково кажуть інколи, забуваючи, що дієслово *рівнятися* має в українській мові інше значення, ніж те, що йому в цій фразі надають. *Рівнятися* — значить «уподібнюватися, триматися одної лінії в ряді». «Ні, Мессіє, я не *рівняюся* до тебе, ні!» (Л. Українка); «*Рівняйся* на правофлангового!» (військова команда). Дієслово *дорівнювати* означає «бути рівнозначним, становити щось». «Відмова від підлеглості керівництву центрів дорівнює відмові бути в партії, *дорівнює* зруйнуванню партії» (переклад з Творів В. І. Леніна); «Дія *дорівнює* протидії» (фізичне явище). Отож, і в наведеній помилковій фразі треба було написати: «Один та два *дорівнює* трьом».

Жити-бути, жити собі, жити-поживати

«*Жив-був* дід та баба»,— чуємо початок казки по радіо, а часом читаємо і в дитячих книжках. Але такий вислів, як «*жив-був*» більше властивий російським народним казкам: «*Жил-был* старик со старухой»; українська народна казка з діда-прадіда починалася висловом *жити собі*: «*Жив собі* дід та баба, була в них курочка ряба» (казка) або *жити-поживати*: «*Жив-поживав* козак заможний Клим» (Л. Глібов).

Вислів *жити-бути* трапляється в художній літературі («*Жила-була* в гаю сорока».— Л. Глібов), але не слід заміняти ним усі інші українські народні вислови, а тим більше відкидати їх.

**Забивати, бити,
збивати, зчиняти,
здіймати, зняти**

«У селі *забили* тривогу»; «В артілі *забили* сполох»,— читаємо в сучасних оповіданнях, і нам ясно, що краще було б авторам підшукати інших дієслів замість *забити*, що має багато значень. Ми звикли чути його в розумінні — міцно закрити («*Забили* вікна й двері»), засмітити («Щось *забило* відтулину»), забуртувати, захарастити («*Забило* снігом дорогу»), знищити («Ой упала Бондарівна близько перелазу: *забив*, *забив* пан Каньовський з рушниць одразу»), пригнітити побоями («Так *забили* того хлопчину-сироту, що він тепер усього боїться»). Чуємо це дієслово в переносному значенні в інших висловах: *забивати баки*, *забити памороки*.

Коли ж ідеться про тривогу, сполох, бучу, крик, гамір тощо, тоді більш до речі будуть дієслова: *бити* («Велів тривогу *бити* в клепало, щоб військо к бою виступало». — І. Котляревський; «Часто і поспішно *бив* на сполох церковний дзвін». — Ю. Смолич), *збити* («Жінка аж під стелю,— таку бучу *збила*». — казка), *зчиняти* («Гамір атенці *зчинили*, наче готовили бурю». — П. Тичина), *здіймати* («Публіка *здіймає* нетерплячий гомін». — Л. Українка), *зняти* («Зняла ж бучу Пилипиха, як визналась батькова подія». — М. Вовчок).

Заводити, накручувати

«*Заведи* годинника, щоб не спинився»,— чуємо зрідка від тих, хто забув, що по-українському дієслово *заводити* має інші значення, ніж те, що треба тут: «*Завів* його на таку кручу, що страшно й глянути вниз» (М. Вовчок); «*Завели* собі деяку городину» (казка); «Без мене не знаєш, як і взятися, як і пісню *завести*» (О. Стороженко); «А де ж ненька старенька? Чому не *заводить*, не голосить по покійнику?» (І. Франко). Коли ж дають рух якомусь механізму, що має пружину,

то тут — *накручують*: «До старовинного годинника підійшов він і взявсь *накручувать*» (переклад М. Рильського); «Шелемаха *накрутив* грамофон» (М. Трублаїні).

Від дієслова *накручувати* походить іменник *накрут* — відповідник до російського іменника *завод*: «*накрут* годинника — на 24 години».

Коли мовиться про складні механізми, що діють не через накрут пружини, дієслово *накручувати* не підходить; замість нього слід тоді послуговуватись іншими словами, наприклад, *пускати (пустити)*: «*Пустити* зразу аж три трактори» (з живих уст).

Заживати, гоїтися, загоїтися

Дієсловом *заживати* часом користуються не у властивому йому значенні: «Два поранення ніби *зажили*»; «Рани мої *зажили*». Але українська класична література й народне мовлення надавали дієслову *заживати* зовсім іншого значення: «*Зажила* вона собі ще того щасливого часу слави доброї панночки» (Г. Барвінок); «Ой не знав козак, ой не знав Супрун, як славоньки *зажити*» (історична дума); «Годі тобі віку мого *заживати*» (з живих уст).

Коли мовиться про рани та виразки, тоді треба вдаватись до дієслів *гоїтися, загоюватися*: «потроху *гоїлися* глибокі багрові рани, і Шура вже могла навіть стати і підійти до вікна» (В. Собко); «*Загоїться*, поки весілля скоїться» (М. Номис); «Його рана швидко *загоїлась*» (А. Шиян).

Займатися, працювати, жити з чогось, трудітися чимось, робити щось, заходжуватися коло чогось, узятися за щось

Відповідно до російського дієслова *заниматься* в нас часто кажуть *займатися*, вельми поширюючи значеннєвий масштаб цього слова й витискаючи ним здавна ві-

домі українські вислови, наприклад: «*Займатися пасічництвом*», замість — *пасічникувати*; «*Займатися вчителюванням*», замість — *учителювати*; «*Займатися столяруванням*», замість — *столярувати*.

Основне значення дієслова *займатися* «починати горіти, спалахувати»: «І в той час скирти і клуня *зайнялися*» (Т. Шевченко). Значення цього дієслова часом поширювали й на навчання: «*Займаючись* з Лідою, він потай розгортав той лист і читав» (М. Коцюбинський).

Є багато висловів, які можуть замінити дієслово *займатися*: *жити* з чогось або чимось («І дід, і батько його *жили з кравецтва*». — з живих уст: «Він *живе хліборобством*». — Б. Грінченко), *трудитися* чимось («У нас тут усі *трудяться гончарством*». — із живих уст), *робити* щось («Наталці треба не письменного, а хазяїна доброго, щоб умів *хліб робити*». — І. Котляревський).

Усі ці вислови, узяті з народних джерел, цілком можуть замінити оті штучні конструкції з дієсловом *займатися* на зразок «*займатися кравецтвом*», «*займатися хліборобством*».

Замість казати: «Брат зараз *займається* і не може піти в кіно», — слід: брат зараз *працює*... замість: «Треба *займатися* самим собою», — правильніше: «треба *заходитись* коло самого себе» або: «треба *взятися* за самого себе».

Заказати (заказувати), замовити (замовляти)

Хоч на цих двох словах, що мають різне значення, — *заказати* й *замовити* — не повинні б помилятися люди, та все ж помиляються, як це чуємо часом з уст, а то й читаємо в сучасній літературі, наприклад, у такій фразі: «Вони сіли за вільний стіл і *заказали* собі пива та раків».

Слова *заказати*, *заказувати* означають «наказувати щось комусь» («Ой *заказано* і загадано всім козаченькам у військо йти. — М. Маркович) або забороняти комусь щось» («Та й де той пан, що нам *закаже* і

думать так і говорить?»— Т. Шевченко). Коли ж ідеться про страву чи якийсь продукт широкого вжитку, що його просять продати або зробити, тоді треба ставити слова *замовити*, *замовляти*, наприклад: «Солодка прохолода принаджувала гостей, і вони, *замовивши* собі каву, мостились біля вікна або сідали на веранді» (М. Коцюбинський); «*Замовив* оце шевцеві пошити нові чоботи» (з живих уст).

Слова *замовляти*, *замовити* трапляються ще в народних повір'ях як засіб усувати біль або лікувати хвороби: «Та не *замовляйте* зуби — не болять» (М. Номис), «Стара ненька говорила, що він уміє *замовляти*, що наслано на дитя лихими людьми» (І. Нечуй-Левицький).

З цього видно, що й у наведеній помилковій фразі треба було написати. «...*замовили* собі пива й раків».

Залишати й покидати

Часто думають, що слова *залишати* й *покидати* є абсолютні синоніми, між якими нема ніякої різниці, а тому, мовляв, до них можна вдаватися довільно; ба навіть спостерігаємо, як дієслово *залишати*, іноді на шкоду стилю викладу, майже витиснуло *покидати*, яке стало траплятися в нас дуже рідко.

Візьмімо фрази з газетного повідомлення: «Радянські кораблі, *залишаючи* гостинні береги Куби, лишили по собі добру пам'ять»,— і з уст: «Він *залишив* її саму з малою дитиною». Не кажучи про те, що замість слова *пам'ять* у першій фразі краще було б поставити слова *згадки*, *спогади*, *спомини*, ми відчуваємо якусь неприродність у використанні дієслова *залишати*. Коли мовиться, що хтось надовго або й зовсім від'їздить чи відходить від когось або чогось, тоді треба ставити дієслово *покидати*: «Постій, постій, козаче, твоя дівчина плаче, як ти мене *покидаєш*,— тільки подумай!» (народна пісня), «Під гаєм хтось огонь *покинув*» (Л. Глібов). Коли ж іде мова про почуття або речі, що лишаються після когось, або в значенні «бажання припинити, урвати щось», тоді слушне буде дієслово *залишати*: «Ні-

хто не *залишить* свого кохання» (М. Вовчок): «Він *залишив* дітям велику спадщину» (Словник за редакцією А. Кримського); «Не хотіла б я тебе вразити, сестро, та, бачу, прийдеться розмову *залишити*» (Л. Українка).

Тим-то в першій помилковій фразі треба було написати: «Радянські кораблі, *покидаючи* гостинні береги Куби...»,— а в другій сказати: «Він *покинув* її саму...»

Залицятися, упадати, доглядати, ходити

Для українських дієслів *залицятися* (до когось), *упадати* (біля когось), *доглядати* (когось), *ходити* (коло когось) є російські відповідники *ухаживать, смотреть, присматривать*. Однак російське дієслово *ухаживать* може бути відповідником до кожного з наведених українських дієслів, зате не кожне з них відповідає російському *ухаживать*. Якщо, приміром, цілком природно по-українському звучать фрази: «Ні, ти насамперед скажи, що то за дівчина була, до котрої ти тут *залицявся*» (І. Франко) — або «Нема тії вродливої панії або й простої дівки, щоб він не *упадав* біля неї» (П. Мирний), то ніяк не можна сказати: «Хворий був у тяжкому стані, й тому коло нього треба було весь час *упадати*».

Дієслова *залицятися, упадати* належать до семантичної групи, об'єднаної поняттям кохання чи симпатії. Коли ж ідеться про догляд дитини, людини, що опинилася в безпорадному стані, або хворого, там треба вживати дієслів *доглядати, ходити*: «Соломія поралась коло печі, баба *доглядала* дитини» (І. Нечуй-Левицький); «Стара циганка взяла Остапа під свою опіку. Вона *ходила* коло нього, варила йому зілля» (М. Коцюбинський).

Забуваючи про ці слова, в українській мові дехто інколи вдається до російського слова *ухаживать*, на швидку переробивши його на український кшталт: «Мати вже два тижні хворіє, і, крім мене, нема кому за нею *вахажувати*», замість сказати правильно: «нема кому *доглядати* її» або «нема кому *ходити* коло неї».

Збутися й здійснитися, справдитися

Слово *збутися* в значенні «здійснитися» дедалі більше з'являється на сторінках газет, художньої літератури й публіцистики, усуваючи з ужитку давні українські слова *здійснитися* й *справдитись*, як це бачимо хоч би й у цій фразі, взятій з газетної статті: «Пророцтво Кобзаря *збулося*: творчість Котляревського мала дійовий вплив на розвиток нової української літератури».

А тимчасом слово *збутися* відповідає, насамперед, російським *избавиться, освободиться, отделаться*: «Біда здигає легко, та трудно її *збутись*» (М. Номис); «Так вони й липнуть до того, як мухи до меду! Ледве вже ми їх *збулися*» (М. Вовчок), «Брянський допомагав Васі *збутися* легковажних підозр» (О. Гончар).

Наша класична література й фольклор, відповідно до російських *сбыться, осуществиться*, користувалися словами *здійснитися* («Що недавно бачив у мріях, тепер *здійснилось*». — М. Коцюбинський), *справдитися* («Той сон твій *справдиться*». — Т. Шевченко).

Чи варто ж заради двозначного слова *збутися* в значенні російських *осуществиться, сбыться* нехтувати, ба й забувати давні українські слова? Певно, що ні.

Здійснити, справдити, учинити, зробити, накіїти

«П'яні молодики *здійснили* цей зухвалий злочин»; «Йому соромно за *здійснений* злочин», — читаємо в газетній замітці й дивуємося, навіщо тут ці врочисті слова *здійснити* й *здійснений*, коли оповідається про такі мерзенні вчинки, як злочини? Невже в нашій мові нема інших, підхожих слів? Адже дієслово *здійснити* або *справдити* каже про те, що якусь ідею чи думку, що довгий час була далека від дійсності, нарешті пощастило обернути в дійсність: «Велика Жовтнева соціалістична революція *здійснила* мрії Радищева про вільне й щасливе життя народу» («Вісник АН УРСР»); «Піонери Остерського району па Чернігівщині *здійснили*

похід слідами партизанських загонів Великої Вітчизняної війни» («Літературна газета»); «Так сказати міг би я, але де сила, щоб оте *справдити*?» (В. Самійленко).

Там же, де кажемо про якусь звичайну побутову дію, а тим більше про якесь неподобство, дієслова *здійснити*, *справдити* не підходять і треба вдаватись до інших слів: *учинити* («Скільки не відмовлялась Палажка, мусила признатись, який їй бешкет *учинили* парубки, як їй уразили серце». — Г. Барвінок; «Хто сміє тут крамолу *учиняти* і сварами бентежити народ?» — І. Кочерга), *зробити* («Його захопило непереможне бажання *зробити* йому шкоду». — М. Коцюбинський), *накоїти* («А тепер *накоїв* біди, клопоту, хоч у хату не входить». — К. Гордієнко).

Розуміється, і в перших фразах треба було написати: «молодики *вчинили* цей зухвалий злочин», «Йому соромно за *вчинений* (або *зроблений*, *заподіяний*) злочин».

Змарніти й схуднути

Дієслова *змарніти* й *схуднути* на перший погляд видаються тотожними, а втім, між ними є деяка різниця. Дієслово *змарніти*, охоплюючи своїм змістом і значення дієслова *схуднути*, більше вказує на втрату миловидості, зовнішнього гарного вигляду: «Подивися ти на мене — бач, як я *змарніла*» (Т. Шевченко), а коли треба сказати, що мають на увазі й схудле лице, то додають — *на лиці*: «Невістка скаржиться, а *на лиці* не *змарніла*» (М. Номис). Дієслово *змарніти* може мати ще значення «зів'янути, зблякнути», стосуючись не тільки людської зовнішності: «А щоб наша червона китайка, гей, гей, червоніла, а щоб наша козацькая слава, гей, гей, не *змарніла*» (історична пісня).

Дієслово *схуднути* означає «спаси з лиця й тіла»: «Поки гладкий *схудне*, то худий здохне» (приказка).

Про те, що між дієсловами *змарніти* й *схуднути* є деяка різниця, свідчить фраза такого знавця української мови, як А. Кримський: «Він страшенно *змарнів*, *схуд* і зблід».

**Знаходитися, знайтися,
бути, перебувати, лежати**

«Моя квартира *знаходиться* на другому поверсі»; «Діти цілий день *знаходяться* в теплому, світлому приміщенні»; «Острів Цейлон *знаходиться* в Індійському океані»,— читаємо ми і в сучасних оповіданнях, і в статтях, і навіть у підручниках, але, на жаль, у всіх цих фразах форми дієслова *знаходиться* стоять не на своєму місці. Це дієслово має в українській мові далеко вужчий семантичний діапазон, ніж у російській дієслово *находиться*, де ним користуються, щоб визначити місце перебування або географічне становище. Дієслово *знаходиться, знайтись* кажуть тоді, коли є потреба щось шукати: «Як ножем пробито, то *знайдуться* ліки, а як закохання — пропала навіки» (П. Чубинський); «Загубив учора шапку, і тільки сьогодні *знайшлася* вона на печі» (з живих уст,— або в таких фігуральних висловах, як: «*Дитина знайшлася*», цебто — народилась).

Коли ж мовиться про місце перебування когось чи чогось або географічне становище, тоді треба шукати інших українських слів: «Штаб полку *містився* в школі» (П. Панч); «Доки Шура *перебувала* на вогневій, жодне погане слово не зривалося ні в кого з уст» (О. Гончар); «Цейлон *лежить* поблизу Індостану» (Українсько-російський словник АН УРСР)

Іноді можна випустити дієслово-присудок, маючи на думці особову форму дієслова *бути*, як те слід було б зробити в першому реченні: «Моя квартира — на другому поверсі». Можна сказати й так: «Моя квартира *міститься* на другому поверсі». У другій фразі слід написати: «Діти цілий день *перебувають* у теплому, світлому приміщенні»,— а в третій: «Острів Цейлон *лежить* у Індійському океані».

**Зробити (робити) вигляд — удавати (удати),
зробити крок — ступити крок,
зробити ковток — ковтнути**

У поточному мовленні ми часто вживаємо дієслів *робити, зробити* з іменниками, забуваючи, що складну конструкцію можна замінити одним словом. Читаємо: «Він *зробив вигляд*, що не розуміє»; «Геркулес *зробив крок назад*»; «Це *зробило* неприємне *враження* на всіх присутніх», — а можна й слід було тут висловитись: «Він *удав*, що не розуміє»; «Геркулес *ступив крок назад*»; «Це *прикро вразило* всіх присутніх» або «Це *правило прикре враження* на всіх присутніх».

В одному непоганому перекладі художнього твору з англійської мови читаємо: «Він *зробив* великий *ковток* і відчув, як рідина обволікає язик і він приємно німіє». Тут теж замість дієслова *зробити* й іменника треба послуговуватись самим тільки дієсловом *ковтати*: «Бідна Леся, мабуть, добре *ковтнула* знахарчинного зілля од переполоху» (П. Куліш). Отож, і перекладачеві слід було написати: «Він добре *ковтнув*...»

Принагідно варто нагадати, що російський вислів *одним глотком* буде по-українському не *одним ковтком*, як часом пишуть і кажуть, а *відразу хильнув (вихилив)*, *одним проковтом проковтнув*.

Таке надуживання без потреби дієсловом *зробити* надає тексту одноманітності й звучує наші лексично-виражальні можливості, тим самим збіднюючи мову викладу. Наслідуймо краще взірці нашої класики й традиції живого народного мовлення: «Рустем був трохи блідий, хоч *удавав* веселого» (М. Коцюбинський); «Не *взивай* її циганкою, бо будеш битий! — кричить уже Андрій, *удаючи* з себе ображеного» (С. Васильченко); «*Кроку* ступити не можна» (Українсько-російський словник АН УРСР); «Молодих туляків незвичайно *вразила* краса Києва» (І. Нечуй-Левицький); «Доклад Лаговського *справив* велике *враження* на з'їзді» (А. Кримський).

**Зустрічатися, траплятися,
попадатися, бувати,
натрапити, надібати**

Ми часто вдаємось до слова *зустрічатися*, коли, власне, ніякої *зустрічі* нема й не може бути: «Край поля *зустрічалися* старі пні»,—пише письменник-початківець; «Серед сільської молоді тепер багато *зустрічається* добрих спортсменів»,—читаємо в районній газеті, «Такі види рослин *зустрічаються* тільки на півдні СРСР»,—запевняє в статті науковець, і навіть у поважній рецензії бачимо: «У підручнику *зустрічаються* подекуди невдалі приклади».

Дієслово *зустрічатися* (*зустрітися*) має вужче значення, ніж відповідне російське *встречаться*; його слід ставити там, де справді йдеться про *зустріч* когось із кимось: «Павлюк *зустрівся* з ним на партзборах» (О. Копиленко); «По десятих роках розлуки ми, нарешті, *зустрілися*» (з живих уст). Тільки такого значення надавала цьому слову й наша класика: «Думав, доля *зустрінетесь*, спіткалося лихо» (Т. Шевченко).

Коли ж треба шукати українського відповідника до російського слова *встречаться* в значенні *попадатися, наталкиватися*, тоді слід шукати інших наших дієслів. Ось вони: *траплятися* («Села *траплялися* все рідше, а далі перед ними розіслався широкий степ».— І. Нечуй-Левицький), *попадатися* («Над дорогою часом *попадалась* вся в цвіту дика груша». — М. Коцюбинський), *бувати* («*Бувають* і в нас такі дурила, що нап'ється на копійку, а нашкодить на карбованця». — з живих уст), *натрапити* («Ми сміялись із радощів, що *натрапили* таких гарних людей». — Г. Барвінок), *надібати* («Чудові були пуші. Тепер таких і не *надібаєш*, бо таких уже нема». — М. Вовчок). Тритомний Російсько-український словник АН УРСР так само не дає дієслова *зустрічатися* в значенні російських *встречаться, попадаться*.

З цього видно, що й у наведених на початку речення треба було написати: «*траплялися* (*попадалися*) старі пні», «*трапляється* (*буває*) багато добрих спортсменів» (або «можна *натрапити* на багатьох добрих

спортсменів), «такі види рослин *трапляються* (*падаються*)», «в підручнику *трапляються* (або можна *натрапити на*) невдалі приклади».

Іти назустріч, сприяти, посприяти, допомогти, підмогти

За аналогією до російського вислову в переносному значенні *идти навстречу* в наших періодичних і неперіодичних виданнях трапляються такі вислови: «Завком *пішов їй назустріч*: улаштував дітей у заводських яслах, а їй самій дав путівку на курорт»; «Якби правління колгоспу *пішло нам назустріч*, ми б самі зробили спортивний майданчик».

В українській мові вислів *іти назустріч* буває тільки в прямому значенні: «Жодна підвода не *йшла назустріч*, на схід» (О. Гончар), а відповідно до російського вислову в переносному значенні *идти (пойти) навстречу* українською мовою треба вживати слів *сприяти (посприяти), допомагати (допомогти, підмогти)*. Отож і в наведених вище фразах треба було написати: «Завком *посприяв їй*», «Якби правління колгоспу *посприяло* (або *допомогло, підмогло*)».

Кидатися в очі, упадати в очі (в око), убирати очі

«*Кидается в очі* низька успішність учнів з алгебри й геометрії та англійської мови», — читаємо в протоколі обслідування одної школи. Тут виділений вислів скальковано з російського *бросаться в глаза*. Але в цьому не було ніякої потреби, бо є природний український — *упадати (упасти) в очі*: «Вона мені й тоді ще *в око впала*, що яке то молоде й хороше, та нещасливе» (Г. Барвінок); «Коли раптом *упала мені в очі* невелика пожовкла і пошарпана книжечка» (Л. Українка); «Він побачив дівчину лише мимохідь, але вона йому відразу ж *упала в око*» (Ю. Збанацький).

Є ще близький до попереднього вислів *убирати очі*: «Кожух такий, що *очі вбирає*» (С. Руданський); «Червоне поле в білих розводах *очі вбирало*» (К. Гордієнко). Цей вислів виступає тільки в позитивному плані, тимчасом як перший — *упадати в очі* — може мати й позитивне, і негативне забарвлення: *упадає в очі* низька успішність».

Користуватися успіхом і мати успіх

Раз у раз у рецензіях, де пишеться про успіх якогось артиста чи художнього колективу, буває вислів: «Виступ співака *користувався* незмінним *успіхом*»; «Танцювальний ансамбль Вірського *користується* в Парижі величезним *успіхом*».

Чи слушно вдаватися в таких випадках до дієслова *користуватися*, як у російській мові до відповідного дієслова *пользоваться*: «Пьеса *пользуется* большим *успехом* у зрителей»? Ні, в українській мові дієслова *користуватися*, *користатися*, *користати* мають вужче поле застосування, справді вказуючи на одержання якоїсь користі чи прибутку: «І благо тому чоловікові, котрий *користується* з сього світла» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Якби ми вміли *користуватъ* з города, як німці» («Основа»); «Не штука, хлопче, сто штук знати! А штука є: з одної *користати*» (Ю. Федькович).

Такому російському вислову, як *пользоваться дурной репутацией*, відповідають українські: *недобру славу мати*, *у неславі бути*; російському *пользоваться славой (успехом)* — український *мати славу (успіх)*.

У наведених напочатку фразах дієслово *користуватися* було б до речі тільки в тому разі, коли б ми хотіли сказати, що співак зі свого виступу мав ту чи іншу користь, так само як і танцювальний ансамбль Вірського; оскільки ж про це тут і мови нема, то й треба було висловитись так: «Виступ співака *мав* незмінний *успіх*», «Танцювальний ансамбль Вірського *має* величезний *успіх*» (або «*визначається* великим *успіхом*»).

Крокувати, простувати, іти...

Останнім часом у періодичних і неперіодичних виданнях дуже поширилось нове дієслово *крокувати*. *Крокують* по сторінках художніх творів люди («Через годину Пархоменко *крокував* з своєю командою по вулицях міста»), *крокує* по сторінках журналів весна («Цього року по ланах *крокує* рання весна»), *крокує* по шпальтах газет навіть Першотравень («Києвом *крокує* Першотравень»). Від цього слова молоді письменники творять похідні дієслова: *прикрокувати*, *закрокувати* («Спинив бричку, скочив на землю і швидко *закрокував* сюди»).

Цих дієслів не знала українська класична література й фольклор, легко обходячись давніми словами: *простувати* («Явдоха і Галя ведуть під руки Петра... за ними *простує* Гринько». — П. Мирний), *рушати* («Всі *рушили* за ватажком Андрієм Корчакою». — І. Нечуй-Левицький), *іти* («*Йде* весна запашна, перлами, квітами закосичена». — П. Тичина), *подаватися*, *податися* («Теofil мовчки встає і *подається* геть». — Л. Українка), *прямувати* («Товариство на Січ *прямувало*.» — Т. Шевченко), *маршувати*, *марширувати* (Українсько-російський словник АН УРСР, Словник Б. Грінченка), *ступати* («Широко *ступав* Марко, здавалось, і ваги ніякої не було у його на плечах». — О. Стороженко).

Як бачимо, в українській мові є досить слів, щоб не виникала потреба створювати неологізм; чи не природніше звучали б наведені вище фрази, якби замість цього *крокувати*, що так причарувало письменників і журналістів, поставити давні слова: «Через годину Пархоменко *марширував* з своєю командою по місту»; «Цього року по ланах *ступає* (*іде*) рання весна»; «Києвом *простує* Першотравень»?

Мірилом потрібності й життєвості неологізму є народ і його мова: потрібне й доречне народ швидко сприймає й засвоює з книжок та преси, непотрібне, як ось, приміром, слово *позаяк*, що намагалось колись витиснути з ужитку давні слова *бо*, *через те що*, *тому що*, — відкидає. Така ж доля й цього штучного та непотрібного *крокувати*: хоч воно й увійшло разом із словом

позаяк до наших академічних словників, та народ не сприйняв його, бо щось так і не чути, що б десь на Україні казали: «Голова колгоспу *крокує* до правління, а бригадир *закрокував* до своєї бригади», а кажуть і, очевидно, далі казатимуть: «Голова колгоспу *йде* до правління, а бригадир *подався* (*пішов*) до своєї бригади».

Треба пам'ятати, що йменник *крок*, який лежить в основі дієслова *крокувати*, означає українською мовою відстань між ногами, що рухаються, а не сам рух, як у російській мові *шаг*. На означення руху є інші українські слова: *хода* («Впоперек дороги тихою *ходою* повз мене йшов старий дідок». — Я. Щоголів; «Замовк Ярема, зажурився, поїхав *ходою*». — Т. Шевченко; надавати *ходу* або *ході*. — Українсько-російський словник АН УРСР; «Пара зацікавила Сергія, і він навмисне *уповільнив ходу*». — В. Козаченко); *ступа* («На тому березі почулася кінська *ступа*». — М. Коцюбинський; «Проти вітру повільною *ступою* ішли коні». — С. Чорнобривець).

Отже, треба не допускати штучних висловів типу. «Ішов тихим *кроком*»; «Прискорив *кроки*» тощо.

Хибно створеною була й військова команда *кроком руш* відповідно до російської *шагом марш*. Українським відповідником до російських слів *шаг*, *поступь* є *хід*: «Екзекутор перейшов скорим *ходом* по хаті і стукнув палицею в один, другий і третій кут» (М. Черемшина). Отже, й у військовій команді треба замість слова *крок* поставити *хід*: *ходом руш*, як це й зробили згодом чи не самі ж творці цієї команди.

Курити чи палити цигарки й люльки!

Як правильніше сказати по-українському — *курити* чи *палити* цигарки й люльки? Адже чуємо з уст і читаємо написано: «Я більше на *палю* — кинув»; «Тут *палили* заборонено»; «*Курити* — у туалеті» тощо. Нетільки

в сучасній нашій літературі можна прочитати: «Гетьман дивився у вогонь і спокійно *палив* люльку» (Н. Рибак),— а й у класичній часом виявляємо такий самий вислів. Проте в народному мовленні більше чуємо слово *курити*, аніж *палити*: «Та й викрешем вогню, та й *закурим* люльку, не журися!» (пісня); «Дурень нічим ся не журить, горілку п'є та люльку *курить!*» (М. Номис).

Дієслово *палити* в значенні «курити тютюн» зайшло до української мови з польської, але воно має й інше значення — «розводити вогонь (багаття, пожежу)», «знищувати вогнем»: «Вони довели людям, що не треба *палити* та руйнувати народне добро» (М. Коцюбинський),— від чого виник іменник *палій*, цебто людина, що нищить щось вогнем. Того, хто *курить* тютюн, звать *курець*, а не *палій*. Отже, вислови *курити* тютюн і *палити* тютюн — тотожні, паралельні. Але через те, що слово *палити* має два значення, краще уникати непотрібного паралелізму й там, де мовиться про тютюнові вироби, вживати тільки слова *курити* й похідне від нього — *курець*: «Я більше не *курець* — місяць тому кинув *курити*».

Листáти й гортáти, перегортáти, перегóртувати

«*Листає* протяг потемнілі книги»,— читаємо в одному сучасному вірші, хоч здавна відомо, що сторінки книжок та журналів не *листають*, а *гортають*, *перегортають*, *перегортують*: «Він жадібно почав *гортати* в букініста сторінки книги» (П. Тичина); «*Перегорни* ще сторінку і там побачиш» (із живих уст). Таке, ніби нове, слово *листати* аж ніяк не можна вважати за неологізм, бо його скальковано з російського дієслова *листать* і свідчить воно не про творчі пошуки автора, а про брак доброго знання української мови, отже, не збагачує її на ще одне слово, а засмічує.

**Мáтися, бúти,
траплáтися, мáти**

«У нашому магазині *мається* великий набір зимового одягу»,— читаємо в оголошенні; «Такі явища *маються* ще в нашому побуті, але з ними йде рішуча боротьба»,— читаємо в районній газеті; «Усі скарги, що *малися* в нас, ми висловили»,— чуємо з уст промовця, і в усіх цих фразах дієслово *мáтися* виступає недоречно, його треба було б замінити іншими словами. Чому? Адже це дієслово є в українській мові, наприклад: «Поборовся б і я, може, якби *малось* сили» (Т. Шевченко); «Якби так *малось*, як не *мається*, так що б то було!» (М. Номис). Хоч дієслово *матися* є і в сучасній українській мові, але його вживають рідше, ніж у російській діловій мові *иметься*, на зразок висловів *имеется в продаже, имеются случаи* тощо. У таких випадках треба вдаватись до дієслова *бути*: «У нашому магазині (чи крамниці) є великий вибір зимового одягу». У деяких текстах може прислужитись дієслово *траплятися*: «Такі явища *трапляються* ще в нашому побуті».— а інколи й дієслово *мати*: «Усі скарги, що ми *мали*, ми висловили»,— або: «Усі скарги, що в нас *були*, ми висловили».

Дієсловом *матися* послугуємось у таких висловах: *матись на обачності (бачності)* («Не забудь, що я тобі сказав, і майся на бачності» (І. Франко), *матися на увазі, матися на думці* («Малося на думці вже закінчити косовицю, та пішли дощі. — з живих уст). Крім того, це дієслово буває синонімом до слів *почуватися, жити*: «Стара тим часом розпитувала про нього, як він собі *мається*» (М. Вовчок); «Здоров, Воле, пане свату! Ой як *ся маєш*, як живеш?» (І. Котляревський),— також до слів *передбачатися, намірятися*: «По обіді *малося* плоскінь брати» (А. Головка); «Скоро вже й весілля *малось* бути» (Б. Грінченко).

Мусити, бути повинним, ма́ти щось зробити

У повсякденному усному мовленні, ба навіть у художніх творах дієслово *мусити* витискує останнім часом інші, більш підхожі для того чи іншого випадку дієслова. Кажуть, наприклад: «Я *мушу* сьогодні прийти до вас поговорити про всяку всячину», коли тут краще було б сказати: «Я *маю* сьогодні прийти до вас...» Чому саме так? А тому, що дієслово *мусити* вказує на крайній ступінь потреби («Татари *мусили* відступити назад, щоб не замочити капців». — М. Коцюбинський), а яка ж тут крайня потреба, коли хочуть говорити про всяку всячину! Інша річ, коли йдеться про щось серйозне, поважне, — тоді треба сказати: «Я *мушу* до вас прийти в одній невідкладній справі».

Так само не на своєму місці стоїть форма дієслова *мусити* в такій фразі: «Усі робітники *мусять* знати правила техніки безпеки», — бо тут теж йдеться не про крайній ступінь потреби, а лиш про обов'язок чи бажаність чогось. У таких випадках більше підходить вислів *бути повинним* («Слово, моя ти єдина зброе, ми не *повинні* загинуть обоє!» — Л. Українка), якого й треба вживати: «Усі робітники *повинні* знати правила...»

Якщо такої категоричності потреби чи обов'язку нема, тоді треба користуватись висловом з дієсловом *мати*: «Підвода *мала* приїхати до Кам'яного вночі» (І. Нечуй-Левицький); «Ось слухайте, щось *маю* вам сказати» (Є. Гребінка).

Нагадувати, скидатися, бу́ти схожім, бу́ти подібним

Великого навантаження часом надають молоді письменники й журналісти дієслову *нагадувати*, поширюючи його значеннєві функції: «Низенький, білобровий, з невеликим, як кулачок, обличчям, Ілько Голубчик *нагадував* тепер настовбурченого горобця»; «В цей час скеля *нагадує* давню, як дума, вежу»; «Видзвонювала по камінню вода, *нагадуючи* дзвінкий дитячий лемент».

Наша класика й народне мовлення вживали дієслова *нагадувати* тільки в розумінні «відтворювати в пам'яті», а не «створювати в уяві образ», як це зроблено в наведених сучасних фразах: «Смерті сподіваюсь, а ридаю, мов дитина, як я *нагадаю* Катерину» (Т. Шевченко); «*Нагадаєш* же мені, щоб я не забула, що мати веліли» (Словник Б. Грінченка). Якщо ж треба було висловитися, що зовнішній вигляд чогось створює в уяві певний образ, тоді українські класики й народне мовлення шукали інших слів: «На вершині і ворона *скидається* на орла» (приказка); «А дитяточко, нівроку йому, гарненьке; на неї трохи *скинулося*, а трохи на батька» (П. Мирний); «Вона була *схожа* на Нимидору» (І. Нечуй-Левицький); «Ой, як же ви *подібні* до мого покійного брата!» (з живих уст).

З уваги до наших мовних традицій авторам наведених на початку фраз треба було написати: «Ілько Голубчик був тепер *подібний* до настовбурченого горобця»; «Скеля *скидається* на давню, як дума, вежу»; «Видзвонювала по камінню вода, *подібна* (чи *схожа*) на дзвінкий, дитячий лемент» (або: «*Подібно* до дзвінкого дитячого лементу, видзвонювала по камінню вода»).

Нервувати й нервуватися

Дуже часто, надто в деяких південних говорах, уживають слова *нервувати* в невластивому йому значенні: «Він цілий день *нервує* і ніяк не може заспокоїтися». *Нервувати* людину може хтось інший, а не вона сама себе: «Особливо це чомусь *нервувало*, непокоїло Никанора» (І. Ле). Коли ж треба висловитися, що людина перебуває в збудженому, нервовому стані, тоді слід послуговатись дієсловом *нервуватися*: «Руднев щодини запитував Ковнака про хід роботи і, одержуючи невтішні відповіді, *нервувався*» (П. Воронько).

Носіти ім'я, зватися, мати назву

«Ця вулиця *носить ім'я* Кобзаря»; «Театр заслужено *носить* славне ім'я корифея української сцени», — чуємо часто в промовах і читаємо в газетних статтях.

Дієслово *носити* має в українській мові точно визначений зміст: «Ненагодоване і босе сорочку до зносу *носить*» (Т. Шевченко); уживають його і в переносному значенні, в образних висловах, де мовиться про рух, дію: «Таки явивсь! Де тебе *носило* так довго?» (Л. Українка); кажуть і про коней: «Мене коні не раз *носили*» (Словник Б. Грінченка),—або в розумінні «підіймати», відповідно до російського слова *вздымать*: «Кашель *носив* його груди» (І. Франко). Але це дієслово в українській мові не пов'язують з тими речами, що самі нерухомі й тому не можуть щось нести. Коли говориться про найменування вулиці чи якогось закладу, годі вживають дієслова *зватися* або *мати назву*: «На нашому заводі, що *зветься* «Світлий шлях», вона одна працює на чотирьох станках» (Г. Бойко); «Ця вулиця *має назву* Першого травня» (з живих уст).

Обеззброїти, роззброїти, озброїти

За аналогією до книжного творення дієслів з префіксом *обез* — *обездолити, обезкровити, обезсилити, обезчестити* поряд з природними *знедолити, знекровити, збезчестити* — змодельовано дієслово *обеззброїти*: «Решта банди перейшла кордон, де її *обеззброїли* й інтернували». Але яка потреба в цьому паралельному слові, що за значенням нічим не відрізняється від дієслова *роззброїти*? Хіба недостатньо передає той самий зміст це дієслово, приміром, у фразях: «Міліція нагнала басмачів у Кзил-Су, дев'ять чоловік *роззброїла*» (І. Ле); «Його *роззброїла* та непохитна впевненість, яка прозвучала в голосі бригадира» (С. Журавич).

З префіксом *о-* є в українській мові дієслово *озброювати*, що має протилежне значення: «І любить вся Країна Рад своїх синів-героїв, яких зростив радянський лад і мужністю *озброїв*» (П. Забіла).

Облюбувати й уподобати

До паралельних дієслів з однаковим значенням належать дієслова *облюбувати* й *уподобати*: «Він *облюбував* уже собі місце, щоб звідти все було видно» (А. Шиян); «На вокзалі Галочка *уподобала* місце, звідки кожен, хто виходив з поїзда, міг її помітити» (Ю. Яновський). Зрідка можна натрапити на дієслово *облюбувати* в українській класичній літературі, зате в сучасній воно явно переважає над дієсловом *уподобати* і навіть витискує його. Чи є потреба в такому паралелізмі, чи збагачує це нашу мову? Певно, ні, бо, не маючи ніякої різниці між собою, такі паралельні слова стоять на заваді вточненню вислову, тим більше, що в українських діалектах є близьке до дієслова *облюбувати* — *облюб́ити*, що має значення «полюбити», а не вибрати те, що сподобалося: «Я собі *облюбив* тебе ще змолоду» (Народні пісні із збірки Я. Головацького).

Одягати й надівати, узувати й обувати

Дієслова *одягати* й *надівати* — не зовсім тотожні, як то здається тим, що кажуть: «*Одягни* шапку»; «*Дід одяг окуляри*». *Одягати* можна одягу: сорочку, спідницю, пальто, кожух тощо («Степан сідлає коня, свого товариша, й жупан *одягає*». — Т. Шевченко; «*Одягли* в нову одяжину, як панночку». — П. Мирний), — а шапку й окуляри *надівають*: «Що це за дівчина? Де вона взялася в нашому селі? — думав молодий Джеря, *надіваючи* шапку і перекидаючи свитку через плече» (І. Нечуй-Левицький); «*Надівши* сині окуляри, він сів під грушею» (І. Нечуй-Левицький). Узуття — чоботи, че-

ревики, калоші тощо — *узувають*: «В свої чоботи хоче його *взути*» (М. Номис); «Він швиденько *одягнув* пальто, *взув* калоші» (А. Шиян), — обувають: «Червоні чоботи *обула*» (І. Котляревський).

Питається, постає (виникає) питання, спитати б

«Збудували вони такий великий будинок, а *питається* — для кого, хто в нім жити буде?» — читаємо в газеті, і відразу впадає в очі слово *питається*, зовсім недоречне тут у такий формі, ніби автор статті буквально переклав російську фразу «а спрашивается — для кого».

Дієслово *питатися* в українській мові стоїть завжди в особовій формі: «Посіяно, поорано, та й нікому жати, *питається* син матусі: — Що будемо діяти?» (народна пісня). У тих же випадках, де мовиться, що виникає питання відповідно до російського безособового вислову *спрашивается*, треба писати *постає (виникає) питання*: «Чи ж є у соціалістичної держави хоча б один мотив для розв'язання агресивної війни?.. Навіщо ж нам, *постає питання*, війна?» (П. Тичина), *спитати б*: «Він усе мудрує над книжками, а *спитати б*: чи їстиме він з того хліб?» (із живих уст).

Отож, і в газетній фразі треба було б написати: «...а *спитати б* — для кого...»

На жаль, ця помилка дуже часто трапляється в наших журналістів.

Підозрівати, запідбрювати, гадки не мати, на думку не спадати

Дієслова *підозрівати, запідбрювати* означають українською мовою «припускати вчинення злочину чи якоїсь недоброї дії»: «*Підозріваю*, що він підкуплений» (І. Франко); «Пам'ятайте ж, спокійніші дивіться, щоб не *запідозрили*» (М. Вовчок).

У сучасній усній і писемній мові цим дієсловом надають невластивого значення: «Він не *запідозрював* того, що його «Світлана» (могочовен) вже розвила найвищу швидкість». Тут нема кого чи чого *запідозрювати* в чомусь, а тому треба вдаватись до інших українських висловів: *гадки не мати* («Не журиться Катерина і *гадки не має*». — Т. Шевченко), *на думку не спадати* («Мені й *на думку не спадало*, що вона вже все знає». — з живих уст).

Повезті, пощастіти, поталанити

Дієслово *повезти* має свої синоніми *пощастити* («Їм *пощастило* серед руїн Хрещатика знайти підвал з грубою». — Ю. Яновський), *поталанити* («Еге-ге! *поталанило мені*, — радіє старий». — М. Коцюбинський). Останнім часом воно витискує ці синоніми: «Дивись, як йому *повезло*: купив одного квитка і виграв «Победу».

Основне значення дієслова *повезти* — «почати переміщати що-небудь транспортним засобом» («Порадилися разом, і Прокіп *повіз* продавати пшеницю». — М. Коцюбинський). Чому б не залишити йому тільки це значення, а в інших випадках послуговуватись дієсловом *пощастити, поталанити*: «Дивись, як йому *пощастило (поталанило)*: купив одного квитка і виграв «Победу»?

Повстати (повставати) й постати (поставати)

Дехто не розрізняє цих двох схожих слів *повстати* й *постати* і каже: «Отоді передо мною *повстал* проблема — як мені жити в такому становищі далі?»

Слова *повставати, повстати* означають «піднятися, встати відразу кільком людям»: «*Повставали* з-за столу, подякували хазяїнові» (П. Мирний), «пробудитися до активних дій, учинити заколот, повстання, діяти воро-

же до когось»: «На захист твій, улюблена вітчизно, *повстануть* всі твої сини» (М. Бажан). Слова *постати, поставати* означають виникнення, утворення чогось: «Силами ентузіастів-запоріжбудівців *постала* з руїн «Теплоелектроцентрально» (О. Вишня), «Ні, я покорити її не здолаю, ту пісню безумну, що з туги *постала*» (Л. Українка).

З цього видно, що й у першій помилковій фразі треба було сказати: «Отоді передо мною *постала* проблема...»

Показувати [подавати] вигляд — давати взнаки, навзнаки не давати

Через незнання української фразеології дехто механічно переносить в українську мову російські вислови, надаючи їм нібито української зовнішності. Отак російські вислови *показывать вид, не показывать вида* перекладають: «Він *показує вигляд*, наче все розуміє»; «Вона й *вигляду* не *подала*, що образилася». Проте є давні українські вислови з цим значенням: *давати взнаки* (Словник Б. Грінченка); *навзнаки не давати* (Словник за редакцією А. Кримського). Отже, треба казати: «Він *дає взнаки*, наче все розуміє»; «Вона й *навзнаки* не *дала*, що образилася».

Поширювати й розповсюджувати

Дієслова *поширювати* й *розповсюджувати* часто плутають і ставлять їх не там, де слід: «З нового року в нас на тридцять примірників більше *поширили* журнал «Жовтень»; «Досвід передовиків став швидко *розповсюджуватися* по всій області».

Дієслово *поширювати* означає збільшувати в обсязі, в масі чи в просторі: «Нашим поетам слід продовжувати й *поширювати* благородну перекладацьку діяльність» (М. Рильський); аналогічне значення має й

зворотна форма цього дієслова — *поширюватися*: «Мабуть, ніде доцільна думка, свіжа ініціатива не *поширюється* з такою блискавичною швидкістю, як на фронті» (О. Гончар).

Дієслово ж *розповсюджувати* (*розповсюджуватися*) означає «розподіляти (розподілятися) по багатьох місцях чи скрізь, але не суцільною масою, а окремими предметами з маси»: «Зараз будемо вивчати, як бур'яни *розповсюджують* своє насіння» (О. Донченко); «Ми *розповсюдили* в нашому селі багато примірників Шевченкового «Кобзаря» (з живих уст).

Отже, й у перших двох фразах треба було написати: «на тридцять примірників більше *розповсюдили* журнал», «Досвід передовиків став швидко *поширюватися*».

Почати (починати) й стати (ставати)

Часто на письмі й в усному мовленні надуживають дієсловом *почати* (*починати*): «Одержавши цю звістку, Галя *почала* плакати»; «Почувши це, він *почав* сміятися», — хоч це дієслово має далеко вужчу сферу вживання, ніж відповідні слова в російській мові *начать* (*начинать*), де цілком природно звучать фрази: «Получив это известие, Галя *начала* плакать»; «Услышав это, он *начал* смеяться». В українській класичній літературі та фольклорі дієслово *почати* виступає тоді, коли мовиться про початок якоїсь дії: «Коли *почав* орать, так у сопілку не грать» (М. Номис); «А Настя вже шістнадцятий рочок *починає*» (М. Вовчок). Коли ж у фразі не наголошується на початку дії, а мовиться про якусь дію взагалі чи про перехід від одної дії до другої, тоді наша класика й фольклор уживали дієслова *стати*: «*Стала* вона до діброви учащати» (М. Вовчок); «Ждала, ждала козаченька та й плакати *стала*» (пісня); «Ой *став* козак цар-зілля копати, *стала* над ним зозуля кувати» (пісня).

Привесті й призвести

Дієслова *привести* й *призвести* дуже подібні одне до одного й, мабуть, тому трапляються помилки, коли дієслово *привести* виступає замість *призвести*: «Ця за давнена хвороба *привела* до ускладнень і трагічного кінця».

Дієслово *привести* ставимо в його безпосередньому значенні: «І справді: чому вона не йде? Ходімо силою її *приведемо*» (П. Мирний), або в переносному значенні — «породити»: «Один у другого питаєм, нащо нас мати *привела*? Чи для добра? Чи то для зла?» (Т. Шевченко), — чи в таких висловах, як *привести до пам'яті*, *привести в рух*, *привести до рівноваги* тощо. Коли ж мовиться про щось таке, що спричинилося до певних негативних наслідків, тоді послугуються дієсловом *призвести*: «Рана загоювалась, але виснаження і застуда *призвели* до захворювання на туберкульоз» (С. Скляренко). Отож, і в наведеній вище фразі треба було поставити дієслово *призвести*: «за давнена хвороба *призвела* до ускладнень...».

Приймати участь — брати участь, приймати пропозицію — ухвалювати пропозицію

Недобре надруковано в одній районній газеті: «У збіральній кампанії *прийняли участь* не тільки школярі, а й старі люди села». Тут треба було написати *взяли участь*, як і в інших аналогічних випадках: «Чув Прохор, що Зінка *брала участь* у виставі» (А. Шиян).

Дієслово *приймати* буде слушне там, де воно має значення «одержувати, перебирати» («Месники дужі *приймуть* мою зброю». — Л. Українка), «брати» («Ну, нема часу балакати, — *приймай* гроші». — Словник Б. Грінченка), «зачислювати до установи, закладу, організації» («*Приймали* там мене в селі до комсомольських лав». — М. Нагнибіда), «давати комусь притулок, пригощати» («*Прийняв* його Бородай на зиму за харч

та одержу». — П. Мирний), «уважати за когось» («То ви мене *приймаєте* за вітрогонку?» — І. Нечуй-Левицький), «забирати» («Лаврін прийняв драбину». — І. Нечуй-Левицький).

Не гаразд буде по-українському сказати *прийняти пропозицію*; треба: *схвалити пропозицію*, якщо присутні на зборах поставилися до запропонованого прихильно, й *ухвалити пропозицію*, якщо пропозиція стала резолюцією зборів. Узагалі, замість вислову *прийняти постанову* краще користуватись тільки дієсловом *ухвалити* або *постановити*: «Учора на зборах *ухвалили* колгоспники відправити в Ленінград вагон кавунів та динь» (О. Донченко); «На відзнаку величезних заслуг шахтарів перед Вітчизною Радянський уряд *ухвалив* святкувати щороку в останню неділю серпня День шахтаря» («Радянська Україна»).

Присвоїти й надати

У друкованих виданнях, а звідси й у живому мовленні часто вживають дієслова *присвоїти* в невласливому йому значенні: «Артистові *присвоїли* звання заслуженого артиста республіки».

Дієслово *присвоїти* має в українській мові тільки два значення: «привласнити» («Такий захланний, він ще навіть за імців *присвоїв* собі Ротову ниву під лісом». — П. Козланюк); і «прийняти до громади, товариства або визнати за свого» («Ото ви *присвоїли* собі цигана, а він у вашому селі і краде коні». — Словник Б. Грінченка). Там же, де мовиться про те, що комусь дано звання, ордени чи якісь права, слід послуговуватись дієсловом *надати* (*надавати*): «Президія Верховної Ради УРСР *надає* права громадянства Української РСР» (Конституція УРСР).

Відповідно до цього треба ставити похідний від дієслова *надати* дієприкметник *наданий*, а не *присвоєний*, який забарвлює фразу небажаним негативним відтінком: «*Наданим* високим званням треба пишатися й не зганьбити його недобрим вчинками». Дієслово *при-*

своїти буде на своєму місці в такій фразі: «Авантюрист самочинно *присвоїв* собі звання заслуженого артиста, підробивши документи, але його вчасно викрито й належно покарано».

Продовжувати, продовжуватися, далі тривати

Не тільки в сучасних публіцистичних творах, а навіть і в белетристиці часто виступають слова *продовжувати, продовжуватися*: «Він *продовжує* користуватися моєю допомогою, хоч міг би вже й обійтися без неї»; «Незважаючи на великі досягнення, він невтомно *продовжує* свої дослідження»; «Пошесть грипу *продовжується*»; «Наша робота успішно *продовжується*».

Дієслово *продовжити (продовжувати)* означає українською мовою «зробити (робити) довшим, тривалішим»: «Нехай бог віку *продовжить*» (Г. Барвінок); «*Продовжимо* й тепер наше змагання» (Ю. Яновський); відповідне значення й у дієслова *продовжитися (продовжуватися)*: «Наша знов оновиться країна, наш народ *продовжиться* в роду» (П. Тичина). До російських же висловів *продолжает пользоваться, продолжает свои исследования* в українській мові є свої звороти з прислівником *далі* й тим або іншим дієсловом: «Він і *далі* *користується* моєю допомогою», «він невтомно *веде (провадить)* *далі* свої дослідження» (або «невтомно *досліджує* й *далі*»).

Для російського *продолжаться* український відповідник — *тривати (відбуватися, точитися, йти)* з прислівником *далі* або й без нього: «Пошесть грипу *триває далі*»; «Наша робота успішно *йде далі*»; «Неспокій однак *триває* довго» (Л. Українка); «Життя *точилось* своєю чергою» (М. Коцюбинський).

Не гаразд наприкінці частини оповідання чи статті, якщо їх мають друкувати в кількох номерах періодичного видання, писати: *продовження буде*, — слід, як завжди писалось: *далі буде*.

**Рахувати, рахуватися,
числити, числитися, уважати**

Ще й досі трапляються такі вислови: «Я *рахую*, що так робити не можна»; «З тим треба *числитися*»,— а в одній районній газеті було надруковано навіть таке: «Доярка Петрушак стоїть у колгоспі *на доброму рахунку*». Усі ці вислови неправильні, бо дієслова *рахувати*, *рахуватися*, *числити*, *числитися* та іменник *рахунок* означають тільки математичні поняття: «А було колись так, що люди не знали, як *рахувати* час» (М. Коцюбинський); «Легше з ведмедем борюкатися, ніж з паном *рахуватися*» (прислів'я); «Герман сам видавав слугам усе по *рахунку*» (І. Франко); «Бабуня шептала молитву, а я, приклякнувши і спираючись ліктями на її колінах, *числила* морщинки, що повкладалися над її очима» (М. Коцюбинський); «Центральне бюро обліку втрат діючої армії сповіщало, що командир танка Юрій Васильович Запара *числиться* в списку зниклих безвісти» (О. Донченко). У деяких південно-західних говорах дієсловам *числити*, *числитися* надається значення «уважати, сподіватися, покладатися»: «Я задумав видавати місячник літературний... Я знаю твоє гарне перо, чи можу на тебе *числити* в тім ділі?» (І. Франко); «Тяжко з батьком не *числитись*, тяжко й матір... не любити» (Н. Кобринська),— але в сучасній українській літературній мові цього не допускається: «Вона *сподівалася*, що Марина почне говорити перша, а дівчина все мовчала» (В. Собко); «Тепер я можу вам поради не поспішати і не дуже *покладатися* на час» (І. Кочерга); «*Уважайте*, що я вам не давала руки» (Л. Українка).

До дієслів *рахувати*, *числити* є ще в нашій мові синонім *лічити*: «Де гроші *лічать*, там не пхайся» (М. Номис), від якого походять іменники *лічба* («Он бачиш поза зоріями ще зорі... нема їм *лічби*».— Г. Барвінок) та *лічильник* («У напруженій тиші чітко цокотіли *лічильники* кенотронного апарата».— Я. Баш) і прикметник *лічильний* (*лічильна* машина.— Українсько-російський словник АН УРСР).

З цього випливає, що в перших фразах треба було написати так: «Я *вважаю*»; «На це треба *вважати*»; «Про доярку Петрушак *іде в колгоспі добра слава*» (або «Доярка Петрушак *має в колгоспі добру славу*»).

**Розглагольствувати й просторікувати,
просторікати, патякати, теревенити,
балабонити, талалаїти**

Досить часто натрапляємо в газетних статтях на дієслово *розглагольствувати*: «Тут треба не *розглагольствувати* про несприятливі умови, а й діло робити». Яка потреба в цьому важкому старослов'янізмі, коли є природні, зрозумілі українські слова *просторікувати, просторікати*: «Годі *просторікувати*» (М. Номис); «Пишається, неначе пан, і *просторікать* заходився» (Л. Глібов); «Що мені вітер, що мені хвиля,— добродушно *просторікував* Шандор» (О. Гончар). Нема ніякої потреби, тим більше, що такі, не до речі вжиті, старослов'янізми віддаляють мову газети від живого мовлення народу, де напевно сказали б: «Тут треба не *просторікувати* (або не *патьякати, не теревенити, не балабонити, не талалаїти*) про несприятливі умови, а — діло робити».

**Розташуватися, розміститися,
отаборитись, стояти, лежати**

Помилково думають ті, хто вважає, ніби українські слова *розташуватися, розташований* цілком відповідають російським *расположиться, расположенный*, і кажуть: «Наш завод *розташований* неподалеку від залізниці»; «Місто Одеса *розташоване* на березі Чорного моря».

Дієслово *розташуватись* означає «тимчасово розміститися, стати, отаборитися»; до того ж воно стосується тільки людей, людського колективу, а не будівель, міст

тощо: «Біля села була невеличка станційка, де *розташувався* штаб полку» (О. Досвітній); «Що ти *розташувався* тут, як на базарі?» (з живих уст). В інших випадках треба вдаватись до дієслів *розміщати*, *розмістити*: («Він розстебнув портфель і вийняв кілька записних книжок, блокнотів і довгих аркушів паперу. Це все він *розмістив* на своїх колінах».— О. Іваненко), *розміщатися*, *розміститися* («Комсомольський клуб *розмістився* в колишньому будинку пана пристава».— А. Шиян), *отаборитися* («От цар і *отаборився* над морем».— казка), *стояти* («Село Келеберда *стоїть* на лівому березі Дніпра».— Ю. Яновський), *лежати* («Перед ним *лежав* на десятки кілометрів рівний степ».— П. Панч).

Розуміється, і в перших двох фразах треба було написати: «завод *стоїть* недалеко від залізниці»; «Місто Одеса *лежить* (чи *розкинулось*) на березі...»

Співпадати й збігатися, сходитись, зійтись

«Моя точка зору не *співпадає* з думкою моїх колег»,— читаємо в одній дисертації, де науковий працівник забув або не знав, що дієслова *співпадати* нема в українській мові, це калька з російського — *совпадать*. Натомість у нашій мові є слова, що цілком відповідають значенням цього російського слова: *збігатися* («Найближчий розгляд показує, що погляди Маркса і Енгельса на державу та її відмирання цілком *збігаються*»,— переклад з Творів В. І. Леніна), *сходитись* («Дивувались трохи, що слова проповіді і вчинки багачини не зовсім *сходяться* якось».— М. Коцюбинський), *зійтись* («От бачиш, се випадок нещасливий,— він мовив навамання, не знав, що вигад *зійдеться* з правдою».— Л. Українка).

Цих слів і слід додержуватись, замість того щоб творити без усякої потреби нові недоладні слова на кшталт «*співпадати*».

**Терпіти (потерпіти),
страждати (постраждати),
зазнавати (зазнати)**

Дієслову *терпіти (потерпіти)* надають іноді більшого функціонального значення, ніж те впливає з мовної традиції: «Україна дуже *потерпіла* під час німецько-фашистської навали». А тим часом це дієслово означає лиш «виявити терпіння протягом певного часу». «Поживемо ще, *потерпимо* ще за гріхи наші на сім світі» (Г. Квітка-Основ'яненко); «*Потерпів* мамо, ще трохи» (П. Мирний). Як відповідники до російського дієслова *потерпеть* у значенні «зазнати болю, страждання, муки»: є такі слова в українській мові: *страждати (постраждати)* («Мій дорогий, коли б ти знав, як тяжко мені, що ти за мене *постраждав*».— Л. Українка), *зазнавати (зазнати)* («Наші діди *зазнали* біди, наші внуки *зазнають* муки».— М. Номис; «Багато горя *зазнала* моя Саша, а тут іще я роблю їй боляче».— А. Шиян. Ціх дієслів і треба додержуватись залежно від тексту: «Україна дуже *постраждала* під час німецько-фашистської навали»; «Тяжких мук *зазнали* наші радянські люди в німецькій неволі».

**Тіснути, муляти, мулити,
трудіти, душити, давити**

«*Тиснуть* гостроносі чоботи останньої моди», — читаємо в одному сучасному художньому творі. Але українська класика й народне мовлення надавали дієслову *тиснути* іншого значення: «А сам же *тисну* ніж у жмені,— аж пальці залякли» (М. Коцюбинський); «Троянці сильно наступали і *тиснули* своїх врагів» (І. Котляревський); «Свій своєму лиха не мислить: як побачить на сухому, то в болото *тисне*» (М. Номис). Коли ж дошкуляє взуття, одяг тощо, тоді наша класика й народне мовлення вживають дієслів *муляти, мулити, трудити, душити, давити*: «*Муляє* чобіт» (Словник Б. Грінченка); «Старий дедалі все старів, горбатів; частіше

жалівся: то те болить, то те *трудить*» (П. Мирний); «Комір *душить* (*давить*) *шию*» (Словник за редакцією А. Кримського). Тож і в фразі з сучасного художнього твору треба було написати: «*Муляють* (*мулять*) гостроносі чоботи...»

**Тра́питися, ста́тися, ско́їтися,
зчині́тися, учини́тися**

У сучасній художній літературі, а звідси й у публіцистиці та діловій мові дієслово *трапитися* має тенденцію поширюватися, переходячи за свої значеннєві межі й поглинаючи інші потрібні дієслова. Кажуть і пишуть, наприклад: «Учора з моїм братом *трапилася* біда — попав на вулиці під автомашину», — хоч тут куди більше підходили б слова: *сталась, скоїлась, зчинилась, учинилась* біда (або *сталось* і т. ін. лихо).

У нашій класичній літературі й живому народному мовленні дієслова *траплятися, трапитися* стоять звичайно тоді, коли хочуть висловити дію, неозначену в часі, коли щось відбувалося чи відбулось у досить віддаленому часі: «Наталці *траплялись* женихи» (І. Котляревський); «*Трапляється*, часом тихенько заплаче» (Т. Шевченко); «На віку, як на довгій ниві, всього *трапляється*: і кукіль, і пшениця» (прислів'я).

Там же, де якась подія, а надто якесь лихо відбулись не так давно, де вони мають виразніший щодо часу характер, — треба шукати інших підхожих слів: *статися* («Жінка занедужала. Не знаємо, що з нею й *сталось*». — П. Мирний; «Не так *сталось*, як гадалось». — приповідка), *скоїтися* («Що там *скоїлося* вчора межі вами, що Олександра прибігла до нас, мов несамовита?» — М. Коцюбинський), *зчинитися* («Тут *grimнув залп, зчинилося* таке, мов буря всіх крилом. своїм торкнула». — П. Тичина), *учинитися* («Скажіть мені, будь ласка, що тут *учинилося?*» — П. Мирний).

**Улаштувати, залагодити, заладнати,
поладнати, полагодити**

Таку саму тенденцію поширюватися й поглинати інші потрібні слова виявляє дієслово *улаштувати*, надто коли воно буває пов'язане в реченні з іменником *справа*: «Коли *улаштую* всі *справи*, тоді й прийду додому». Дієслово *улаштувати* відповідає російському *устроить*: «Стефан Потоцький часто *улаштовував* урочисті бенкети й полювання» (З. Тулуб); «Заремба *улаштував* її з допомогою Ковіньки в конторі депо» (О. Донченко). Коли ж ідеться про *справи*, то краще користуватись дієсловами: *залагодити* («Мені байдуже, як він *залагодить справу*». — М. Коцюбинський), *заладнати* («Це треба *заладнати*, бо доки ви будете дурниці витівати, а я — дивитися!» — переклад М. Рильського), *поладнати* («Ну, звісно, щодо грошових справ, то ми з Вами якось *поладнаємо*, коли я буду в Чернігові». — М. Коцюбинський), *полагодити* («*Справу* свою завтра *полагодите*, а тепер їдьте зі мною на весілля». — О. Маковей).

**Уявляти, являти, бути,
уява, уявлення**

«А що *уявляє* собою це явище — випадок чи закономірність?» — іноді кажуть помилково, замість правильного: «А що *це за* явище?», «А що *являє* собою (або *становить*) це явище?»

Уявляти собі щось може тільки людина внаслідок діяльності її мозку, яку ми називаємо *уявою*; а продуктом уяви є уявлення про щось чи про когось: «В Настусі дуже зарані розвилась *уява* та мрійність» (І. Нечуй-Левицький); «Не мав Бородавка жодного *уявлення* про тактику і стратегію» (З. Тулуб). Тому й кажемо: «Наша *уява* не може ще охопити сьогодні всієї величі майбутніх міжпланетних польотів», — але: «Мій дід не мав ніякого *уявлення* не то що про космічний корабель, а навіть про звичайний літак». Сказати: «Дід не мав *уяви*» — не можна, бо уява в нього була, тільки вона не створила *уявлення* про літак.

**Ходить, мова мовиться,
мовитись, річ у тім,
ітися (ідеться), у тім сила**

За польською мовою, подекуди, надто в південно-західних говорах України, кажуть: «Тут *ходить* не о (про) волю, а о (про) мус». Нема потреби запозичати з інших мов слова, коли є свої, українські: *мова мовиться* («Батько промовив ті слова так спокійно, наче *мова мовилася* про когось іншого, а не про нього». — І. Нечуй-Левицький), *мовитись* («Тут, бачите, *мовиться* ось про що». — з живих уст), *річ у тім* («Не в *тім річ*, що в хаті піч, то біда, як нема». — М. Номис), *ідеться* («Тут *ідеться*, чи додому вернеться». — з живих уст), *у тім сила* («Не в *тім сила*, що кобила сива, а в тім, що не везе». — приказка).

**Чекати, дождити,
ждати, сподіватися**

Дієслова *чекати* й *дождити*, *ждати* є абсолютні синоніми, між ними нема ніякої значеннєвої різниці, тільки й того, що перше характерне переважно для говорів Правобережжя України, а друге й третє — здебільшого для говорів Лівобережжя, але в літературній мові їх однаково широко вживають: «Олександра давно вже зварила вечерю і *чекала* чоловіка» (М. Коцюбинський); «А мати спати не лягала, дочку вечерять *дождала*» (Т. Шевченко); «Не на тебе *ждать* я буду» (Л. Українка). Надарма не в міру ретельні працівники редакцій часом виправляють дієслово *дождити* на *чекати*: у цьому нема ніякої потреби. А от між дієсловами *чекати*, *дождити* й *ждати* та дієсловом *сподіватися* є деяка семантична різниця. Якщо візьмемо дві фрази: «Я *чекала* на тебе» і «Я *сподівалася*, що ти прийдеш», — то враз відчуємо певну відмінність у змісті. Якщо в першій мовиться лише про дождидання, то в другій, крім дождидання, вчувається ще й надія на прихід. У фразі «Я не *сподівалась* нікого до себе в гості»

(Л. Українка) мовиться про те, що не покладалось надії на прихід гостей, а у фразі «Я не чекала нікого до себе в гості» відчувається, що прихід гостей, може, й був сподіваний, але до цього не готувалися.

Пам'ятаючи про перевагу, яку надає українська мова дієслову й дієприслівникові над віддієслівним іменником, про що мовилося вище, слід уникати таких висловів з віддієслівними іменниками, як *у чеканні, у сподіванні*: «Він простояв перед дверима *в чеканні* дві години»; «Я залишилася *в сподіванні*, що він таки повернеться». Такі фрази краще й природніше побудувати, користуючись дієприслівником: «Він простояв перед дверима, *чекаючи* дві години»; «Я залишилася, *сподіваючись*, що він таки повернеться».

Д І Є П Р И К М Е Т Н И К И

Активні дієприкметники, віддієслівні прикметники й пасивні дієприкметники

Візьмімо такий уривок з художнього твору одного з кращих стилістів сучасної української прози М. Стельмаха:

«І тепер, проживши піввіку, я згадую далеке вечірне стависько, *потемнілі* в жалобі трави, що завтра стануть сіном, велетенські шоломи копиць, останній срібний дзвін коси і перший скрип деркача, і соняшник вогника під косарським таганком, і пофоркування невидимих коней, *що зайшли* в туман, тонкий посвист дрібних чирят, *що струшують* зі своїх крилець воду, і дитячий схлип річечки, в яку на все літо повходили м'ята, павині вічка, та й не журяться, а цвітуть собі.

І над усім цим світом, де пахощі сіна злегка при-трушує туман і дух молодого, ще не *затужавілого*, зерна, сяють найкращі зорі мого дитинства. Навіть далекий вогник на хуторі біля містка теж здається мені зорею, *що стала* в чиємусь вікні, щоб радісніше жилося добрим людям...

І здається мені, що, минувши *потемнілі* вітряки, я виходжу в синє крайнебо, беру в нього свою зірку та й навпростець полями поспішаю в село. А в цей час невидимий сон, *що причаївся* в узголів'ї на другому покосі, торкається повік і наближає до мене зірки».

У цьому довгому вривку ми бачимо низку підрядних речень: *що зайшли в туман, що струшують зі своїх крилець воду, що стала в чиємусь вікні, що причаївся в узголів'ї на другому покосі*,— а крім того, окремі дієприкметники з суфіксом -л-: *потемнілі, не затужавілого*. Уявімо собі, який вигляд мав би цей уривок у перекладі російською мовою. Можна напевно сказати, що всі ці підрядні речення, замість описових конструкцій *що зайшли, що струшують*, починались би активни-

ми дієприкметниками: *запавшиє в туман, стряхиваю- щие со своих крылышек воду, ставшая в чьѣм-то окне, притаившиєся в изголовье*; українські дієприкметники з суфіксом -л- було б також замінено російськими активними дієприкметниками з суфіксом -вш-: відповідно до *потемнілі трави, потемнілі вітряки* були б *потем- невшие травы, потемневшие мельницы*, відповідно до *не затужавілого зерна* — *не затвердевшего зерна*.

Чому ж така відмінність граматичних форм між українським оригіналом і російським перекладом? То- му що форми активних дієприкметників з суфіксами -ущ-, -ющ-, -ящ- і -вш- не властиві українській мові, і письменник мусив удатись до описової форми на зра- зок *що зайшли* або до дієприкметників із суфіксом -л- — *потемнілі, затужавілі*.

Але ж ми знаємо багато слів із суфіксами -ущ-, -ющ-, -ач-, -яч-, що походять від дієслів: *лежачий* («*Лежачо- го не б'ють*». — М. Номис), *питущий* («*Я не питающий, отже, не підкочуйтесь до мене з чаркою*». — В. Кучер), *невмирущий* («*Слався, горде комсомольське плем'я, невмируща молодість моя*». — І. Нехода), *трудящий, роботящий* («*А трудяще, а чепурне, а роботяще!*» — Т. Шевченко) та багато інших. Хіба ці слова не є ак- тивні дієприкметники? Ні, це віддієслівні прикметни- ки, що втратили дієслівні ознаки (час і вид) і означа- ють уже не дію, як дієприкметники, а постійну сталу властивість когось чи чогось.

Невластиві українській мові й форми пасивного діє- прикметника теперішнього часу на зразок російських *читаемый, получаемый, делаемый*, але трапляються від- дієслівні прикметники з суфіксами -им-, (*невгасима любов*), -ом- (*невідомий чоловік*), що також утратили ознаки дії й набули постійної якості.

Щоб легше зрозуміти сказане, порівняймо дві фра- зи: «Під *лежачий* камінь вода не тече» і «Павло підняв *лежачу* на підлозі монету». У першій фразі слово *лежа- чий* є віддієслівний прикметник, що втратив ознаки діє- слова й має постійну властивість — лежати; у другій фразі слово *лежачу* виконує функцію невластивого ук- раїнській мові активного дієприкметника, через що фраза звучить важко, неприродно, штучно. Так сказати

по-українському не можна, а треба: «Павло підняв монету, *що лежала* на підлозі».

Розгляньмо ще такий приклад: «*Питущого* і близько не підпускай до комори чи каси, бо проп'є все». Так сказати по-українському можна, бо тут слово *питущий* — віддієслівний прикметник, означає постійну властивість п'яниці. А спробуймо лишень надати цьому слову функцію активного дієприкметника й подивімося, що вийде: «Людина, *питуща* некип'ячену воду, може заслабнути на шлунково-кишкові захворювання». Кожний, хто хоч трохи знає українську мову, відчує, що така фраза звучить по-українському дико, її конче треба перебудувати так, щоб у ній не було активного дієприкметника *питущий*. Це можна зробити двома способами — або користуючись описовою формою підрядного речення: «Людина, *що п'є* некип'ячену воду, може заслабнути на шлунково-кишкові захворювання», — або вдаючись до дієприслівника: «Людина, *п'ючи* некип'ячену воду, може заслабнути на шлунково-кишкові захворювання».

Тут виникає слушне питання: чи ця особливість української мови — уникати вживання форм активних дієприкметників — не обмежує наших можливостей вислову? Чи описові конструкції, до яких мусимо вдаватися замість активних дієприкметників з зазначеними вище суфіксами, не обтяжують фрази, не позначаються кепсько на стилі викладу? Як бачимо з наведеного на початку статті вривка з твору М. Стельмаха, це ніскільки не порушило ні мелодійності ритму, ні стрункості, простоти викладу авторової думки. І навпаки — як псують милозвучність, стрункість, прстоту й утруднюють вимовляння незграбні спроби живосилом застосувати в українському реченні невластиву форму активного дієприкметника! Ось один із таких зразків: «Сьогодні над усією планетою чути *закличний, надихаючий* на боротьбу наш голос, що з *всеохоплюючою* та *вражаючою* силою шириться на всіх континентах». Чи не краще й чи не дохідливіше зазвучала б ця фраза, перебудована за вимогами законів української мови: «Сьогодні над усією планетою чути, *як кличе й надихає* на боротьбу наш голос, що з *разючою* силою *всеохоплення*

поширюється на всіх континентах?» Поняття лишилось те саме, але замість невластивих нашої мові активних дієприкметників *надихаючий, всеохоплюючий та вржаючий* ми поставили дієслово *надихати*, віддієслівний іменник *усеохоплення* і віддієслівний прикметник *разючий*.

З цього прикладу бачимо, що активні дієприкметники можна легко замінити не тільки описовими конструкціями, а й іншими способами. Наведемо ще приклади, як можна українською мовою обійтись без активних дієприкметників. Ось невдала фраза з одного сучасного оповідання: «Нам важко бачити тебе прикутим і *страждаючим*». Можна за попереднім прикладом поставити замість *страждаючий* дієслово: «Нам важко бачити, як ти *страждаєш* прикутий»; можна скористуватися й віддієслівним прикметником: «Нам важко бачити тебе прикутим і *стражденим*». Часто буває можливо замінити активний дієприкметник пасивним дієприкметником від того ж дієслова, наприклад, замість «*усеперемагаюче* вчення Маркса—Леніна» можна сказати «*всепереможне* вчення Маркса—Леніна».

Інколи можна замінити активний дієприкметник дієприслівником від того ж дієслова або іменником іншого кореня: замість неправильно складеної фрази «Під час обговорення доповіді всі *виступаючі* товариші зазначали важливість поставленого питання» можна сказати: «Під час обговорення доповіді всі товариші, *виступаючи*, зазначали важливість поставленого питання» або «Під час обговорення доповіді всі промовці *зазначали...*» Тим, кому потрібні протокольна точність, можна скористуватися й описовою конструкцією: «Усі товариші, *що виступали* (або — *брали участь у виступах*), зазначали...» Замість неправильного «Усі *працюючі* на цій роботі повинні знати правила техніки безпеки» або правильної описової конструкції «Усі, *що працюють* на цій роботі, повинні знати...» — можна сказати: «Усі, *працюючи* на цій роботі, повинні знати...», або «Усі *працівники цієї спеціальності (галузі роботи)* повинні знати...», чи «Усі, *охоплені цією роботою (залучені до цієї роботи)*, повинні знати...»

Як бачимо, є багато різних способів, щоб, не порушуючи милозвучності української мови, правильно й точно передати те, що в російській мові передається активними дієприкметниками.

Пасивні дієприкметники

Як уже зазначалося, в українській мові досить поширені пасивні дієприкметники на *-ний, -тий*. Від деяких дієслів уживаються паралельні форми: *одягнений — одягнутий, замкнений — замкнутий, затягнений — затягнутий*. Українська літературна мова однаковою мірою засвідчує обидві ці форми.

Замість пасивних дієприкметників з суфіксом *-ем-* у російській мові, українська мова знає описову форму: *получаемый результат — наслідок, що його (або — який) одержуємо, сравниваемая величина — величина, що її (або — яку) порівнюють*. Замість описової конструкції можна іноді поставити пасивний дієприкметник недоконаного виду, якщо він утворюється з суфіксом *-ува-, -юва-*: *одержуваний наслідок, порівнювана величина*.

Як зазначалось вище, пасивні дієприкметники виконують у реченні здебільшого функцію означення: «В *накинутій* на плечі сірячині, — порожні рукави обвисли перебитими крилами, — він стояв під стіною, в кутку» (Б. Харчук). Але пасивний дієприкметник нерідко буває її частиною складеного присудка: «За війну він *був* чотири рази *поранений*» (І. Волошин).

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ОКРЕМИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

Бажаючий —
що (котрий, який) бажає — охочий

Часто можна натрапити на таке оголошення: «*Бажаючи* взяти участь в екскурсії, повинні записатися в місцевкомі». Ми знаємо з попереднього, що форма актив-

ного дієприкметника не властива українській мові, а тому треба добрати способу, щоб уникнути в наведеній фразі штучного дієприкметника *бажаючи*. Як це зробити?

Можна, як ми бачили вже, вдатись до описової конструкції: «Усі, *що* (котрі, які) *бажають* узяти участь в екскурсії»; можна, не міняючи змісту фрази, висловитись по-іншому, підшукавши відповідного прикметника. Узяти хоч би й прикметника *охочий* — він цілком відповідає тому поняттю, що його намагались висловити автори оголошення незграбним утвором *бажаючи*: «В козацькому таборі по-старому не чути було ні співів, ні криків, не виїжджали з табору *охочі* молодці помірятися з паном козацькою силою» (Я. Качура). Цим прикметником можна передати думку й у згаданому оголошенні: «*Охочі* взяти участь в екскурсії повинні записатися в місцевкомі».

**Відпочиваючий, відпочивальник,
що (котрий, який) відпочиває,
відпочиваючи**

У Радянському Союзі взагалі й на Україні зокрема щороку відпочиває багато трудящих у різних будинках відпочинку, а наші газетярі й досі не можуть знайти путнього відповідника до російського слова *отдыхающий* і пишуть: «У цьому будинку дуже кепсько організовані розваги *відпочиваючих*: не буває екскурсій, змістовних лекцій, самодіяльних концертів».

У цій фразі також можна легко обминути невластивий українській мові активний дієприкметник *відпочиваючих*, що виконує тут функцію іменника. Для цього треба вжити від дієслова *відпочивати* іменника *відпочивальник*: «...розваги *відпочивальників*». Від цього фраза набуває більшої стрункості, ніж коли побудувати її з підрядним реченням: «...розваги тих, *що відпочивають*».

Слово *відпочивальник* увійшло до наших Українсько-російського та Російсько-українського словників

АН УРСР, і лишається тільки дивуватися, чому воно не витиснуло остаточно на сторінках наших періодичних і неперіодичних видань словесного покруча *відпочиваючий*.

Проте словом *відпочивальник* не можна безоглядно послугуватися. Воно доречне тільки тоді, коли виконує у фразі функцію іменника, цебто втратило характер дії. Але можуть бути випадки, коли наявність дії треба зберегти, наприклад, як перекласти українською мовою таке російське речення: «*Отдыхающие* во время обеденного перерыва рабочие слушали интересную лекцию»? Тут слово *відпочивальник* не підійде, бо йдеться не про тривалий відпочинок, як то буває під час відпустки в будинках відпочинку, а лише про короткий, тимчасовий перепочинок, у якому нюанс дії треба зберегти, отож, і фразу треба перекласти або підрядним реченням: «Робітники, *що (котрі, які) відпочивали* під час обідньої перерви...» або дієприслівником: «*Відпочиваючи* під час обідньої перерви, робітники...»

**Відстаючий —
що (котрий, який) відстає — відсталий**

«У нашому колективі не повинно бути *відстаючих!*» — читаємо в районній газеті й бачимо потребу виправити неприродне для української мови слово *відстаючих*. Можна виправити на описову форму: «У нашому колективі не повинно бути тих, *що (котрі, які) відстають*»; але можна обійтися й без неї, узявши прикметника *відсталий*: «У нашому колективі не повинно бути *відсталих*».

**Захоплюючий —
що (котрий, який) захоплює,
захопливий, звабливий, привабливий,
знадний, знадливий, принадний**

Газетну фразу «Особливо *захоплюючі* і *привабливі* подорожі теплоходом повз дніпрові кручі» можна виправити кількома способами: поставити, замість

дієприкметника *захоплюючі*, дієслово: «Особливо *захоплюють* і *приваблюють* подорожі тепловим повз дніпрові кручі»; або скористуватись одним із прикметників — *захопливий, привабливий, звабливий, знадливий, знадний, принадний*: «Особливо *знадні* й *привабливі* подорожі...»

**Знаючий — що [котрий, який] знається
(розуміється, тямить)—
тямущий [тямучий], тямовитий, тямкий**

«Тут треба *знаючої* людини»,— прочитали ми в одному оповіданні, де автор допустився подвійної помилки, незугарно переклавши російську фразу: «Здесь нужен *знающий* человек». Передусім упадає в очі невласлива українській мові форма активного дієприкметника — *знаюча*, а по-друге, її створено від дієслова *знати*, хоч треба виходити від дієслова *знатися*, цебто — тямити на чомусь.

Цю фразу можна було б замінити описовою формою: «Тут треба людини, *що (яка, котра) знається (розуміється, тямить)*», а можна, скористувавшись близькими за значенням прикметниками, і так висловитися: «Тут треба *тямущої (тямучої, тямовитої, тямкої)* людини».

**Зростаючий — що [котрий, який] зростає,
чимраз [щораз, дедалі, усе] більший [сильніший,
міцніший, вищий, дужчий, могутніший].**

«Наша країна показала всьому світові свою постійну *зростаючу* могутність». Не важко й у цій газетній фразі обминути штучний дієприкметник *зростаючу*, взявши вислів *чимраз (щораз, дедалі, все) більший* і передавши те ж поняття: «Наша країна показала всьому світові свою постійну *чимраз (щораз, дедалі, все) більшу (сильнішу, міцнішу, вищу)* могутність»

Можна, звісно, висловитись і описовою конструкцією, але це обтяжило б фразу: «Наша країна показала всьому світові свою могутність, *що* постійно *зростає*».

Візьмімо ще фразу з цим неокочирним дієприкметником, узятую з сучасної прози: «Грізний водяний вал наближався з *зростаючим* гулом до мирних хиж ту-більців». Чи не природніше зазвучала б ця фраза, якби автор написав: «Грізний водяний вал наближався з *чимраз дужчим (могутнішим)* гулом...»? Напевно, природніше! Отже, засобів обминути неприродний для української мови активний дієприкметник є чимало — була б тільки охота їх шукати.

Існуючий — що (котрий, який) існує, теперішній, нинішній, наявний

Слово *існуючий* з функцією дієприкметника й прикметника дедалі більше витискує з нашої мовної повсякденності інші більш підхожі слова. Ось кілька прикладів: «На Занзібарі розкрито змову, яка ставила своєю метою повалення *існуючого* режиму», — читаємо в газеті; «Все *існуюче* — не випадкове», — бачимо в науковій статті; «Проти такої несправедливості він готовий був використати всі *існуючі* в нього засоби боротьби», — пише автор оповідання.

А тимчасом як виграли б ці фрази, якби в першій було надруковано: «повалення *теперішнього (нинішнього)* режиму»; у другій написано: «Усе, *що (котре, яке) існує*», і в третій — «всі *наявні* в нього засоби боротьби»!

Пануючий чи панівний!

До наших нових словників поряд з природним, милозвучним словом *панівний* прокик дієприкметник *пануючий*: «У Чорному морі спостерігається складна система течій, обумовлена дією різних сил, в ос-

новному — *пануючими* вітрами» («Колгоспне село»); «*Панівним* класом у Київській Русі були феодальні князі і бояри» («Історія української літератури»), Оскільки між цими двома словами нема ніякої значеннєвої різниці, а друге слово *пануючий* суперечить духові нашої мови, то слід, виходячи з мовних традицій, завжди додержуватись тільки слова *панівний*: *панівна* думка, *панівна* висота, *панівні* вітри тощо.

Подорожуючий — що [котрий, який] подорожує — подорожній

«В руках у нього була «авоська», неодмінна супутниця всіх *подорожуючих*»,— написав один автор повісті для школярів, не замислюючись над тим, як важко вимовити по-українському це, ніби українське, слово. А тимчасом цю фразу він міг би написати й правильно, удавшись до описової форми: «У руках у нього була сіточка, неодмінна супутниця всіх, *що (котрі, які) подорожують*»,— або скористувавшись прикметником *подорожній*: «...була сіточка, неодмінна супутниця всіх *подорожніх*».

Початкуючий — початківець

«На вечорі виступили з читанням своїх творів *початкуючі* письменники»,— надруковано в газетній замітці, автор якої не знає, що відповідно до російського вислову *начинающий писатель* (*художник, композитор* і т. ін.) у сучасній українській літературній мові вживається слово *початківець*: *початківець-письменник, початківець-художник, початківець-композитор* і т. ін. («Опублікування першої книги *початківця* — свято не тільки для читача, для літератури, для молодого автора, але й для старшого письменника».— Ю. Смолич).

Працюючий — що (котрий, який) працює — трудящий, трудівник, трудар, трудовник, працівник

Слово *працюючий* трапляється і в значенні активного дієприкметника («*Працюючий* на новому верстаті робітник не був добре обізнаний з його властивостями»), і в значенні прикметника («Велика увага приділяється навчанню *працюючої* молоді»), і в значенні йменника («Жовтнева революція — це велика перемога *працюючих*»). Але ні в першому, ні в другому, ні в третьому значенні воно не дається до використання. Ми бачили вже, що цей дієприкметник можна, нітрохи не порушуючи загального змісту, замінити дієприслівником: «*Працюючи* на новому верстаті, робітник не був добре обізнаний з його властивостями»; можна висловити цю фразу й описовою конструкцією: «Робітник, *що (котрий, який) працював* на новому верстаті, не був добре обізнаний з його властивостями». Замість слова *працюючий* у значенні прикметника можна скористуватися відомим прикметником *трудящий* (або: *трудоий*): «*Трудяща* ластівка край берега літала» (Л. Глібов); отож, і в другому реченні треба написати: «Велика увага приділяється навчанню *трудящої (трудої)* молоді». Слово *трудящий* можна ставити й у значенні йменника: «Вся влада в СРСР належить *трудящим* міста й села» (Конституція СРСР); тому й у третьому реченні треба написати: «Жовтнева революція — це велика перемога *трудящих*».

Не слід забувати й інших іменників, що цілком можуть замінити фіктивний *працюючий*: *трудівник* («Це, напевне, спросоння обізався дятел, невтомний *трудівник*». — М. Стельмах), *трудар* («Ми в комсомольській бригаді вийшли в степ на зорі — юні, веселі і раді вільних полів *трударі*». — П. Воронько), *трудожник* («Завжди гуляш і вічні *трудожники*, — всі тільки ніченьку й ждуть». — Я. Щоголів), *працівник* («Колгоспний лад несе *працівникам* села радість спільної праці, заможне і культурне життя». — «Радянська Україна»).

Іменник *працівник* буває і відповідником російського *работник* («Величезну кількість *працівників* преси можна було тут бачити тільки в перші дні процесу». — Я. Галан). Іноді помилково замість слова *працівник* уживають іменника *робітник*: «Серед *робітників* цього науково-дослідного інституту є кілька кандидатів і докторів наук». Слово *робітник* означає трудівника тільки фізичної праці, а *працівник* — і фізичної і розумової. Є ще іменник *співробітник* — відповідник російського *сотрудник* і близький за значенням до українського *працівник* — трудівник розумової праці. Отож, у помилковій фразі слід було сказати: «Серед *працівників* (або — *співробітників*) цього науково-дослідного інституту...».

**Утопаючий, потопуючий,
що (котрий, який) утопає (потопає),
утопальник (потопальник), потопельник**

«Ви стрибатимете, а я... поблизу їздитиму, рятувати-му *втопаючих*», — читаємо в одному сучасному оповіданні. У цій фразі дієприкметник *утопаючий* виконує функцію іменника; але це слово часто трапляється й з функцією дієприкметника: «*Утопаючий* Іван хався посеред річки за будь-що». У цьому випадку активний дієприкметник *утопаючий*, котрого, як відомо, українська мова уникає, звучить неприродно. Цю фразу можна перебудувати, зберігаючи її зміст, удавшись або до описової конструкції з підрядним реченням: «Іван, *що втопав (котрий, який утопав...)*», — або послугуючись дієприслівником: «*Утопаючи*, Іван...».

Але візьмімо ще таку фразу: «*Утопаючий* хапється за соломинку». Можна, звісно, й тут скористуватись описовою конструкцією: «Той, *що втопає (котрий, який утопає)*, хапється...» або й дієприслівником: «*Утопаючи*, хапаються...», — але це трохи змінює зміст фрази, бо тут слово *утопаючий* виступає в ролі іменника, а не дієприкметника. Чому б у такому випадку не вжити українського іменника від дієслова

утопати — *утопальник*, як це вже робили, творячи від дієслова *відпочивати* іменник *відпочивальник*? Далєбі, не погано виходить: «*Утопальник* хапається за соломинку».

Усе це можна сказати й про слово-синонім *потопаючий*: «Щури перші тікають з корабля, що (котрий, який) *потопає*», — замість «з *потопаючого* корабля»; «Дівчина, *потопаючи*, кілька разів ще виринала на поверхню води», — замість «*потопаюча* дівчина». Від дієслова *потопати* можна також утворити іменник *потопальник*: «*Потопальник* щиро дякував за порятунок». До речі, є іменник *потопельник* — відповідник російського *утопленник*, що бачимо й у нашій класичній літературі: «Міг би розказати і... про *потопельників*, які по заході сонця сушать бліде тіло своє на каміннях в річці (М. Коцюбинський).

**Хвилюючий — що (котрий, який) хвилює,
зворушливий, бентежний, збудний
(збудливий), животрепетний**

У нашому поточному мовленні слово *хвилюючий* рідко трапляється в ролі активного дієприкметника, як в оцій фразі: «Колись *хвилюючі* багатьох слова нині втратили свою первинну силу», — де треба правильно висловитись так: «Слова, що (котрі, які) колись *хвилювали* багатьох...» Це слово виступає раз у раз у значенні прикметника, що, хоч і створений від дієслова *хвилювати*, втратив характер дії: «Художник майстерно показав у своїй картині *хвилюючий* прояв материнської любові»; «Третя частина книжки — це *хвилююча* розповідь про подвиг»; «*Хвилююча* краса тут сприймається серцем будівника».

Не тільки з стилістичних міркувань, а й щоб не набридати читачеві або слухачеві й не пантеличити їх цим незграбним словом, яке рябіє на сторінках журналів, газет, а іноді й художніх творів, слід звертатись до природних прикметників: *зворушливий* («В оповіданні про ясні дні дитинства було щось зво-

рушливе». — переклад з М. Горького), *бентежний* («Якийсь теплий, *бентежний* сум стискає її серце». — В. Козаченко), *збудний* (*збудливий*) («*Збудний* запах гарячого кулешу приємно лоскотав у ніздрях». — Я. Качура), *животрепетний* («Дуже цікава *животрепетна* новина». — Словник за редакцією А. Кримського).

Хіба не досить цих зразків, щоб не тільки уникати, а й зовсім відмовитись від цього штучного нещасного витвору, якого не знайдемо ні в нашій класичі, ani почуємо в народному мовленні, і хіба не краще зазвучали б наведені на початку фрази в такому вигляді: «Художник показав у своїй картині *поорущилий* прояв материнської любові»; «Третя частина книжки — це *бентежна* розповідь про подвиг»; «*Зворушила* краса тут сприймається серцем будівника»? Безперечно, краще!

Д І Є П Р И С Л І В Н И К И

Українська мова, будучи біднішою на дієприкметникові форми проти російської, далеко багатша від неї на дієприслівники. Наша класична література й живе народне мовлення, пісні, казки, прислів'я, приказки й приповідки рясніють дієприслівниками. Наведемо кілька прикладів: «Чого сидіти отакеньки, руки *склавши, не мавши* ні діла, ні розваги?» (М. Вовчок); «І *зваривши* обід, і *подавши* на стіл, Маруся заливалася слізоньками, *відгадувавши* певно, що востаннє бачить свого Василечка» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Не кайся, рано *вставши*, молодим *оженившись*» (М. Номис); «Доброго здоров'я *пивши!*» (з живих уст).

Цікаві випадки бувають у зразках народного мовлення, де дієприслівник інколи пов'язується не з підметом, як у попередніх прикладах, а з додатком: «Прошу тебе, не заморозь мене, не так же мене, як *мужа мого, з походу йдучи, коня ведучи, коня ведучи й зброю несучи*» («Материалы и исследования» П. Чубинського); «Благословіть же мене, у шлюб *уступаючи*» (Г. Квітка-Основ'яненко). Це пояснюється тим, що тут дієприслівники *йдучи, ведучи, несучи, уступаючи* походять від давньослов'янських активних дієприкметників, що зникли в сучасній українській мові, але збереглися в російській, де ці речення звучали б у перекладі так: «Прошу тебя, не заморозь меня, да не так меня, как *мужа моего, из похода идущего, коня ведущего, коня ведущего и оружие несущего*»; «Благословите же меня, в брак *вступающего*». Такі явища інколи трапляються й у російській мові, як ось у байці І. Крилова: «*Увидя то, на мысли волку спало*»,— але рідше, ніж в українській.

У попередньому розділі про дієприкметники ми вже бачили ті випадки, коли замість невластивого українській мові активного дієприкметника стоїть дієприслівник, приміром у цій фразі: «Жовтіли, *спію-*

чи, ниви» — замість: «Жовтіли *спіючі* ниви», — як написав сучасний поет. Ще частіше користується українська мова дієприслівниками, замінюючи ними віддієслівні іменники з прийменниками *по, при, після*. По-українському слід казати не «*По закінченню* роботи треба прибрати своє робоче місце», а — «*Закінчивши* роботу, треба прибрати...»; не «*При читанні* вголос треба правильно наголошувати слова», а — «*Читаючи* вголос, слід правильно...»; не «*Після закінчення* звіту я перевірю його ще раз», а — «*Закінчивши* звіт, я перевірю...» Звісно, ці ж фрази можна побудувати й так: «*Після того як закінчиш* роботу, треба прибрати»; «*Коли читаєш* уголос, правильно наголосуй...»; «*Коли закінчу* звіт, я перевірю...»

Таке широке вживання дієприслівників надає українській мові тої легкості вимовляння й мелодійності, на що не один раз звертали увагу навіть іноземці, побувавши на Україні, і нема потреби цуратися цього давнього способу висловлювання заради запозичених канцелярських штампів на зразок *при виконанні, по одержанні* тощо, які зводять нанівець природну красу нашої мови.

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ОКРЕМИХ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ

**Не дивлячись, незважаючи,
невважаючи, не зважаючи,
не вважаючи, дарма що**

«*Не дивлячись* на дощі, ми цього літа вчасно закінчили жнива», — пише одна районна газета, але так висловитись тут не можна, бо годі не дивитись на дощі, коли вони йдуть; тут мовиться про те, що, хоч і йшли дощі, люди добрали способу вчасно закінчити жнива; отож, і треба було замість дієприслівника *не дивлячись* поставити прийменник *незважаючи*, як ось у цій фразі: «Коли Леся вийшла, Сергієві,

незважаючи на веселий вечір, стало журно» (В. Козаченко). Можна в таких випадках послуговатися й іншим схожим прийменником — *невважаючи*: «*Невважаючи* на глибоку старість, Захар Беркут був іще сильний і кремезний» (І. Франко).

З цього не треба робити висновок, що дієприслівник *не дивлячись* узагалі не може бути в українській мові. Трапляються часом такі випадки, коли треба саме його, а не прийменників *незважаючи* та *невважаючи*, наприклад: «Він ішов навпростець, *не дивлячись* ні на кого» (з живих уст), — бо в цьому реченні мовиться не про перешкоду для дальшого руху людини, а про те, як людина йде. Так само може бути потрібний і дієприслівник *не вважаючи*: «Маруся була проворна, жвава... ходила вона швидко, поралась проворно, *не вважаючи* на свою старість» (І. Нечуй-Левицький), — цебто працювала й не звертала уваги на свою старість, хоч це й було їй тяжко. Так само слušним може бути й дієприслівник *не зважаючи*: «*Не зважаючи* на особи» (Українсько-російський словник АН УРСР).

Іноді, замість прийменника *незважаючи*, більш до речі буде поставити сполучник *дарма що*: «*Дарма що* стояло тихе, сонячне безвітря — листя тріпотіло на деревах уздовж шляху» (Ю. Смолич). Цей сполучник можна було б поставити і в наведеній на початку фразі замість недоречного там дієприслівника *не дивлячись*: «*Дарма що* були дощі, ми цього літа вчасно закінчили жнива».

Ч И С Л І В Н И К И

Узгодження іменників з числівниками

Як відомо, з числівниками *два, три, чотири*, коли вони стоять у називному відмінку, іменники теж стоять у називному відмінку множини: «Як у дівчини тієї славні трудодні, так вона *чотири літа* сниться все мені» (А. Малишко); з числівниками, починаючи від *п'яти*, іменник стоїть у родовому відмінку множини: «*П'ять маленьких діточок* сплять, в кубелечку наче» (переклад Л. Українки). З дробовими числівниками іменники стоять у родовому відмінку однини: «Оживали образи, події, які, здавалось, повинні були стертіся за *півтора десятка років*» (О. Копиленко). Зі складеними числівниками відмінок іменника залежить від останнього числа, цебто, коли останнє число — *два, три, чотири*, тоді буде — називний: *сто сорок два карбованці*; з останніми числами, — *п'ять* і далі — родовий відмінок множини: *двісті сорок п'ять карбованців*.

Коли числівники *два, три, чотири* показують не точну кількість, а тільки приблизну, тоді відповідний іменник треба ставити перед ними в родовому відмінку множини: *років чотири* не бачив я брата; пробуду в місті *днів зо два*.

Узгодження прикметників з іменниками при числівниках

Для багатьох людей, що навіть добре володіють українською мовою, часто постає питання, як правильно сказати по-українському: *два вихідні дні* чи *два вихідних дні*? Відомо ж бо, що з числівниками *два, три, чотири*, коли вони стоять у називному відмінку множини, належні до них іменники також стоять у тому ж відмінку, але чи узгоджуються так

само й прикметники з іменниками при відповідних числівниках?

Якщо проаналізувати, якого відмінка для прикметників з іменниками при числівниках додержувалися наші класики, то побачимо, що обидва варіанти мають право на існування, цебто прикметник може стояти і в називному, і в родовому відмінках множини. У Лесі Українки читаємо: «Уже минуло з того часу аж *три довгі роки*»; бачимо прикметник у називному відмінку множини й у І. Нечуя-Левицького: «Знайшла *два невеличкі горщечки*». Але в Марка Вовчка знаходимо вже родовий відмінок прикметника: «*Два-три далеких постріли* давали відчувати цю тишу»; те саме бачимо й у І. Тобілевича: «*Два невідомих мені товстючих пана* приїхали з оцим листом, кажуть, з Кракова».

Отже, ці обидві форми є паралельні, і кожний може користуватись ними, — як кому до вподоби. Я, в своїй белетристиці й публіцистиці, волію ставити в таких випадках прикметник у називному відмінку множини: «Чотири вірні товариші не зрадили його й тут».

Збірні числівники

Українській мові властиві збірні числівники *обоє, двоє, троє, четверо, дванадцятьоро* тощо, але треба знати, коли їх уживати.

Числівника *обоє* можна вживати тільки тоді, коли йдеться про чоловіка й жінку: «А ідіть лишень сюди; та йдіть *обоє*» (Т. Шевченко); «*Обоє* рябоє» (приповідка).

Числівників *двоє, троє, десятеро* тощо вживають, кажучи про людей: «У салоні їх дожидало *троє людей*» (Л. Українка), — а також з особовими знаменниками: «*Нас* було *четверо*: білявий та чорнявий чоловіки, парубок рябий та я» (М. Вовчок), — і з іменниками, що мають тільки множину: «Нащо тобі аж *троє ножиць?*» (із живих уст).

Кількісні й порядкові числівники часу

І досі ще багато хто не знає, як треба точно означити час, і питає: «Скільки зараз годин?»,— замість — «Котра година?» Чуємо інколи: «Зараз година ночі»,— замість — «Зараз перша година ночі» тощо. Навіть в Українсько-російському словнику АН УРСР натрапляємо на паралельні вислови: «не пізніше трьох годин» і «не пізніше третьої години», а вислів «о другій годині дня» перекладається: «во втором часу дня» і «в два часа дня».

Такий паралелізм у справі означення часу, де має бути абсолютна точність,—недопущення річ. Тут конче треба твердо стати на бік якоїсь одної форми вислову й ставити на означення часу доби або кількісні числівники («Я встав у сім годин ранку») або порядкові («Я встав о сьомій годині ранку»). Наша мовна традиція стоїть за порядкові числівники: «О п'ятій годині виїхали ми з монастиря» (М. Коцюбинський); «Завтра об одинадцятій на мене чекатиме інженер» (Ю. Смолич). У цих фразях порядкові числівники п'ятій, одинадцятій означають не проміжок часу між двома годинами — четвертою і п'ятою, десятою й одинадцятою, як у російських висловах в пятом часу, в одиннадцатом, а точно визначену годину, що по-російському означало б: в пять часов, в одиннадцать часов. На доказ цього можна навести ще одну фразу з творів М. Коцюбинського: «Рівно о пів до сьомої панна Анеля пройде через столову у кухню». Виходячи з цього, треба питати не «Скільки годин?», а — «Котра година?», казати не «Одна година ночі», а — «Перша година ночі» тощо.

Коли ж треба сказати не про точно означений час, а лиш приблизно назвати період між двома годинами, відповідно до російських висловів в пятом часу, в одиннадцатом, тоді слід ставити перед порядковим числівником прийменник на: «Ой сплю годину, сплю і другу, а вже повертає та на третю» (С. Гулак-Артемовський). Отож, російську фразу «Я приду в пятом часу» треба сказати по-українському: «Я прийду на

п'яту годину», а не «Я прийду *о п'ятій годині*», — бо це означає вже точний, а не приблизний час.

Дробові числівники часу передаються відповідним дробом з прийменником *на* до половини години: *чверть на третю*, — з прийменниками *на* або *до*, коли буде половина години: *пів на сьому*, або *пів до сьомої*, як це ми вже бачили в фразі з твору М. Коцюбинського, — і з прийменниками *до* або *за*, коли перейшло вже за половину години: *за чверть сьома*, або *чверть до сьомої*, цебто: *чверть години* залишилось *до сьомої* або *за чверть години* буде *сьома*. Не дробові числівники, а цілі, що означають кількість хвилин якоїсь години, треба ставити з тими ж прийменниками за попередніми правилами: *десять на другу*, *тридцять на другу* або *тридцять до другої*, *за двадцять друга* або *двадцять до другої*.

Коли ж мовиться не про означення часу доби, поділеної на 24 години, а про кількість часу, витрачену на якусь роботу чи дію, тоді слід користуватись кількісними числівниками: «Як ось із неба дощ полився, в *годину* весь пожар залив» (І. Котляревський); «От ми й узялися перевіряти рахунки з десятої ранку аж до сімнадцятої дня, витративши на це діло *сім годин*» (із живих уст).

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ОКРЕМИХ ЧИСЛІВНИКІВ

Один, одні, самий, самі

В українській мові числівники *один*, *одна*, *одне*, *одні* мають або кількісне значення: «З *одного* вола двох шкур не деруть» (прислів'я); «Ой *одна* ж я, *одна*, як билиночка в полі» (Т. Шевченко) — або значення займенника *якийсь*: «В *одній* долині під горою високий явір зеленів» (Л. Глібов). Але ці числівники не мають значення займенників *самий*, *сама*, *саме*, *самі*, як у російській мові: «Он *выбежал в одном белье*». Однак

трапляється читати не тільки в сучасних газетних і журнальних статтях, а навіть і в художніх творах: «Вона вийшла в *одному* жакеті», «*Одні* старі залишилися в селі».

Українська класична література й народне мовлення в таких випадках користувалися здебільшого займенником *самий, сама, саме, самі*: «*Самий* борщ та борщ, без нічого як щодня їсти, то хіба наїсися?» (казка); «Зосталися *самі* вишкварки» (М. Номис); «*Самі* діти в хаті сидять, а батьки кудись пішли» (з живих уст). Отож, і авторам наведених вище двох фраз краще було написати: «Вона вийшла в *самому* жакеті», — бо фраза з висловом *в одному* жакеті дає змогу припускати, що жінка носить часом і по два-три жакети; «*Самі* старі залишилися в селі», бо тут ідеться не про кількість людей, що залишилися в селі, а про їхній вік.

Другий та інший

Слово *другий* буває українською мовою порядковим числівником («А в *другий* раз пройшла не глянувши на нього». — Л. Українка), а також і синонімом займенника *інший* («Сам він не знав, не міг сказати, а *другі* з нього сміялись». — М. Коцюбинський). У сучасній українській мові повелося вживати цього слова тільки як порядкового числівника, користуючись для другого значення займенником *інший*: «Війна є продовження політики *іншими* засобами» (переклад Творів В. І. Леніна). Але часом цим займенником надуживають і ставлять його там, де без числівника *другий* не обійтися: «Від цього берега до *іншого* буде не більше як двадцять метрів; невже не перепливеш?» Тут треба неодмінно поставити слово *другий*: «Від цього берега до *другого*...», — бо в річці два береги — *один* і *другий*. Займенник *інший* інколи надає фразі характеру віддаленості: «Де на *інших* берегах і ростуть куші, а тут, у нас, — голісінько» (з живих уст).

Пара й кілька

«Позич мені на *пару* днів гроші»; «Зустрінемося через *пару* днів»,— чуємо інколи в розмовах, а зрідка читаємо й на сторінках сучасних художніх творів. Так сказати по-українському не можна, а слід: «Позич мені на *кілька* день (днів) (на *два-три* дні, на *які два* дні) гроші»; «Зустрінемося через *кілька* день (днів) (через *два-три* дні, через *які два* дні)».

Числовий іменник *пара* треба ставити при іменниках, що позначають однакові речі— *пара* чобіт, *пара* білизни («Йому Дідона підослала... штани і *пару* чобіток».— І. Котляревський), людей, чимось між собою зв'язаних («Цвіт лине, лине і закриває за-кохану *пару*».— Л. Українка), худобу («Ой на тобі *пару* волів лисих» («Материалы и исследования» П. Чубинського).

З А Й М Е Н Н И К И

Деякі відмінкові особливості

Особовий займенник *я*, стоячи в знахідному відмінку з прийменником *про*, може мати два значення: «Вони говорили *про мене*»,—цебто мовилося про мою особу,—і «*Про мене*, що вони собі там говорять»,—цебто мені байдуже, що там мовиться, «*Про мене*, хоч вовк траву їж!» (приказка),—цебто мені байдуже чи мені однаково, хоч буде вовк траву їсти.

Особовий займенник *я* та присвійні *мій, твій, його, її, наш, ваш, їхній* часто стоять у знахідному відмінку з прийменником *на*, відповідаючи російським прислівникам *по-моему, по-нашему*: «*А на мене*,—говорю,—то я б із малою дитиною розмовляла» (М. Вовчок); «Панас Кандзюба хвилювався найбільше.—А що? *На моє* вийшло» (М. Коцюбинський); «Не вийде, пане ляше, *на ваше*» (приказка).

Слід запам'ятати оригінальний український вислів з прийменником *на* та означальним займенником *самий* у знахідному відмінку — *на саму* згадку, *на саму* думку: «Сухі губи в Маланки стиснулись од болю, *на саму* згадку» (М. Коцюбинський),—замість якого іноді помилково пишуть: *при одній* думці, *при одній* згадці.

У розділі про іменники ми вже принагідно бачили, що за українською мовною традицією дійова особа в реченні, виражена іменником чи займенником, звичайно стоїть у називному відмінку, а не орудному, як часто буває в російській мові. Недобре звучить по-українському така, наприклад, фраза: «Головну увагу *мною* приділено таким явищам»,—а слід: «Головну увагу *я* приділив таким явищам». Так само неприродно звучить цитований уже вислів з одного сучасного оповідання: «Щось нове, не звідане *нами*»,—замість якого краще сказати: «Щось нове, що не *звідали ми* (чого не зазнали *ми*)». Візьмімо речення з твору С. Васильченка: «Такого отруйного нуду ніколи

не зазнавав я, як тої пам'ятної травневої ночі», і подивімося, що з нього вийшло б, якби письменник поставив дійову особу я в орудному відмінку, як те зробив автор попереднього вислову: «Такого отруйного нуду ніколи не зазнано мною, як тої пам'ятної травневої ночі». Речення втратило свою природну еластичність і стало незграбне...

Означальний займенник *усе*, поставлений у місцевому відмінку, з прийменником *по* становить образний вислів *по всьому*, рівнозначний висловам *кінець усьому*, *з усім покінчено*: «А тепер уже *по всьому*. Тепер я спокійна» (І Франко).

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ОКРЕМИХ ЗАЙМЕННИКІВ

Воно — він, вона

Особовий займенник середнього роду *воно* може відповідати родові того іменника, якого він заступає («Послухає моря, що *воно* говорить». — Т. Шевченко), а в деяких випадках може й не відповідати, заступаючи іменники чоловічого або жіночого роду: «Та де ж таки йому за писаря ставати? *Воно* ж таке молоде та дурне» (Словник Б. Грінченка). Тут займенник *воно* поставлено замість іменника чоловічого роду, щоб висловити тим певну зневагу. «Куди їй заміж? Хто її візьме? Таке ж *воно* недорікувате, ще й негарне до того» (з живих уст). У цій фразі займенник *воно* заступає іменника жіночого роду з тих же причин.

Займенник *воно* може заступати іменники чоловічого та жіночого роду також і для того, щоб висловити ласкаве чи пестливе ставлення до когось: «Гомонить він до мене, а я усе мовчу. *Воно* поміж народом пленталось, та й бачило доволі, дак і говорить до мене, а я усе соромлюсь» (Г. Барвінок). Уживають цього

займенника й тоді, коли мовиться про невідому, лиху особу: «Чую — а *воно* вже в комору залізло й шарудить там» (із живих уст).

Займенник *воно* може й не заступати іменників, виконуючи в реченні функцію частки, відповідно до російського слова *это* у висловах типу *что это за штука*: «А що ж *воно* таке?» (Л. Українка); «І що *воно* за серце отаке дурне: яких подруг знайшла — Ониську та бабу Середиху» (А. Головка).

Їх та їхній

Займенник *їх* звичайно є родовим або знахідним відмінком множини від займенника *вони*: «Товкло б *їх* отак головами!» (М. Рубашов). Цей займенник трапляється іноді й у функції присвійного займенника, тотожного до займенника *їхній*: «На *їх* окраденій землі» (Т. Шевченко). Проте нині і в художній літературі, і в живому народному мовленні перевага надається присвійному займеннику *їхній*: «Батьки ніколи не знають того, що одбувається в душі *їхніх* дітей» (А. Кримський); «*Їхня* кров ще гаряча на ранах, *їхні* рани горять ще в огні» (О. Олесь).

Щоб уникнути зайвого паралелізму, який не поширює наших мовних можливостей, а, навпаки, створює плутанину, краще в нашій поточній усній і писемній мові додержуватись тільки цього присвійного займенника *їхній*: «У *їхній* стороні й зимою сонце» (Л. Українка).

Що, який, котрий, которий

У багатьох людей, що вивчили українську мову не в колісці з уст матері, а з книжок, часом виникає питання, коли саме слід ставити той чи той займенник із цих трьох — *що, який, котрий*. Дехто вважає, ніби відповідно до російського слова *который* треба скрізь

на початку підрядного речення ставити тільки займенник *що*, наприклад: «Людину, *що* стояла на розі вулиці, я вже десь бачив»,—а займенниками *який* (*яка, яке*) та *котрий* (*котра, котре*) можна користуватись тільки в запитаннях: «*Яка* в тебе мета?», «*Котра* зараз година?». Іншим здається, що займенник *який* стосується тільки речей, а *котрий* — людей, тоді як займенника *що* можна, мовляв, уживати однаково і до людей і до речей тощо.

Усі ці здогади не мають під собою реального ґрунту.

Справді, вживаємо *що* і до людей і до речей: «Біжи, коню, біжи, ворон, з гори кам'яної до тієї дівчиноньки, *що* чорнії брови» (народна пісня); «Дай мені сокиру, *що* в коморі лежить» (із живих уст). Те саме можна сказати й про займенника *який*: «*Який* їхав, таку й стрів» (М. Номис); «Край дороги, *якою* котився віз, лежав білий пісок і пересипався на вітрі» (М. Коцюбинський). І точнісінько те саме можна повторити про займенник *котрий*: «Та нещаслива та дівчинонька, *котра* любить козака» (народна пісня); «Або погибель, або перемога, сі дві дороги перед нами стане... *Котра* з цих двох нам судиться дорога?» (Л. Українка).

Займенник *котрий* (-а, -е) може бути синонімом *якийсь* (-ась, -есь): «Поклав би на місці, як пса, нехай би зваживсь *котрий!*» (М. Коцюбинський).

Не слід забувати, що є в українській мові й займенник *которий* — тотожний до *котрий*, але його майже не чуємо в сучасній літературній мові, тимчасом як у нашій класиці й фольклорі він траплявся досить часто: «Часом несподівано до мене забіжить *котора* дівчина з будинку» (М. Вовчок); «*Которий* би міг турчин-яничар сей сон одгадати, міг би йому три гради турецькії дарувати» (історична дума).

П Р И С Л І В Н И К И

Загальні зауваження

В українській мові далеко більше вживаються прислівники, ніж у російській, де вони часто поступаються перед конструкціями з прийменниками та іменниками на зразок *с нетерпеньем, с удовлетворением, в нерешительности*. Наприклад, читаємо: «Нічого ви не знаєте! — *нетерпляче* перебила вона» (Л. Українка); «Гармаші не відстають, — виглянувши крізь вирву вікна на перехрестя, *задоволено* промовив Чумаченко» (О. Гончар); «Гафійка раптом почервоніла і *нерішуче* стояла» (М. Коцюбинський); «У вітринах крамниць Таня *заздрісно* розглядала красивих, великих ляльок» (О. Копиленко).

Однак деякі сучасні автори забувають про це й пишуть: «Олена Іванівна стояла у *нерішучості* в коридорі»; «Ото лається, собацюга. Де тільки навчився? — із *заздрістю* сказав Ігор». Розуміється, в цих фразах далеко краще було б написати: «стояла *нерішуче* в коридорі», «*заздрісно (заздро)* сказав Ігор».

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ОКРЕМИХ ПРИСЛІВНИКІВ

Виключно, винятково, тільки, суто, єдино

«Він їв *виключно* черствий хліб», — читаємо в медичній статті, хоч важко почути щось подібне в живому народному мовленні й класичній літературі, де було б: «Він їв *самий* черствий хліб» («Він їв *тільки* черствий хліб»), або, щоб підкреслити сказане, «Він їв *самий тільки* черствий хліб». Прислівник *виключно* —

штучно створене слово, яким часто надуживають наші науковці й публіцисти, хоч є ще й інші, більш підходящі, природні слова. Крім наведеного вище *тільки*, є ще — *винятково* («Відзначають, звичайно, *винятково* бойовий і *винятково* революційний характер лєнінізму». — Українсько-російський словник АН УРСР), *суто* («Піднести їй на болячку ту *суто* золоту гіллячку». — І. Котляревський), *єдино* («Мене судити могли б *єдино* тільки королі». — Б. Грінченко).

Довжиною, шириною, глибиною, висотою, вишиною, товщиною — завдовжки, завширшки, завглибшки, заввишки, завбільшки, завдальшки, завгрубшки, завтовшки

«Кімната була *довжиною* вісім метрів, *шириною* чотири й *висотою* три метри»; «Ставок, *глибиною* подекуди аж до семи метрів, прикрашає тепер наше місто, що не має річки». Такі неукраїнські вислови ми читаємо іноді не тільки в ділових паперах, а навіть у статтях, а часом і в художній літературі. Цих висловів не знає українська народна мова, не знала їх і наша класика, а користувались іншими прислівниками: «Роги по аршину *завдовжки*, коли не більш» (О. Стороженко); «Сам той Ох на корх *заввишки*, а на сажень борода» (Л. Українка); «Яма *завглибшки* була вже двадцять і два сажні» (І. Франко); «Наша річка, хоч і неабияка їтам *завширшки*, проте рибу має» (з живих уст); «Камінь такий *завбільшки*, як де є хата велика» (казка); «Намисто було *завгрубшки*, як моє» (Словник Б. Грінченка), «Так *завдальшки*, як до тії греблі, сиділи в очеретах дикі качки» (Словник Б. Грінченка).

Отже, для російських висловів *длиной, в длину, шириной, в ширину, высотой, глубиной, величиной, толщиной, на расстоянии* маємо українські відповідники — *завдовжки, завширшки, заввишки, завглибшки, завбільшки, завтовшки, завгрубшки, завдальшки*, яких і слід додержуватися в писемній та усній мові.

Російський вислів *на расстоянии* може передаватися українською мовою не тільки прислівником *завдальшки*, а часто й прийменником *на* та йменником *віддаль* (віддалення) або *відстань*: «Тепер обличчя обох були *на віддаленні* якихось три чверті метра» (І. Ле); «*На відстані* пострілу» (Українсько-російський словник АН УРСР).

Доки — доти, поки — поти

Прислівники *доки* й *доти, поки* й *поти* чуються в фразі як спаровані, взаємозалежні: «*Доти* лях мутив, *доки* не наївся» (М. Номис); «*Доки* на передовій було спокійно, *доти* й Багиров повадився спокійно» (О. Гончар); «*Поти* все вередуватиму, аж *поки* купиш ласощів» (Г. Квітка-Основ'яненко); «*Поки* Рось зоветься Россю, Дніпро в море летіть, *поти* серце українське з панським не вживеться» (П. Куліш).

Не слід перемішувати ці спаровані прислівники й ставити *доти* з *поки*, а *доки* з *поти*, як це часом, хтозна для чого, роблять: «Слава продавця росла й ширилася *доти, поки* слідчий не поцікавився»; «Я *поти* ждав її, *доки* не прийшла аж увечері». Чуття мови підказує неприродність такого сполучення.

Зараз, тепер, нині, тепереньки, теперечки, тепера, ниньки

Прислівник *зараз* витискує останнім часом прислівники *тепер, нині*: «Де гули набой, *зараз* сміх звучить» (В. Сосюра); «У нас *зараз* весна» (С. Плачинда). Проте між цими прислівниками є деяка значеннева різниця.

Українська класика й народне мовлення надають прислівникові *зараз* вузького значення: «цієї миті, цю хвилину, негайно»: «Ходім *зараз* до матері» (М. Коцюбинський); «*Зараз* я піду» (Л. Українка); коли ж

мовилося про час, що оце триває, тоді користувалися словами *тепер, нині*: «Не *тепер*, так у четвер» (приказка); «Не той *тепер* Миргород, Хорол-річка не та» (П. Тичина); «Герман Гольдкремер устав *нині* дуже злий» (І. Франко); «Їх смольний дух п'янить мене і *нині*» (М. Рильський).

У фольклорі трапляються ще й такі прислівники: *тепереньки* («Ой колись була розкіш-воля, а *тепереньки* — неволя». — пісня), *теперечки* («*Теперечки* дивись, до чого він доживсь». — Л. Глібов), *тепера* — відповідник російського *теперича*, і *ниньки* — відповідник *нынче*.

З цих прикладів випливає, що й у наведених напочатку фразах із сучасної літератури краще було б, якби замість недоречного тут прислівника *зараз* стояли інші, саме в цьому тексті потрібні, слова: «Де гули набої, *нині* сміх звучить»; «У нас *тепер* весна».

**Зрідні — бути (доводитися) родичем,
бути ріднею, рідний брат (сестра)
комусь або чомусь, родичі**

Читаємо в одному науковому творі: «Така хибна провідна думка автора книжки — *зрідні* тій плутанині, яка властива людям, що не звільнилися ще від впливів ідеалістичних концепцій». У цій фразі трапився прислівник *зрідні*, якого нема в українській мові й який є невдалим перекладом російського *сродни*. Українська мова, щоб передати це поняття, вдається до дієслова з іменником або з прикметником та іменником: *бути (доводитися) родичем, бути ріднею, рідний брат (сестра) комусь чи чомусь*, — або самим іменником: «Вони йому *родичі*: дідового сусіда молотники» (жартівлива приповідка); «Його жінка — то *рідна сестра* відьми!» (з живих уст).

Тим-то й у фразі науковця треба було б написати: «*рідна сестра (родичка, рідня)* гій плутанині...»

Навшпиньках чи навшпиньки?

У сучасній українській літературі, а так само й у наших словниках бачимо слова *нашипіньках* і *навшпиньки*, що не мають ніякої значеннєвої різниці: «Я *нашипіньках* пройшла до першого ряду крісел і сіла на першому вільному місці» (І. Вільде); «Щоб краще бачити, *нашипіньки* поставали, а може, й на те, щоб вищий мати зріст» (М. Рильський); «Повз материне купе кожному хотілося пройти *нашипіньки*» (О. Гончар).

Є ще слово *навшпинячки*, що означає те саме: «Старіші на лавках, а молоді позаду стають *навшпинячки*» (переклад М. Рильського).

Так яке ж слово правильніше — *нашипіньках* чи *навшпиньки*? Гадаю, що друге. Перше слово набуло закінчення *-ах* за аналогією з російським відповідником *на цыпочках*; друге слово має закінчення *-и*, досить характерне для українських прислівників: *навшипинки*, *наввирирки*, *наввипередки*, *навзаводи*, *навперемінки* тощо. Таке ж закінчення й у слова *навшпинячки*, яке має всі права на існування.

Обґрунтовано, з цілковитою (з повною, з незаперечною) підставою, підставно

У публіцистиці й діловій мові часто трапляються слова *обґрунтовано*, *з цілковитою* (з *повною*, *незаперечною*) *підставою*, наприклад: «План перебудови підприємства *обґрунтовано* життєвими вимогами» («Радянська Україна»); «Можна сказати з *незаперечною підставою*, що третій з'їзд Рад відкрив нову епоху всесвітньої історії» (переклад з Творів В. І. Леніна).

Та ось у «Вечірніх розмовах» М. Рильського бачимо прислівник *підставно*: «Клопотався він, учасник війни, цілком *підставно* й законно» («Мое і наше»). Чи це маловживане слово *підставно* — цілком рівно-

значне попереднім висловом, чи воно має свій нюанс? Якщо вислів з *незаперечною* (з *цілковитою*, з *повною*) *підставою* близький значенням до прислівника *підставно*, то цього не можна сказати про слово *обґрунтовано*: адже якесь клопотання об'єктивно може бути й мало *обґрунтованим* через юридичну невідповідність особи, що писала це клопотання, і разом із тим — цілком *підставним*, або, інакше кажучи, законним, бо має під собою за *підставу* закон. Саме тому М. Рильський, добрий знавець української мови, поставив тут цей прислівник. Слово *підставно*, відоме й раніше в українській мові, — не зайве, бо дає змогу точніше висловити думку й має свій, загальновідомий антонім — *безпідставно*.

Одноразово й одночасно

Чуємо інколи по радіо таке дивне повідомлення: «*Одноразово* працює радіостанція «Маяк» на хвилі...» По-українському це означає, що радіостанція «Маяк» працює чомусь тільки один раз, хоч усім відомо, що радіостанції взагалі, зокрема й «Маяк», функціонують не раз і не два чи три, а постійно. Одноразово можна допомогти комусь, позичити гроші, нагадати про щось, наприклад: «Вам можуть дати субсидію тільки *одноразово*, а далі не сподівайтесь постійної фінансової допомоги».

Слово *одночасно* означає, що якась дія відбувається в один час з іншою дією: «Наступного дня Таня працювала *одночасно* на двох станках» (О. Донченко).

Очевидно, і наше радіомовлення хотіло сказати, що «*Одночасно* працює радіостанція «Маяк», але не зуміло це правильно висловити.

Під рукою і напхваті

«Нашо ти ото шукаєш по кімнаті, нишпориш по шухлядах? Треба, щоб усе потрібне було в тебе *під рукою*»,— читаємо в одному сучасному оповіданні, де спиняємо увагу читача на вислові *під рукою*. Так сказати по-українському можна, як це бачимо хоч би й з такої фрази в М. Коцюбинського: «Багато читаю, бо *під руками* велика бібліотека та багато газет та часописів на всяких мовах». Але є ще український прислівник *напхваті*, що передає те саме поняття, що й вислів *під рукою* в переносному значенні: «Ще завидка понаготовляли кожен собі сокиру чи лома. мішки на зерно, налігачі на худобу.— держали *напхваті*» (А. Головка).

Не слід забувати це слово в певних випадках, тим більше, що воно таке характерне для нашої народної мови, з якої повинна черпати свій практичний словник наша література.

По рахунку чи видавцем?

«Він давав їй гроші *по рахунку*, щоб не тринькала їх дарма»,— читаємо в одному фейлетоні, де з попереднього тексту догадуємося, що мова йде не про папірець-рахунок, на підставі якого давалося жінці гроші, а про те, що давано їй грошей небагато, ощадно. У цьому розумінні сказати *по рахунку* ніяк не можна: це буквалістичний переклад російського *по счету*. Тут мало б стояти слово *видавцем*, що саме і є відповідником російських висловів *по счету*, *по мере*: «Все подавалось ніби *видавцем*» (І. Нечуй-Левицький).

Так чи отакі

«Усякі бувають дива. *Так* ідеш собі лісом, коли бачиш...»— читаємо в одному оповіданні. Усе ніби гаразд у цих двох реченнях, але чомусь не задовольняє

слово *так* на початку другого. Якби друге речення починалося ствердженням якоїсь події чи явища, про що мовилося в першому, тоді слово *так* було б на своєму місці, як це бачимо в творі І. Нечуя-Левицького: «Пан не згоджувався брати назад того поля. *Так* воно й стояло ціле літо толокою». Якщо ж речення не являє собою логічного завершення щойно сказаного, а висловлює загальні міркування, звісно, пов'язані певною мірою з усім попереднім текстом, тоді краще послуговатися прислівником *отак*. «*Отак* жив Чіпка, ріс, виростав у голоді та холоді, у злиднях та недо-стачах» (П. Мирний).

Ми спинились над цими двома словами, які, будучи дуже схожі одне з одним, мають, проте, різні нюанси, тому, що раз у раз натрапляємо в художній літературі й публіцистиці на фрази з початковим словом *так* замість *отак*, про яке ніби забули автори. Відбувається це, видимо, під впливом російських зразків, де прислівник *так* в аналогічних фразах дуже поширений: «Эти явления замечались и раньше. *Так* еще в прошлом году, мы наблюдали...»

Прислівник *отак* інколи буває синонімом слів *наприклад*, *приміром*, як це бачимо в першій фразі: «Всякі бувають дива. *Наприклад (приміром)*, ідеш собі лісом...»

З цього видно, що й у наведеному на початку реченні більше пасувало б слово *отак*: «*Отак* ідеш собі лісом...», тоді як у реченнях «Темрява була така густа, що ми не бачили, чи їдемо ще селом, чи в'їхали вже в ліс. *Так*, це був ліс», відчуваємо, що тут треба поставити тільки слово *так*.

Раптом, а що як, ану ж

Не завжди слушно ми користуємося прислівником *раптом*. Якщо в фразі «То цілий місяць не було його, а це вчора *раптом* приїхав» (із живих уст) цей прислівник стоїть до речі, то цього не скажеш про таку фразу, узятую з сучасної белетристики: «Туди вона і

глянути боїться: *раптом* побачить там когось із земляків».

Прислівник *раптом*, як і рівнозначні прислівники *зненацька*, *враз*, *нараз*, указує на несподівану дію або появу когось чи чогось: «*Раптом* усе затихло» (Л. Українка); «*Раїса раптом* одхитнулась од приятельки й тихо скрикнула, як ранений птах» (М. Коцюбинський). Коли ж ідеться не стільки про несподіваність дії, скільки припускається можливість дії або появи когось, тоді краще користуватись висловами *а що як ану ж*: «Піду я до Бондаренків — *ану ж* Петро вже приїхав» (із живих уст); «Я можу піти туди; *а що як* ніхто ще не повернувся й хата замкнена?» (з живих уст).

Отож, і в наведеній вище невдалій фразі краще написати: «Вона й глянути боїться: *ану ж* (або — *а що як*) побачить там когось».

Уперто чи наполегливо?

«Завод *уперто* працював далі, щоб учасно виконати почесне замовлення»,— читаємо в одній газетній статті. У такому тексті прислівник *уперто* не підходить, бо він надає дієслову, з яким пов'язаний, негативної функції, наприклад: «Барометр *уперто* показував «дощ», хоч в той день не капало навіть і сонце блищало часом крізь хмари» (М. Коцюбинський). У наведеній на початку фразі дієслово *працювати* вимагає прислівника з позитивним значенням; таким буде слово *наполегливо* («Любовно й уважно, терпеливо й *наполегливо* Ленін відбирав керівні кадри партії».— «Біографія Леніна»).

Те саме можна сказати й про прикметники *упертий* і *наполегливий*: «*Упертий*, як свиня» (з живих уст); «Василь — людина *наполеглива*, трудовита» (О. Копиленко).

Щоденно, щодня, щодень, щоднини

Слова *щоденно, щодня, щодень, щоднини* ми бачимо і в нашій класиці й у сучасній українській літературі: «Я єсть той, який *щоденно* на будові, на посту» (П. Тичина); «Ходив я в садочок *щодня* виглядати» (Л. Глібов); «Споконвіку Прометея там орел карає, *що день* божий довбе ребра й серце розбиває» (Т. Шевченко); «Для величних будов Батьківщини, для майбутнього щастя — *щоднини* лийся, лийся, гаряча сталь!» (Я. Шпорта).

Усі ці чотири слова мають однаковіське значення, хіба тільки з тою різницею, що слова *щодня, щодень* ми часто чуємо в народному мовленні, але далеко рідше можна натрапити на *щоднини* й не трапляється чувати з народних вуст прислівника *щоденно*, дарма що прикметник *щоденний* досить поширений: «Оце такий мій *щоденний* наїдок».

Чи не забагато в нас однакових прислівників, дуже схожих між собою, що означають достоту одне поняття? Таке явище навряд чи збагачує мову, як синоніміка, скоріше воно вносить плутанину, коли постає питання, як краще сказати — *щодня* чи *щоденно*. Мабуть, слід додержуватися слів, що живуть у народі, залишивши слова типу *щоденно* для тих випадків поетичної творчості, коли ритм вірша потребує саме цього слова, як це бачимо у наведеній цитаті з Тичини.

П Р И Й М Е Н Н И К И

У (в)— до, в — на

Інколи виникає питання, якого прийменника треба ставити — *у* (в) чи *до*: «Я поїхав *у* Київ» чи «Я поїхав *до* Києва», «Вихід *у* місто» чи «Вихід *до* міста»?

Узагалі, коли мовиться про рух *у* напрямі міста, села, селища, тоді треба ставити прийменник *до*: «Через кілька днів Ковпак вилетів *до* Москви» (П. Вершигора); коли ж ідеться про дію чи перебування в чомусь, тоді слід користуватися прийменником *у* (в): «*У* Києві на риночку ой пив чумак горілочку» (пісня). Якщо мета руху в певному напрямі виявляється ще якимись додатковими поясненнями, тоді після них може стояти замість прийменника *до* — *у* (в): «Ми їздили на ярмарок *у* Косів» (М. Рильський). У реченнях, де рух або дію скеровано до предметів, середовищ або мовиться про абстрактні поняття, ставиться прийменник *у* (в): «Він ступив *у* сад» (Є. Гуцало); «Кидається *у* свою стихію» (О. Гончар); «Закрадається *в* серце острах» (М. Рильський). Рух до приміщення позначається дієсловами і з тим, і з другим прийменником: «Увалився *у* хату» (П. Куліш); «Смерть зайшла *до* хати» (Д. Павличко).

Як сказано вище, прийменником *у* (в) з іменником у знахідному відмінку послугуємося, визначаючи час за днями тижня: «*у* вівторок», «*у* п'ятницю»,— або з іменником у місцевому відмінку, коли мовиться про місяці року: «*у* січні», «*у* липні». Проте, коли визначається час за роком, треба користуватись родовим відмінком іменника, а не прийменником *у* (в) з іменником у місцевому відмінку: ближче буде до нашої мовної традиції *цього року*, а не *в цьому році*, *1970 року*, а не *в 1970 році*. Так само слід казати *горік*, а не *в минулому році*, *позаторік*, а не *в позаминулому році*; аналогічні будуть і прикметники — *горішний*, а не *минулорічний*, *позаторішний*, а не *позаминулорічний*.

Російському вислову *дом в три окна* відповідає український — *будинок на три вікна*, а вислову *дом в п'ять этажей* — *будинок на п'ять поверхів*.

Прийменника *на* вживають також, коли описують процес перетворення: «звівся *ні на що*».

Прийменника *у (в)* можна чути українською мовою в таких висловах: вірити *в* себе, вдаватися *в* тугу, *в* розпач,— а також на означення переходу з одного стану в інший: «І як воно зробилось так, що *в* турка я перевернувся» (С. Гулак-Артемівський).

Російські прийменники *у* та *в* мають між собою велику значеннєву різницю, наприклад: «*У* него собірались гости» і «*В* его словах чувствовалась уверенность». Між українськими прийменниками *у* та *в* нема ніякої різниці. Ми ставимо їх незалежно від змісту речення, а тільки додержуючись граматичного правила чергування голосних, цебто: якщо попереднє слово кінчається на голосну, треба ставити прийменника *в* («Вона взяла *в* нього книжку»), якщо на приголосну, тоді — *у* («Він узяв *у* неї книжку»).

Від — проти, на — проти

«Це ліки *від* усяких хвороб»,— читаємо в одному сучасному оповіданні для дітей. Так сказати по-українському не можна; коли йдеться про ліки, треба ставити прийменника *проти*: «Ліки *проти* ревматизму» (Українсько-російський словник АН УРСР).

Прийменником *проти* користуються також для порівняння: «І стіл був багатий *проти* звичайного» (Л. Смілянський), — а також у висловах на означення часу, відповідно до російських *на п'ятницю*, *под Новый год*: «Пізно світилося *проти* п'ятниці світло, як у великодню ніч» (М. Коцюбинський); «Та це ж сталося *проти* Нового року» (з живих уст): «Він не питав більше — куди й чого я піду *проти* ночі» (С. Скляренко).

**Для, задля, на,
про, під, до**

«У кутку кімнати стояла шафа для одєжі»; «Це тобі торбинка для книжок»,— часом чуємо з уст і навіть читаємо в художній літературі. Чи це правильно? Ні, треба: «стояла шафа на одєжу», «торбинка на книжки». Чому? Тому що прийменник *для* буде слухний там, де говориться, що певну річ призначено для людини, тварини або для якоїсь ширшої потреби: «Не для пса ковбаса, не для кицьки сало» (М. Номис); «Цю шафу батько купив для мене» (з живих уст); «Для загального добра» (М. Коцюбинський).

Коли ж мовиться, що якийсь предмет призначено на певні конкретні речі, тоді треба шукати інших прийменників: «Оце тобі торбинка на жито, а пляшки — менша на олію, а більша на молоко» (з живих уст), «мішок на вугілля», «одяг на свято» (Українсько-російський словник АН УРСР). Так само треба казати: «поштова скринька на листи й газети», «кошик на старі папери», «миска на борщ». Кажуть у народі ще: «мішок під жито», «одєжа про свято й про будень», «книжка до читання».

Навіть призначення якоїсь дії передається в фольклорі прийменником *на*: «Не на те я, запоріжці, Гард розруйнувала, щоб степи ваші широкі та назад вертала» (історична пісня).

Прийменник *на* стоїть ще, коли йдеться про хвороби — захворіти *на* що, а не *чим*: «Занедужав на кір», «Він заслаб на пропасницю» (Словник за редакцією А. Кримського), «Оце вже місяць хворію на очі».

Прийменники *для* й *задля* часто виступають як синоніми: «Для тебе сина породила» (Т. Шевченко); «Задля нього зробила» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Погляньте на руки мої: *задля* миру і щастя народів вони здатні на труд і бої» (С. Олійник). Інколи прийменник *задля* набуває ще й значення пояснення причини, стаючи синонімом слів *тому що*, *через те що*: «Макар Іванович... брехав, що купив їх (брошури) тільки *задля* їх дешевизни, маючи потребу в папері» (М. Коцюбинський).

По, за, з, на

Вище ми бачили, що прийменника *по* з присвійними займенниками *мій, моя, моє, наш, наша, наше* українська класична література й фольклор не так часто вживали, як це недавно стало поширюватися в літературі, коли чуємо: *по-моєму, по-твоєму, по-нашому*, наприклад: «*По-моєму, так не можна робити*». Виходячи з наших мовних традицій, цю фразу краще було б сказати так: «*На мою думку (або — на мій погляд, чи як на мене), так не можна робити*». Але не слід думати, що українська мова взагалі вникає прийменника *по*. Ні, ми досить часто користуємось цим прийменником, наприклад: «*По Савці свитка, по пану шапка*» (прислів'я); «*Видно пана по халяхах*» (прислів'я); «*По своєму ліжку простягай ніжку*» (прислів'я).

Прийменником *по* користуються на означення місця руху: «*Він тинявся без діла по вулицях і майданах столиці*»; «*Мені багато доводилось їздити по містах і селах України*». Але неправильно кажуть: «*Я живу по вулиці Леніна*», — замість: «*Я живу на вулиці Леніна*».

У фразі «*Він по походженню українець*» прийменник *по* стоїть не на своєму місці. Не краще буде, коли замість нього поставити прийменник *за*, як це часто роблять: «*Він за походженням українець*», — бо тут треба прийменника *з*: «*Він з походження (або з роду чи родом) українець*». Узагалі прийменником *за* часто надуживають. Якщо він стоїть цілком на своєму місці у фразах «*Одягнений за останньою модою*»; «*Це зроблено за всіма вимогами науки*», то цього не можна сказати про такі фрази: «*Він зробив це за наказом директора*»; «*За бажанням публіки концерт повторено*»; тут слід сказати: «*З наказу директора*», «*На бажання публіки*». Вислів «*одержати гроші за рахунком (чи за ордером)*» також неправильний, слід: «*одержати гроші на рахунок (чи на ордер)*». Коли треба означити привід, причину або підставу якоїсь дії, тоді краще вживати прийменника *з* або *на*: «*Чи з доброї волі?*» (О. Гончар); «*Носили на його бажання дорогі страви*» (М. Коцюбинський).

Принагідно слід звернути увагу на хибний вислів «з точки зору», що є буквалістичним перекладом російського «с точки зрения»; по-українському цей вислів буде — з погляду: «з погляду марксизму» (Українсько-російський словник АН УРСР), «з цього погляду» (Російсько-український словник АН УРСР).

У декого часом виникає питання: як правильно сказати по-українському — пішов *по воду* чи пішов *за водою*? Це залежить від того поняття, яке ми вкладаємо в речення: якщо йдеться про мету руху, то треба ставити прийменника *по* («Ми ходили *по* гриби». — П. Воронько), якщо напрям руху, — прийменника *за* («Пливи, косо, тихо *за* водою, а я піду слідом *за* тобою». — пісня; «Я йду *по* лікаря, бо хворому дуже тяжко», але «Я пішов *за* лікарем до його кабінету взяти рецепт»).

При чи заі

З прийменниками *при* й *за* трапляється чимало помилок на письмі й з уст. Візьмімо такі фрази: «*При будуванні* клубу ми застосували всі нові технічні досягнення»; «*При бажанні* цього можна досягти»; «Це можна здійснити *при* всіх обставинах»; «Наше покоління житиме *при комунізмі*». У всіх цих фразах прийменник *при* стоїть на означення часу. Погляньмо, коли саме наша класика й живе народне мовлення користуються цим прийменником: «Була в мене небога, *при мені* вона і зросла» (М. Вовчок); «Три явори посадила сестра *при долині*» (Т. Шевченко); «Він такий у нас чоловік, що все *при начальстві* крутиться» (з живих уст). У всіх цих прикладах прийменник *при* означає місце. Уживають його і як відповідника до російського прийменника *в*: «Як живе чоловік *при вбозтві*, то й хороший зробиться поганий, а як *при волі*, то й ледащо покажеться гарне» (Б. Грінченко), — або в таких висловах, як *при розумі*, *при здоров'ю*: «Був чоловік середніх літ, *при здоров'ю*» (Г. Барвінок).

Далеко рідше ми натрапляємо на прийменника *при* з відтінком часу: «*При слові «ключниця» Зоя злісно стиснула губи*» (Л. Українка); «*При такій інтенсивній праці треба добре їсти*» (М. Коцюбинський); «*При згоді були люди*» (Словник Б. Грінченка). У цих фразах можна було б поставити й описову конструкцію: «*Коли почула слово «ключниця»...*»; «*Коли так інтенсивно працювати...*», «*Коли згоджувалися...*»

Якщо в фразі мовиться про історичний або тривалий час із життя окремої людини чи багатьох людей, тоді класика й народне мовлення вдаються до прийменника *за*: «*Ото було за наших часів — Верді, Россіні...*» (Л. Українка); «*За Хмельницького Юрася пуста Україна звелася, а за Павла Тетеренка — не поправиться й теперенька*» (М. Номис); «*За царя Панька, як земля була тонка*» (приповідка); «*Це було ще за життя мого батька*» (з живих уст).

З цих прикладів бачимо, що й у трьох перших фразах слід було сказати: «*Коли будували (або — будуючи) клуб, ми застосували*»; «*Коли є бажання (або — бажаючи), цього можна досягти*»; «*за всіх обставин*»; «*житиме за комунізму*».

С П О Л У Ч Н И К И

Аби, щоб (щоби), жеб (жеби)

Сполучник *аби* звичайно є відповідником до російських *лишь бы, только бы*: «*Аби* день до вечора» (приповідка); «Нехай собі співає, *аби* не голосно» (Т. Шевченко). Але в деяких говірках української мови це слово править за синонім сполучників *щоб, хоч би, якби*. Це позначилося й у нашій класичній літературі, наприклад: «Я *аби* хотів що попові дати, то не дам, бо не маю, а він *аби* хотів здерти, то не зідре, бо не має що здерти» (В. Стефаник).

У сучасній українській літературній мові сполучника *аби* вживають тільки в його першому значенні, тому в фразі, взятій з газетного фейлетону, слово *аби* стоїть не на своєму місці: «Всі можуть засвідчити: не було ще випадку, *аби* хтось із працівників управління навіть з виховною метою хапався за пасок, розмовляючи з своїм сином». Тут і в подібних випадках треба послуговуватися сполучником *щоб*, як це чуємо у відомій народній пісні: «...*щоб* наша доля нас не цуралась, *щоб* легше в світі жилося!»

Слід зауважити, що в говірках західних областей України трапляється чути замість сполучника *щоб* (*щоби*) — *жеб* (*жеби*): «Немає злого, *жеби* на добре не вийшло». Такий сполучник треба вважати за діалектизм і полонізм, який прийшов у ті говірки під впливом польської мови (*żeby*). Звісно, йому не може бути місця в літературній мові, окрім тих випадків, коли в художньому творі, задля колориту, автор хоче зберегти пряму мову своїх персонажів.

Варто, тільки, тільки-но, як тільки

Інколи доводиться чути з уст і бачити на письмі вислови на кшталт: «*Варто* мені взятися за роботу, як він одразу ж кличе мене до себе»; «*Варто* мені лягти,

як миттю засинаю». В обох цих фразах слово *варто*, ужите в значенні прислівника, стоїть не до речі, його механічно перенесено з російського вислову «*стоит* мне взятъся за работу», «*стоит* мне лечь». По-українському в таких випадках слід сказати: «*Тільки* (або: *тільки-но, як тільки*) візьмусь за роботу, він одразу ж кличе до себе»; «*Тільки* (або: *тільки-но, як тільки*) ляжу, миттю засинаю».

Слово *варто* кажемо тоді, коли хочемо висловити, що слід або не слід щось робити, що є в цьому потреба чи рація: «І справді *варто* було б попливти човном» (І. Нечуй-Левицький); «То видно, ще не *варто* над ним і сумувать» (Л. Українка); «*Варто* щось попоісти» (Б. Грінченко).

І — й — та

Між словами в реченні й між реченнями ми часто вживаємо сполучників *і* та *й*. Українська мова — милозвучна й тому пильнує, щоб не скупчувалось поряд кілька голосних або кілька приголосних. Для того, щоб ці звуки гармонійно чергувались, є в українській граматиці правило чергування, за яким звук *і* чергується з *й* на початку слів (він *іде*, вона *йде*), а також коли ці звуки виконують функцію сполучника. На жаль, іноді забувають про це правило й пишуть: «Вона *і* він», замість — «Вона *й* він». Письменники, що дбають за високий рівень мовної культури в своїх творах, послідовно додержуються цього правила й ставлять сполучник *і*, якщо попереднє слово кінчилось на приголосну («Я прокинувся через те, що поїзд сіпонував *і* раптом пішов швидко».— Ю. Смолич), та сполучник *й*, коли наприкінці попереднього слова стоїть голосна («Хоча сам він обертався повільно, проте робота в його руках якось ішла сама собою, швидко *й* до ладу» (О. Гончар)).

Якщо між сполучниками *і* та *й* нема ніякої значеннєвої різниці, то сполучник *та* може бути в значенні *і* («Тільки він *та* вона, *та* старий, *та* стара...»— ди-

тяча пісенька), а також і в значенні слова *але* («Ой п'є Байда мед-горілочку, *та* не день, не два, *та* й не годиночку». — дума) Коли вживати сполучника *та* в значенні *і*, а коли ставити сполучник *і* — це питання здебільшого суто стилістичне: якщо в реченні вже є сполучники *і* та *й* або попереднє слово кінчається на *і*, тоді для стилістичної різноманітності може прислужитися сполучник *та*: «Вона *й* її мати *та* багато інших людей знали про це»; «Батько наказав мені *та* його братові поладити повітку». Сполучником *та* в значенні *і* поєднуються також близько споріднені поняття, стани й явища, а крім того, стани й явища, одне з яких впливає з другого або зумовлене другим, стани й явища, які чергуються: «батько *та* мати», «ходить *та* плаче», «сміється *та* плаче», «блискає *та* гримить», «кажуть *та* пишуть» і т. ін. Нема також ніякої значеннєвої різниці між словом *але* й сполучником *та* в значенні *але*, і коли ставити те чи те слово — це питання лише стилю.

**Як би не — хоч би як,
який би не — хоч би який**

Часто помиляються в тих випадках, коли будують українську фразу за зразком російських висловів *как ни* («А ви, друзя, *как ни* садитесь, все ж в музыканты не годитесь»), *какой бы ни* («*Какой бы ни* был результат, а работать нужно») і кажуть та пишуть: «Без освіти нічого не осягнеш, *як би не* хотів того»; «Не тонкощі сюжетоскладання, *якими б не* були вони винахідливими, цікавлять нас». Таке калькування російських висловів інколи навіть не дозволяє гаразд зрозуміти фразу, наприклад, перше речення, сказане вголос, можна зрозуміти й так: «без освіти нічого не осягнеш, якщо того не хотів». Щоб такої плутанини не було, треба висловлюватись правильно по-українському: «Без освіти нічого не осягнеш, *хоч би як* того хотів»; «Не тонкощі сюжетоскладання, *хоч би які* винахідливі вони були, цікавлять нас». Так усталилося

в нашій класиці й живому народному мовленні й нема чого від цього відступатися: «Не до пари голу-боньці горобець, *хоч який* він прехороший молодець». (Л. Глібов).

Так само російському вислову *что бы не* відповідає український *хоч би що* («*Хоч би що* він думав, *хоч би що* робив, а якась потаємна думка точить його серце, мов хробак...» — М. Чабанівський); так само й російським висловам *кто бы ни і где бы ни* відповідають українські *хоч хто, хоч де* («*Хоч хто* казатиме,— не слухайсь»; «*Хоч де* будеш, то я тебе знайду». — Словник Б. Грінченка).

Ж, же, а, бо, но

Частка *ж* (або, якщо попереднє слово кінчається на приголосну, *же*) в одних випадках відповідає російській частці *же*, як ось, приміром, у приказці: «За мое жито мене *ж* і бито», в інших — ні. Скажімо, у фразі «Та ти *ж* сам бачив» частка *ж* більше відповідає російському слову *ведь*: «Да *зедь* ты сам видел». Бувають випадки, коли в українській фразі краще поставити сполучник *а*, хоч у відповідній російській фразі стоїть частка *же*: «Братья работали, я *же* сидел» — «Брати працювали, *а* я сидів»

Частка *ж* (*же*) часто надає фразі підсилюючого (або виправдувального) характеру: «Я *ж* не хотів цього»; «Я *ж* не думав, що так воно обернеться».

Інокли російській частці *же* відповідає українське *бо*: «Та йди-*бо* сюди!»; «Та годі-*бо* тобі!», — або частка *но*: «Сядь-*но* та розкажи».

У південно-західних діалектах слово *же* виступає подекуди замість *що*: «Добре того страшить, *же* ся боїть» (прислів'я). Це полонізм, якого українська літературна мова звичайно не допускає.

Лише, тільки, лиш, лишень

Дехто з сучасних журналістів і молодих письменників так уподобав слово *лише*, що забув про близьке *тільки* і, нехтуючи навіть стилістичні вимоги, раз у раз тулить це *лише*, як в оцій фразі: «Він помітив їх *лише* тоді, як вони вибігли на узлісся; *лише* в одного з них теліпався за спиною автомат».

Істотної різниці між словами *тільки* й *лише* (або *лиш*) нема, але не треба збіднювати мову й користу-

ватись завжди тільки одним словом. Наша класика й народне мовлення не дають переваги якомусь одному, а, в міру потреби, користуються обома словами: «Тільки тоді і полегша, як нишком заплачу» (І. Котляревський); «Хотів говорити і не міг. Лише дивився» (М. Коцюбинський); «Усі дівки прийшли води набирати, *лиш* моєї милої не пускає мати» (пісня).

Близькою за звучанням, а інколи й значенням до слова *лише* (*лиш*) є частка *лишень*: «Всі, хто *лишень* міг, утікали в поле або ліс» (М. Коцюбинський). Але здебільшого ця частка стоїть з дієсловом у наказовому способі й відповідає російській частці *-ка* (*смотри-ка, скажи-ка*): «Стривай *лишень*! Чи чуєш? Щось плаче за ворітьми» (Т. Шевченко); «Куди вам! Підіть *лишень* умийтесь!» (М. Номис). Оскільки для першого значення цієї частки є аж три синоніми, краще користуватися нею тільки в її другому значенні: «Дай *лишень* прикурити»; «скажи *лишень*, де ти вчора була?»

Не то, не то — чи то, чи...

Часто трапляється помилка навіть у сучасних художніх творах типу: «*Не то* справді хотів спати, *не то* тільки удавав, що хоче». Такого вислову нема в українській мові — його механічно перенесено з російської, де цілком природно звучить фраза: «*Не то*, действительно, хотел спать, *не то* делал вид, что хочется». По-українському відповідником російського вислову *не то — не то* буде *чи то — чи*, наприклад: «*Чи то* так сонечко сіяло, *чи* так мені чого було! Мені так любо, любо стало» (Т. Шевченко); «Одна з таких *чи то* каменюк, *чи то* маленьких скель стирчала тільки за метр від берега» (Ю. Шовкопляс).

Отже, й у фразі, наведеній на початку, треба було написати: «*Чи то*, справді, хотів спати, *чи* тільки вдавав, що хоче».

Не бійсь — надісь, мабуть, певно

«*Не бійсь*, уже хильнув десь зранку?» — пише автор оригінального оповідання й думає, що він висловивсь по-українському. Простий український читач, якщо він не гаразд знає російську мову, де трапляється частка *небось*, може й не добрати глузду у вислові *не бійсь*, бо українською мовою такий вислів означає тільки заперечення з дієсловом у прямому значенні: «*Не бійсь*, Ольго, нічого, все буде добре!»

Відповідниками російської частки *небось* маємо в українській мові частку *надісь* («Люди дивуються, що я весела: *надісь*, горя-біді не знала». — М. Вовчок), прислівники *мабуть* («Скулився як! *Мабуть*, уже змерз, як той цуцик?» — із живих уст) і *певно* («Уже, *певно*, візьме її за себе». — Г. Квітка-Основ'яненко).

З цього видно, що й авторові оповідання треба було написати: «*Надісь* (або — *мабуть* чи *певно*), уже хильнув десь зранку».

Ні-ні та й... — гляди та й... коли-не-коли

«*Ні-ні та й* піде на базар щось продати», — читаємо в одному перекладі з художньої літератури, а інколи такий самий вислів бачимо й в оригінальній українській сучасній літературі: «*Ні-ні та й* вип'є чарчину, а тоді — другу, третю... і пустився чоловік берега». У кого є чуття мови, — а воно буває й природжене й вироблене внаслідок самовдосконалення, — той зразу відчує буквалістичність перекладу й неприродність вислову *ні-ні* в контексті українського твору: його скальковано з російського вислову типу: «*Нет-нет да и* соврет опять».

Заперечення *ні* в українській мові може бути повторене тільки для того, щоб передати особливо піднесений емоційний стан людини, наприклад: «*Ні, ні, не*

хочу цього! Не дам згоди на це!» Там же, де треба передати російський вислів «нет-нет да и...», є інші українські відповідники: *гляди* («То не хотів їхати, а то, *гляди*, вже й у дорогу зібрався». — з живих уст), *коли-не-коли* («Артем на заводі. *Коли-не-коли* провідає матір». — А. Головка). Повторення дієслова з запереченням може також відповідати наведеному російському вислову: «*Не йде, не йде* та й прийде стовбичити цілий день» (із живих уст).

Отож, і в перших помилкових фразах слід було б написати: «*Коли-не-коли* та й піде на базар», — або: «*Гляди*, й піде на базар»; «*Не п'є, не п'є* та й вип'є чарчину, а тоді — другу, третю...»

**Ій-право, далєбі,
справді ж, справді ж бо,
бігмє, таки тák**

Відповідно до російських вигуків *ей-ей, ей-же-ей* є чимало українських слів, але останнім часом багато авторів і промовців уподобало провінціалізм *їй-право*; «*Ій-право*, я нічого не знав».

Цей вислів помітно витискує такі відомі здавна слова, як *далєбі* («*Далєбі*, не знаю, що й діяти». — І. Нечуй-Левицький), *справді ж* («*Справді ж*, нічого не знаю». — з живих уст), *справді ж бо* («*Кажу ж вам, справді ж бо*, нічого не чув і не бачив», — із живих уст), *бігмє* («*Бігмє*, я не брав твоєї сокири». — Словник за редакцією А. Кримського), *таки тák* («*Таки тák*, не було його там», — із живих уст). Звісно, краще користуватися не провінціалізмами, а внормованими в літературній мові словами.

**Лéле, лéлечко, от біда,
ой горе, ой лихо
(ой лішечко, ой лішенько)**

Вигук *лéле* дедалі рідше чується в сучасній українській мові, поступаючись перед вигуками *от біда, ой горе, ой лихо (ой лішечко, ой лішенько)*. Але наша класика й народне мовлення широко послуговуються цим вигуком, що передає і захоплення або подив («*Леле, лелечко мені!*» — М. Номис), і гіркоту («*Ой леле! Даремні питання!*» — Л. Українка). Будучи відповідником до російського *увы*, вигук *леле* не є абсолютним синонімом вигуків *ой біда* («*Ой біда мені з тобою, не знаю, що й робити!*» — з живих уст), *ой горе* («*Ой горе тій чайці, чаєчці небозі, що вивела чаєняток при битій дорозі.*» — нісня), *ой лихо, ой ли-*

шечко, ой лишенько («*Ой лишечко! Хто їде!*» — Т. Шевченко). Ці вигуки виявляють почуття більшого жалю, ніж вигук *леле*, що передає легкий смуток чи невдоволення: «*Леле*, я таки не встиг дочитати книжки — забрали її в мене» (з живих уст); «*Ой лелечко, лелечко, болить мое сердечко!*» (П. Чубинський).

Слава — браво — ура

Слово *слава* здебільшого виступає в функції іменника: «Гей ну, хлопці, до зброї — на герць погуляти, *слави* здобувати!» (історична пісня). Але це слово буває й вигуком, що відповідає російським вигукам *ура* («Як упав же він з коня та й на білий сніг, — *Слава! Слава!* — докотилось і лягло до ніг». — П. Тичина), *браво* («Хорові Вірьовки та його керівникові Авдієвському *слава!*» — з живих уст). Слід пам'ятати й цей давній український вигук *слава*, щоб користуватись ним під час різних урочистих моментів — на мітингах, концертах, виставах і зборах, коли хочеться висловити свій захват і захоплення.

ЛІТЕРА, ЗА ЯКОЮ ТУЖАТЬ

До МЕНЕ, як автора статей на лінгвістичні теми, часто звертаються листовно й з уст групи читачів та окремі особи, прохаючи пояснити, чи збереглася особлива вимова, як вони висловлюються, твердого або проривного Г, що колись позначалося окремим знаком, (як літера Г з хвостиком угору), у словах типу **грунт, ганок, гудзик, гелгати...** Ці читачі зазначають у своїх листах, що останнім часом не тільки учні, ба й учителі часто-густо не роблять різниці у вимовлянні слів з твердим Г, а мовлять їх за зразком слів **гарно, гроші, гомоніти** тощо.

В українській мові є два різні звуки, подібні до латинських *h* і *g*. Раніш вони позначалися на письмі й друковано літерами Г(*h*) і Г(*g*). Під час одної реформи українського правопису в тридцятих роках літеру Г(*g*) скасовано. Мотивувалося це тим, що літера в написанні іноземних слів та прізвищ ніби утворювала велику плутанину, бо її треба було писати в словах латинського походження та з сучасних європейських мов, де чується звук *g*, наприклад, **генерація, Гюго** в словах грецького походження або в сучасних іноземних словах, де чується звук *h* потреба в цій літері відпала, скажімо, **географія, Геродот, гусар**. Прибічники цієї реформи додавали, що в українській мові слів із звуком *g* поглядно не так уже й багато, а тому відповідну вимову їх легко запам'ятати.

Мене мало турбує правопис іноземних слів та призвищ, а от написання українських слів із звуком *g* на початку чи в середині раз у раз змушує гостро відчувати брак скасованої літери при нескасованому звуці, який, звісно скасувати в живій мові не можна, хоч би як того хотілося задля спрощення чи для якоїсь мети. Отож утворилася досить незручна ситуація, коли певний звук у мові є, а знака для нього в правописі нема, і хоч-не-хоч, а щоразу, коли натрапляєш на українське слово із звуком *g* приходиш до висновку, що усунули цю літеру з нашого алфавіту необачно, похапцем.

Слід зауважити, що скасування цієї літери припало на той час, коли вчинено було багато перекручень і збочень, коли об'явилися «реформатори» не тільки українського правопису, а й самої української мови, які рішуче виступали, наприклад, проти слова **чекати**, бо, мовляв, є слово **ждати**; або вимагали викинути геть слова **щойно**, **тільки-но**, **допіру**, залишивши їхній синонім **тількищо**; природний український вислів «насипати» борщу, юшки чи навіть вина, який ми подибуємо не тільки в наших клясиків, а й у сучасного радянського поета М. Бажана, вони вважали за прояв мовного шкідництва... Наслідки усіх цих дивацьких заходів, що набирали часом анекдотичного характеру, давно вже усунуто й виправлено: в шеститомовому українсько-російському словнику, виданому Інститутом мовознавства Академії наук УРСР 1958-1963 рр., ми бачимо всі ці «крамольні» слова та вислови, і вони не викликають тепер ніякого сумніву. Не бачимо тільки скасованої тоді за одним заходом ні в чому не повинної літери **Г(g)**: її нема ні в словниках, ні в підручниках, взагалі ніде нема.

Цілком слушно й доцільно, реформуючи на початку революції російський правопис, викинули з алфавіту літеру **ять (ѣ)**, бо вона означала той самий звук, що і **Е**, так зване «десятиричное» **І**, бо не було ніякої різниці у вимові між ним і «восьмиричним» **И**, а також відкинули **твердий знак (ъ)** на кінці слів, бо він там нічого не означав. Але зовсім інша річ з літерою **Г (g)** в українському алфавіті. Вона не тотожна ні до якої іншої літери й часто відрізняє схожі слова з одним різним звуком та різ-

ним значенням. Візьмімо слова гніт (напишемо його для виразності латинською транскрипцією—hñit), що є відповідником російським словам гнет, угнетение, і гніт (gnit) що означає по-російському фитиль; грати (hraty) — дієслово, відповідник російському — играть, і грати (graty) — іменник, по-російському — решетка; гулі (huli) — по-російському — гулянье, і гулі (guli) — множина іменника, що означає російські слова — шишка, волдырь.

Звукова й значеннєва різниця цих слів, не позначена окремою літерою, не тільки утруднює читання писаного й друкованого тексту з цими словами, а іноді призводить до того, що важко добрати, про що йде мова. Ось фраза: «Це твої перші гулі, хлопче, а скільки їх ще буде в тебе попереду?» Про що тут мовиться — чи про гуляння парубків і дівчат на сільській вулиці, чи про ті болячки-пухлини, що їх дістав хлопець після бійки або вдарившись об щось? Це можна зрозуміти, тільки прочитавши попередні або дальші речення. Гляньмо ще на таку фразу: «Хоч тут були грати, та він однаково не переставав грати». Чи можна одразу збагнути зміст цієї фрази, надто коли відучилися вимовляти звук, як це вже трапляється з нашими учнями, про що пишуть мені мої дописувачі? Тут можна лише догадуватися, яке значення має кожне з двох однаково написаних тепер слів, і фраза, поза волею автора, обертається на загадку-жарт... Доберіть глузду в такій фразі: «Сумно сьогодні в Сіцилії. Не тішать душу селянина чудові краєвиди садів та виноградників, бо він працює в них наймитом, а не господарем. а вдома облягають злидні, що їх ще більше підкреслює вечорами прадавній гніт, в якому не стає олії... І тільки тоді, коли сіцилійський селянин позбудеться гніту землевласників, у його хату прийдуть достаток і електрика, що витіснять злидні і зроблять непотрібним той доісторичний гніт». Не знаю, як хто, а я мусив напружувати думку, щоб збагнути, де йдеться про частину каганця-гніт, а де про соціальне гноблення сіцилійських селян.

Ці три фрази через брак скасованої літери обертаються на дивні крутиголовки, а їх можна було б наво-

дити ще й ще, та, щоб заощадити місце в статті й час читача, обмежуся ними, бо гадаю, що й так видно, як нам бракує скасованої літери.

Отож виходить, що ліквідація літери Г (g) не спростила нашого правопису і не полегшила читання й писання, як того, може, й хотіли реформатори, а навпаки, ускладнила можливість легко зрозуміти написане.

Якщо поважно підійти до другої частини мотивації скасування цієї літери, що ніби суто українських слів із звуком Г (g) небагато і їх легко запам'ятати для практичного вжитку, то бачимо, що й вона не витримує критики. Словник Б. Грінченка, перевиданий фотомеханічним способом за постановою вченої ради Інституту мовознавства Академії наук УРСР 1958-1959 років, налічує таких слів близько 270, а як відомо, цей словник далеко не висчерпує всього лексичного багатства сучасної української мови, тож виходить, що цих «капосних» слів не так уже й мало в нашій мові; то що ж легше — чи завчати напам'ять бодай ці 270 слів, щоб правильно вимовляти підчас читання ці слова, чи відновити скасовану літеру й читати текст так, як написано? Відповідь на це може дати перший-ліпший учень початкових класів середньої школи.

До труднощів, утворених скасуванням потрібної літери, додається ще й морока з написанням українських прізвищ, які мають звук g, на чому слушно спиняє увагу в «Довіднику українських прізвищ» («Радянська школа», Київ, 1969 рік) автор передмови, працівник Інституту мовознавства, кандидат філологічних наук І. Варченко. Мовознавець пише: «Деякої складності або, точніше, неясности набуло останнім часом питання творення форм дав. від. від прізвищ на — ГА. Річ у тім, що в значній частині випадків формант — ГА розвинувся з — КА завдяки зміні глухого К у проривний Г між голосними, однак ця зміна губиться під дією правопису (підкреслення моє. — Б. А.-Д.), у результаті чого форми дав. відм. набувають неприродного орфографічного та орфоепічного вигляду, зазнаючи збігу з тими формами, які постали природно».

Перекажу думку вченого трохи популярніше, щоб

було зрозуміло широкому загалові, про що, власне, мовиться. Як відомо, є багато українських прізвищ, які мають усередині чи наприкінці, а то й на початку звук Г (h) і закінчення — ГА, приміром: Волоцюга, Чепіга, Стрига тощо; у давальному відмінку однини вони закінчуються на — Зі: Волоцюзі, Чепізі, Стризі. Але трапляється в нас чимало прізвищ з проривним, як пише мовознавець, чи твердим, як висловлюються мої читачі, Г (g): Дзига, Рега, Ломига та інші, які в давальному відмінку однини мають уже інше закінчення — ДЗІ: Дзидзі, Редзі, Ломидзі. Отже постає питання, яке з цих двох закінчень писати в давальному відмінку однини, коли прізвища обох груп у називному відмінку однини пишуться за сучасним правописом тільки через Г. Тут не дасть собі ради навіть людина з вищою освітою і феноменальною пам'яттю, бо годі охопити всі можливі прізвища з цими двома сумнівними звуками. І автор передмови І. Варченко та видавництво «Радянська школа» мусили вдатися до скасованої літери й користуватися нею, щоб висловити точно думку. Переконатися в цьому показовому факті може кожний читач, розгорнувши 24 сторінку названого вище «Довідника українських прізвищ».

А втім, І. Варченко не являє собою в цьому питанні виняткового автора, що для висловлення своєї думки мусив удаватися до написання літери Г (g) — група авторів книжки «Сучасна українська літературна мова — фонетика» видання «Наукової думки» 1968 року теж не могла в певних місцях точно висловитись інакше, як тільки скориставшись цією літерою: не міг обійтись без неї і мовознавець Ф. Т. Жилко у своїй праці «Нариси діалектології української мови», що вийшла у видавництві «Радянська школа» 1968 року.

Як бачимо, ця скасована літера стала таки знову з'являтися на сучасних друкованих сторінках — факт сам по собі промовистий і повчальний. Якщо навіть наші мовознавці не можуть обійтись без цієї літери, щоб точно й зрозуміло висловити свої наукові думки, то що ж повинні діяти автори книжок з точних наук, де текст має бути так подано, щоб читач не догадувався, а одра-

зу розумів, що означає те чи те слово, щоб він, натрапивши, скажімо, на дієслово **загнітити**, надруковане без використання літери Г (g) одразу збагнув, що мовиться тут не про всунення гнота, а про присмаження хліба в печі чи навпаки.

А яких труднощів зазнають часом письменники й перекладачі художньої літератури та редактори видавництв коли їм треба добирати способу, щоб читач із двох однаково написаних слів, але різних за одним звуком і змістом, прочитав у тексті саме те, що хотів сказати автор!..

Зручність легко передавати думки, щоденна практична потреба, об'єктивна логіка й, нарешті культура мови й мовлення — наполегливо вимагають відновити скасовану літеру. Не дарма ж бо по ній тужили й пропонували знову запровадити її в український правопис такі тонкі знавці нашої мови, як поети-академіки М. Рильський і П. Тичина (перша нарада в цій справі на визволеній від фашистської окупації частині території України під Харковом). Але тоді точилася ще війна, треба було думати не про доцільність скасованої літери, а про те, як добити фашистського нелюда й відбудувати руїну, що залишив ворог по собі, й, цілком природно, це питання відклали. На жаль, воно так і повисло не — розв'язане аж по сьогоднішній день...

Останнім часом ми багато зробили в царині мовознавства, високо піднесли культуру нашої мови, присвятивши цій справі, зокрема, республіканську наукову конференцію 1963 року. А який величезний кількісний і якісний поступ уперед зробили ми за ці роки хоч би й у словниковому ділі! В цьому легко переконалися, бодай порівнявши так званий у побуті «Зелений» — Російсько-український словник нашого інституту мовознавства видання 1948 року і цьогорічний тритомний Російсько-український словник того ж самого інституту... Так що ж заважає нам нині виправити останню невиправлену помилку наших нерозважних попередників, яка дошкульно дається нам взнаки на кожному кроці.

Доконечна й загальна потреба відновити в нашому алфавіті цю скасовану літеру — зрозуміла для всіх, її

бачить кожний працівник нашої культури, і єдиним аргументом проти відновлення її — і то не науковим, а спричиненим скоріше флегматичною або інертною вдачею людини, котра не любить ніяких змін і зв'язаних з нею турбот, — може бути така мотивація: «ЩО?! Пропонується нова реформа українського правопису? Чи не забагато вже було тих реформ досі й чи не завдавали вони шкоди усталенню певних правописних норм? Дайте спокій!»

Справді, ми багато разів реформували наш правопис, і не завжди те йшло на користь йому, але до чого тут реформа? Всяка реформа означає запровадження в правопис чогось нового, остаточне розв'язання якихось проблем, унормування сумнівних питань; тут же в справі відновлення літери Г (g), нема ні чогось нового, ні якоїсь проблематики, ані сумнівного питання. Відколи П. Куліш створив для української мови алфавіт, трохи відмінний від російського через фонетичні особливості нашої мови, існує ця літера, щоб передавати на письмі звук, неподібний на інші звуки. Цим алфавітом, який вдячні нащадки назвали на честь укладача його кулішівкою, користуємося й ми тепер, лише відкинувши з нього літеру Г (g). Отже, виходить, не треба ніякої нової реформи правопису, а досить забезпечити каси друкарень цією літерою і почати друкувати, користуючись нею, підручники, словники, періодику, художні, публіцистичні та наукові твори — і все унормується. Не стане більше фраз-крутиголовок, зникне потреба мудрувати — як передати на письмі свою думку в письменників та науковців, зникнуть граматичні помилки в написанні українських прізвищ, і учні в школах навчатимуться правильно вимовляти українські слова, а сама скасована літера не буде з'являтися, так би мовити, «явочним порядком», як це ми спостерігаємо тепер у працях наших мовознавців, а займе своє давнє, законне місце.

ПРО САМОГО СЕБЕ

Якби 5 серпня 1899 року я не являв собою лише клубок м'яса й нервів, наділений від природи самим тільки інстинктом, я відчув би, що народився на межі двох великих століть. Позад мене здалека відлунювало Шевченкове слово й будило з летаргії мій край, деś у Петербурзі гримнув був міністр Валуєв: «Не было, нет и быть не может!», та на сцену історії вже виходив пролетаріят, і вже на обрії громадилися хмари першої революційної бурі 1905 року. Але навколо, в Ромні, а тим більше в його передмісті Засуллі — була тиша. Для мене, немовляти, це була первозданна тиша світу, для вдумливих дорослих — антракт після увертюри XIX століття.

Далі будуть великі катаклізми, що потрясуть не тільки стару хату під стріхою в Засуллі, де я оце народився, — потрясуть увесь дотеперішній світ, а тим часом у невеликій засульчанській хаті було тихо, і радість баби Олени та її доньки Юлії, що народився хлопець, а не дівчина, затьмарювали велика рахітична голова первістка і його частий плач.

Рід матері, Юлії Максимівни Яновської походив із Сорочинець, і на цій підставі її старші брати, мої дядьки, запевняли згодом мене, ніби вони з роду Гоголя, теж Яновського й теж з Сорочинець. Якщо це й мало щось спільного з правдою, то не інакше як у тій формі споріднення, про яку в народі кажуть — десята вода на киселі. Я не надавав ніякого значення цій генезі, бо мене більше цікавив батьків рід, де, з оповідань діда Олександра, якийсь наш предок, козак Антоненко, визначав-

ся такою фізичною силою, що голіруч задавив циганського ведмеда, який вийшов з послуху свого господаря й, замість показувати всякі свої штуки, став трошити тин у Антоненковому дворі. Вражені односельці прозвали силаня Давидовичем, що стало йому спочатку за вуличне прозвисько, а далі приросло до офіційного прізвища. Шкода тільки, що рід завязатого козарлюги Антоненка-Давидовича здрібнів після скасування козацтва й перетворився на попівський, а десь у середині XIX століття один із нащадків, зачучверілий пописько під Тернами, з волі харківського архієрея змінив навіть своє українське прізвище на «культурніше» — Давидов. Через те в біографічних довідках про мене писалося, ніби Давидов — це моє справжнє прізвище, тоді як Антоненко-Давидович лише літературний псевдонім. Насправді ж я просто повернув собі в громадянському житті й у літературі прізвище моїх далеких, але близьких мені духом предків.

З гіркою посмішкою, але водночас і з щемлячим болем та ніжною любов'ю згадую свого батька Дмитра Олександровича Давидова — невдаху й фантазера. Дід Олександр дуже бідкався з ним, бажаючи вивести свого сина, якщо не на попа, яким сам був у Недригайлові, то бодай хоч на диякона, але мого батька тягла нечиста сила до машин і мисливської рушниці. Бачачи, що з ним годі дати раду в Охтирській бурсі, де вчився перед тим і Павло Грабовський, дід з одчаю піддався благанням сина й пустив його до Круківської залізничної школи, яку той навдивовижу успішно закінчив.

Мій батько дуже швидко засвоював практично всю механіку, і, може, з нього й вийшло б щось путнє, якби він був хоч трохи серйозніший і щасливіший. Але йому не таланило в житті. Працював у Брянську машинобудівним підприємством пасажирських поїздів і, не з своєї провини чи помилки, вскочив у таку залізничну катастрофу, з якої ледве вийшов живий. Дістав від залізниці через судовий позов три тисячі карбованців відшкодування, до яких дід додав свої дві тисячі в спадщину, щоб батько «став на ноги», і що з того вийшло? Батько повернувся на Україну й на ті гроші придбав у Охтирці садибу з двома

невеликими будинками й флігелем і в компанії ще з одним непевним чоловіком став навіть власником чавуноливарної майстерні та маленького парового млина. Двадцять робітників, що складали кадри цього «підприємства», ненавиділи грубіяна й шахрая батькового компаньйона й широко любили по-дитячому довірливого, доброго, але нерозважного мого нетягу-батька. Проте це не завадило їм скласти про нього досить влучну приповідку, яка надовго причепилася до батька: «Перепілок стріляв і в трубу попав». Справді, захопившись можливістю полювати, коли йому заманеться, батько пропадав цілими днями на полюванні, влучно поціляючи то перепелиць, качок і бекасів, то зайців і лисиць. Інколи його несло в мандри, і він, натискаючи на педалі, мчав на велосипеді через гаї та бори, милуючись краєвидами Охтирщини.

В душі він був мрійник і поет. Недарма ж бо я, нишпорячи колись між старими журналами, знайшов зошит з його наївними віршами російською мовою, якими батька пронесло в Тихому та Індійському океанах, коли його, хворого на ревматизм солдата, повезли з Владивостока до Одеси не суходолом, а водою на пароплаві майже навколо світу. Батько таївся з своїм «гріхом», про який не знала навіть мати, і я, хлопчак тоді, не викрив таємниці навіть самому батькові. Ну хіба ж можна було з такою лірично-непрактичною вдачею бути власником будь-якого підприємства!

До майстерні й млинка батько лиш коли-не-коли навідувався, щоб глянути, чи вони стоять ще, а за одним заходом і допомогти котромусь із робітників, якщо треба було фізичного напруження. Керування справами перебрав на себе зух-компаньйон, якому батько цілком довірився, дарма що підприємство, працюючи на повний хід, давало чомусь самі збитки. Кінчилося це тим, що через три роки батько збанкрутував, тоді як компаньйон та мірошник у млині тихенько розжилися...

Ледве здихавшись тих клятих майстерні та млина, що обернулись йому на пастку, батько став, як казали про нього, — в боргу, як у шовку, й мусив поповнити собою нечисленні лави охтирського робітництва. Пра-

цював у Охтирці монтером на електростанції, а далі, коли в місті повідкривалися перші, як звалися тоді, синематографи, оті всякі «Чари» та «Ліри», — кіномеханіком. Він зненацька здивував охтирян на повітовій виставі художнім вималюванням на дереві, за що дістав навіть премію, хоч ніколи досі не брався за таку роботу; перший у Охтирці навчився їздити на мотоциклі й мріяв стати шофером, але тут мати рішуче супротивилася: будучи практичною, вона добре знала, що батько безплатно возив би своїх численних приятелів і знайомих і замість заробітку йому лишався б тільки пшик.

Кінчив батько тим, що попавши 1915 року на війну, добрав способу, перебуваючи в тилловій частині досить далеченько від передових позицій, пропасти без вісті. Для мене й матері так і лишилася загадкою його загибель невідомо де й чому. По собі він лишив тільки борги, на сплату яких мати продала садибу з домами, перейшовши зо мною в одну кімнату на квартиру.

Я рано став розуміти батька, та чи не за ті ж хибі й невдачі гаряче любив його бентежною, співчутливою любов'ю, успадкувавши від нього і мандрованість, і пристрасть до полювання, і мрійність, і частково його життєві невдачі. В душі я прощав йому легковажність, через яку наша маленька сім'я, де я був одинак, часто перебивалася в нестатках, з боєм я намагався не помічати ні глузливих кпинів, ні іронічних посмішок статечних обивателів на адресу мого батька, ні сліз матері, яка часто дорікала йому, марно бажаючи йому, щоб і в нас було по-людському.

Нешаслива доля випала й їй, моїй матері, — мати клопіт з двома дітьми, з яких одною дитиною був я, а другою неборака-батько. Її практичний розум, виховний ще у великій сім'ї засульчанської баби Олени на ошадності й поміркованості, ніяк не міг збагнути й мого мрійництва та нерозважності, а також ранніх нахилів перебирати міру. Певно, я не раз видавався їй каченям, якого, на подив, собі, висиділа простодушна квочка замість сподіватись курчат. Та я був її єдиною дитиною, і материне серце краялося від жалю, а то й розпачу, коли вона бачила, як мене тягло на широку воду.

Уявляю, що зазнала вона, самотня бідолаха, коли дужі хвили, поза мою волею, підхопили мене й понесли в безвість... Що було їй робити, коли вона, полохлива, боялася навіть тихої води!

Отак, бігаючи, як квочка, край берега, вона марно виглядала мене до самої смерті під час фашистської окупації Києва. Ні я не знаю, де її могила й які були її останні хвилини на землі, ні вона, вмираючи, не знала, чи я ще десь живий...

Тільки перший рік свого життя мені випало прожити на Україні, в Ромні, бо наша маленька сім'я мусила переїхати на місце роботи мого батька — до Брянська. Через те перші дитячі враження й мова були російські. На все життя зберіг я теплі спогади про батькових брянських товаришів і їхні російські пісні та глибоку задуму Брянського бору, і та зрозуміла мені й дорога Росія, так би мовити — Росія в Росії, назавжди залишилася часткою мого раннього дитинства й ніби часткою самого мене.

Та мені випало в житті спізнатися й з другою дореволюційною Росією — Росією на Україні, коли мене, шестилітнього хлопчика, батьки перевезли в Охтирку. Я швидко опанував українську мову від вуличних хлопчаків, але мусив старатися забути її в Охтирській гімназії, куди напружившись, віддав мене батько. Тут не тільки не було ходу українській мові, але навіть український акцент вибивали з нас, гімназистів, дбайливі вчителі. Мене це мало гнітило, бо я добре знав російську мову ще з Брянська, але почуття образи й протесту до тої офіційної Росії в Охтирці, що спиралася на школу, церкву й поліцію, рано ввійшло в мою душу.

Навесні 1917 року я досить посередньо закінчив Охтирську гімназію й восени подався до Харкова добувати вищу освіту. Не інакше як тільки копіюючи тургенєвського Базарова, я вступив на природничий відділ фізико-математичного факультету Харківського університету, але швидко побачив, що помилився. Якщо я охоче вивчав анатомію, зоологію та фізику, то до ботаніки ставився байдуже, а за хімію навіть не взявся. Натрапив на своє лиш через рік, перевівшись на історико-філоло-

гічний факультет Київського українського університету, відкіль, після радянської реформи вищої освіти на Україні, опинився в Київському інституті народної освіти. Вчитися у вищій школі за тих ворохобних часів було важко, я не мав анізвідки матеріальної допомоги, отже, треба було заробляти на прожиття й учитися, а до того ж часті зміни влад на Україні раз у раз одривали мене від навчання. Закінчувати вищу освіту довелося мені самотужки — читаючи в бібліотеках та з великої книги життя.

Писати почав рано. Десь чи не з другого класу гімназії став віршувати російською мовою, і кілька моїх віршів було надруковано під прізвиськом Б. Давидов у єдиному на всю Російську імперію юнацькому журналі «Ученик», за що мене в класі продражнили поетом. Гімназичні вчителі знали про мою літературну сверблячку та перші друковані успіхи, але поставилися до них без усякого захоплення: викладач російської мови, мабуть, щоб я не дуже заносився, тільки зрідка ставив мені за письмові роботи четвірку, а математик, не схвалював моєї холоднечі до чисел і мір, вважав за потрібне тримати мене в чорному тілі. Після дитячих віршових вправ я на якийсь час утихомирився, щоб у останніх класах гімназії писати фейлетони на учнів та вчителів. Вони мали успіх у тих і тих, а в листопаді 1916 року в гімназичному друкованому журналі «Школьный луч» вміщено нариса «Моя поездка на Кавказ» Це була моя перша більш-менш серйозна прозова річ, що стала ніби прообразом у дальшому того літературного репортажу, що склав згодом мої книжки «Землею українською» та «Збруч».

1920-1921 року мені випало завідувати Охтирською повітовою наросвітою. Я мало держався свого «комісарського» кабінету й більше крутився по школах, дитячих будинках і садках, терся між селянами й ходив з рушницею в загоні ЧОНу¹ проти Махна та місцевих повстанських ватаг, збирав продрозкладку й провадив вибори до Рад. У проміжках між тим усім я складав ра-

¹ЧОН — частина особливого призначення.

зом з іншими, подібними до мене ентузіястами й романтиками революції, плани перебудови народної освіти, позначені не тільки ірреальністю, а часом і просто фантастикою.

Сила гострих вражень від тих полум'яних бурхливих літ, коли, здавалося, сам час зірвався з віковичної колії і помчав через вибоїни, вирви й яри, знову штовхнули мене взятися за перо. Я написав тоді драму «Лицарі абсурду» й низку оповідань, з яких більшість увійшла пізніше до моєї першої книжки «Запорошені силуети» (1925). Але в драматургії мені не повелося: хоч «Лицарів абсурду» надруковано в «Червоному шляху» (єдиному тоді грубому журналі) й вони вийшли навіть окремою книжкою, їх охоче ставили наші аматори й драматичні робітничі гуртки в Канаді, але великі радянські театри цуралися моєї п'єси через її малосценічність. Незабаром я й сам зрозумів, що з драматургії мені ні хліба не їсти, ні, поготів, заживати слави.

Зате в прозі я швидко поступав уперед. У червні 1923 року в київському журналі «Нова громада» надруковано моє перше оповідання «Останні два», що й поклало початок моїй діяльності як українського письменника. Я жив тепер у Києві, передо мною були інші об'єкти спостереження, тягло вже до ширших полотен, я став вибиватися на власну творчу путь, звільняючись від впливів Васильченка й Винниченка, помножених на російського Достоевського. Та ще довго я писав за рахунок своїх охтирських вражень. І в повісті «Смерть», і частково в незакінченій трилогії «Січ-мати» я виводив охтирський типаж і використовував сцени, що бачив у Охтирці на великій арені життя. Охтирка довго правила мені за творчий Клондайк з невичерпними покладами сюжетів і типажу. Воднораз чи не Охтирка визначила нарешті мою манеру письма: тиха, мальовнича Ворскла, романтика минувшини й перших революційних бур надали моєму перу ліризму, а калейдескоп міських диwakів і сільських «малахольних» привчили бачити між серйозним і смішне, спинятися на гумористичних сторонах людського життя-буття, а часом і загострювати своє перо до сатири.

Я ніколи не покладався на літературний гонорар як на джерело існування, він видавався мені скоріше премією за наднормову роботу у вільний час. Через те працював учителем української, російської та німецької мов, викладав українську й російську літературу, секретарював у редакціях, редагував чужі твори й переклади, дешо й сам перекладав з російської та німецької.

2 січня 1935 року надовго обірвалася моя літературна робота. З незалежних від мене причин я опинився в таких обставинах, коли про літературу годі було й думати. Мені довелося побувати тоді землекопом і шахтарем, слюсарем і бухгалтером, фельдшером і секретарем суворого начальника. У секретарі я попав після кайла й лопати випадково: високому начальникові, що ненароком дізнався про моє існування, заманулося прикрасити свою канцелярію письменником. Цей начальник над усе любив накази й протоколи, в яких він бачив дзеркало своєї роботи. Він дуже пильнував їх і вимагав, щоб у протоколах неодмінно фіксувалося, хто саме промовляв і що. Я вразив свого принципала тим, що незабаром став подавати йому на підпис чисто написаний протокол одразу ж після засідання. Такої оперативності він ще не бачив і учепився за мене як за рідкісну знахідку. А втім, секрет «оперативності» був дуже простий. Побувавши на кількох засіданнях, я помітив, що і порядок денний, і виступи учасників раз у раз нудотно повторюються. Начальник планового бюро, наприклад, дорікає завжди, що не виконують план, начальник постачання хвалиться, що є продукти, але ремствує, що бракує одягу й взуття, начальник технічного постачання неодмінно буде скаржитися на нестачу запчастин і т. д. Мені спало на думку запровадити деяку раціоналізацію, взявшись писати протоколи не під час засідань, а перед ними. Перша спроба виправдала себе цілком, і я став заготовляти по три-чотири протоколи завчасу, варіюючи лиш окремі слова та відповідно проставляючи дати, й ні разу не осікся.

Більше за ті довгі роки мені не доводилося згадувати про свою колишню літературну роботу. В тих незвичайних обставинах, серед які закинула мене химерна

доля, часто й різко мінявся характер і зміст моєї роботи. Тут я ніби змагався з своїм покійним невдахою батьком. Тільки він міняв роботу з веління своєї чудної вдачі, я ж — з примхи моєї долі. І все ж я не вважав себе за невдаху.

Не раз мені здавалося, що з літературою я покінчив назавжди. Я занадто стомлювався фізично й морально, щоб мати змогу перевтілюватися в персонажів ще не написаних творів, а згадувати свої колись написані книжки було недоцільно й боляче. Та ось у березні 1953 року я зненацька відчув такий потяг до творчої роботи, якого не зазнавав, мабуть, з того часу, як перестав ходити в початківцях, марячи, мов сновиди, образами й характерами. Вільними від фізичної роботи годинами, а то й ночами, коштом відпочинку й сну, я припадав до клаптиків паперу, пишуци роман «За ширмою». Далеко від України, в хаті сільського шевця, де я квартирував, під стукіт шевського молотка й часом сварку та п'яну лайку майстра-кустаря та його замовців, я гарячково працював, не уявляючи навіть, чи залишилося щось у мене від колишніх літературних здібностей, чи я розгубив і рештки їх на тих «розпуттях велелюдних». Але працював, бо то був поклик зсередини мене. В процесі роботи я радісно констатував, що залишилася незайманою моя мова, яка довго вакувала без практичного застосування. Виходило, що, втративши в житті все, я зберіг найдорожчий свій скарб! Цього було досить, щоб не тільки не нарікати на свою долю, а й по-справжньому відчувати щастя...

У червні 1957 року закінчилася моя тривала одісея, і я щасливо повернувся до Києва й привіз свій роман, якого опрацьовував ще кілька років.

Хтось мудро сказав: те, що ти написав, уже не належить тобі. Не належить і мені все створене на довгій ниві життя й праці, незалежно від того, чи увійшло воно до цієї збірки вибраного, чи ні. Якби мені випало знову це все писати, я написав би тепер інакше. Але, як каже стара приповідка, що написане пером, того не витягнеш волом. З моєї минулої творчості мені особисто найдорожчі ті гвори, що зв'язані з пам'яттю про тих людей,

яких уже нема серед живих. Оповідання «Останні два» мені дороге не тільки тим, що це мій перший твір українською мовою, як згадкою про редакцію журналу «Нова громада» та її працівників, котрі взяли до друку це оповідання не відомого тоді нікому початківця; оповідання «Просвітяни» привернуло увагу такого тонкого критика, як М. Зеров, що у річному огляді літератури за 1923 рік присвятив йому кілька теплих рядків; повість «Смерть» колись припала до вподоби наркомові освіти М. Скрипнику, і він висловив авторові свою похвалу; роман «За ширмою» став мені за другий мандат у літературу.

Я не замислювався й не замислююся над питанням про своє місце в українській літературі: це справа критиків, літературознавців і читачів. За всіх часів і обставин мене бентежило й бентежить тільки одне: писати так, щоб у якійсь мірі мати підстави сказати своїй музі Шевченковими словами:

*Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.*

Бо в цьому, незалежно від діапазону й калібру письменницького хисту, є найбільша моральна й творча втіха кожного митця.

1967

Борис Антоненко-Давидович

ЩО ЧИТАТИ ПРО КУЛЬТУРУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

КНИЖКИ

- Антоненко-Давидович Б., Про що і як. Збірка статей, Вид-во «Радянський письменник», К., 1962.
- Антоненко-Давидович Б., У літературі й коло літератури, Збірка статей і нарисів, Вид-во «Молодь», К., 1964.
- Ващенко В., Стилiстичнi явища в українській мові, Вид-во Харківського університету, Харків, 1958.
- Гордієнко К., Слово про слово. Збірка статей, Вид-во «Радянський письменник», К., 1962.
- Коваль А., Про культуру української мови, Вид-во Київського університету, К., 1961.
- Коваль А., Культура української мови, Вид-во «Наукова думка», К., 1964.
- Про культуру мови. Матеріали Республіканської наукової конференції з питань культури української мови, Вид-во «Наукова думка», К., 1964.
- Чак Є., Складні випадки українського слововживання. Вид-во «Радянська школа», К., 1965, 1970.
- Чередниченко І. І., Нариси з загальної стилістики сучасної української мови, Вид-во «Радянська школа», К., 1962.

СТАТТІ В ПЕРІОДИЦІ

- Антоненко-Давидович Б., Краса рідної мови, «Українська мова і література в школі», 1953, № 2.
- Антоненко-Давидович Б., Щоб яскраво й точно, «Літературна Україна», 1965, № 6.
- Антоненко-Давидович Б., Спільно сіяти, спільно й полоти, «Літературна Україна», 1965, № 19.
- Антоненко-Давидович Б., Задля ясності, «Літературна Україна», 1965, № 55.
- Антоненко-Давидович Б., Ваговиті дрібниці, «Літературна Україна», 1966, № 88; 1967, № 5; 1967, № 49.
- Варченко І. О., Про паралелі -ся, -сь у дієсловах української мови, «Українська мова і література в школі», 1958, № 3.

- Германівський І., *Ще про мову*, «Вітчизна», 1961, № 2.
- Горецький П., *Про культуру мови*, «Радянське літературознавство», 1961, № 2.
- Доценко Р., *Мовна бистрінь і словникова нетеча*, «Вітчизна», 1966, № 12.
- Зарницький К., *Дещо про мову і про словники*, «Радянська Україна» за 12.XII 1965.
- Ільченко О., *Всяк суший в ній язик*, «Радянська Україна» за 17, 18, 19.V 1963.
- Пилинський М., *«Підставно» чи безпідставно*, «Літературна Україна», 1965, № 26.
- Плющ П., *Невідкладні питання розвитку української мови*, «Літературна газета» за 26.IX 1958.
- Рильський М., *З гадок про мову*, «Літературна газета» за 17/VII 1959.
- Рильський М., *Словник і питання культури мови*, «Радянська Україна» за 3.IV і 4.IV 1963.
- Хижняк А., *Любімо, шануймо рідну мову!* «Літературна газета» за 17.VII 1959.
- Шумило М., *Любов до рідної мови*, «Зміна», 1956, № 7.
- Шумило М., *Могутня й чарівна*, «Українська мова і література в школі», 1963, № 7.

СЛОВНИКИ

- Багмет А., *Матеріали до синонімічного словника української мови*, «Вітчизна», з № 2 за 1959 р., журнал «Україна», 1969, 1970.
- Батюк Н., *Фразеологічний словник*, Вид-во «Радянська школа», К., 1966.
- Беленькова Н., *Пословица не мимо молвится — нема приповідки без правди*, Вид-во «Молодь», К., 1963.
- Вирган І., Пилинська М., *Російсько-український фразеологічний словник*, «Прапор», з № 9 за 1959.
- Ганич Д., Олейник І., *Русско-украинский словарь для средней школы*, Вид-во «Радянська школа», К., 1962.
- Грінченко Б., *Словарь української мови*, тт. I, II, III, IV, Вид-во АН УРСР, К., 1959.
- Деркач П., *Короткий словник синонімів української мови*, Вид-во «Радянська школа», К., 1960.

- Кириченко І. Орфографічний словник, Вид-во АН УРСР, К., 1961.
- Погрібний М., Словник наголосів української літературної мови, Вид-во «Радянська школа», К., 1959.
- Редько Ю. К., Довідник українських прізвищ, Вид-во «Радянська школа», К., 1968.
- Русско-украинский словарь, I, II і III томи, Вид-во «Наукова думка», К., 1968.
- Словник власних імен людей, Вид-во АН УРСР, К., 1961.
- Українсько-російський словник, I, II, III, IV, V, VI томи, Вид-во АН УРСР, К., 1953—1963.
- Українсько-російський словник, Вид-во «Наукова думка», К., 1964.

ПІСЛЯСЛОВО

Читача може здивувати, чому автор цієї книжки, наводячи зразки хибних речень, не називає прізвища тих, що помилилися, й не вказує на ті видання (назви газет та журналів), які нерозважно вмістили мовні покручі.

Я робив це свідомо: яка потреба викликати в читача недовіру до, часто доброї, мови окремого письменника, журналіста або науковця, які випадково допустились тої чи тої помилки? Ніякої. Помиляємось ми більшою або меншою мірою всі; мушу признатися, що і я сам, будучи дуже прискіпливий до мови своєї та інших, часом, у своїх белетристичних творах, непомітно для себе спіткнувся на якомусь слові. Ба навіть великий творець сучасної російської літературної мови Пушкін колись писав: «Без грамматической ошибки я русской речи не терплю». Тож важить не хто помилився, а — як.

Я добирав не випадкові помилки, а ті, що трапляються більш-менш часто, притаманні багатьом, і тим самим знижують загальний рівень нашої мовної культури.

Декого з читачів може здивувати, навіщо я пропоную замість позиченого з іншої мови українське слово, яке відоме тільки на якійсь частині нашої території, в окремих діалектах української мови, наприклад, слово *кольба* замість позиченого *приклад*. Завжди, коли я стою перед такою дилемою, мені пригадуються чудові слова білоруського письменника Якуба Коласа: перед тим, як позичити слово з іншої мови, треба досить пильно, ретельно обнишпорити всі кишені своєї пам'яті і лише після того, як ви переконалися, що в жодній з них нема потрібного слова, звертайтеся до позиченого, але з обов'язковою умовою — підпорядкувати його законам своєї мови.

Усі позитивні приклади-ілюстрації, що підтверджують мою думку або пропозицію, я наводжу в цій книжці, покликаючись на джерела. Такими джерелами, відкіля я брав цілі фрази або окремі слова, були: твори класиків української літератури, починаючи від І. Котляревського, живе народне мовлення, почуте з уст, шість томів Українсько-російського словника АН УРСР, Словарь української мови Б. Грінченка, Російсько-український словник Української Академії наук за редакцією А. Кримського, Українські приказки, прислів'я і таке інше М. Номиса, «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» Я. Ф. Головацького, Російсько-український фразеологічний словник І. Виргана і М. Пилинської і, звісно, твори сучасних українських радянських письменників М. Бажана, О. Гончаря, М. Стельмаха та інших.

Опрацьовуючи зібраний протягом багатьох років матеріал для видання цієї книжки, я користувався цінними вказівками, кандидатів філологічних наук І. О. Варченка та В. В. Коптілова, викладачів української мови Ніжинського педагогічного інституту, яким складаю велику подяку. Окремо дякую багатьом невідомим мені кореспондентам, що після публікації моїх мовних зауважень у журналах «Жовтень» та «Україна» й у газеті «Літературна Україна» звертались до мене, запитуючи про ті чи ті сумнівні для них випадки українського слововживання, й тим допомогли мені схопити те, що цікавить багатьох.

Б. АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ

З М І С Т

Від видавництва	VII
У Ювілей Бориса Антоненка-Давидовича	
Від Президії ОУП «Слово»	VIII
Надія Світлична. Дух, що тіло рве до бою . . .	IX
<i>І. Варченко. Книжка захоплива, збудлива, заклична</i>	3

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	11
-------------------------	----

І М Е Н Н И К И

Називний відмінок у складеному присудку	27
Родовий чи знахідний відмінок додатка?	28
Родовий відмінок належності	29
Родовий відмінок часу	30
Особливість у вживанні давального відмінка . .	30
Давальний і кличний відмінки	31
Орудний відмінок дійової особи й знаряддя . . .	32
Орудний відмінок часу	33
Родовий відмінок множини	34
Місцевий відмінок множини	35
Чоловічий чи жіночий рід?	35

Зауваження до окремих іменників

Башта і вежа	36
Білизна, білість, білина, білота	37
Болільник чи вболівальник?	38
Будівельник, будівник, будівничий	39
Будівля, будова, побудова	39
Вид, на виду, на видноті, вигляд, краєвид . . .	40
Вираз і вислів	42
Відношення, взаємини, стосунок, відносно, щодо, стосовно, відносність	42
Відсутність, присутність, брак, наявність . . .	43

Відщепенець, відступник, відступця	44
Гірка чи гора?	45
Горе-вчений, горе-майстер, біда, а не вчений, по- псуй-майстер, цигикач, цигикало, ганджа-андибер	46
Госпіталь чи шпиталь?	47
Двоєчник, двієчник, двійкар	48
Дебошир, дебоширство, бешкетник, бешкет	49
Дітище, дитя, виплід, плід	50
Досвід і дослід	50
Дружки, товаришки, друзяки, товариство, ком- панія	51
Жарт, не на жарт, неабияк	52
Жора чи Юрасик, Женья чи Євгенко?	53
Залежність, у залежності, залежно	54
Застінок, катівня	54
Застрільник, призвідник, призвідця, заводій, заво- дяка	55
Заступник і замісник	55
Захист і оборона	56
Землеробство, хліборобство, рільництво, обробіток (обробка) землі	57
З метою чи без мети?	58
Знання й знаття	59
Інтерес і цікавість	60
Книга й книжка	60
Ковдра, коц, ліжник, укривало	61
Копалина й копальня	61
Коштовність, дорогоцінність, коштовні речі, скарби, дорогоцінний камінь, самоцвітний камінь, само- цвіт, брильянт, діамант	62
Лівша і шульга	63
Ліс і дерево	64
Магазин, крамниця, крамничка	64
Міроприємство — захід, заходи	65
Нагода й пригода	66

Намити й наїманці	67
Накладна плата чи післяплата?	68
Неолік, хиба, вада, огріх, прогріх, недоробок, ганд- ка, ганжа, гандж	68
Обслуга й обслуговування (обслужування)	69
Облік і обличчя	70
Осба й особистість	70
Пам'ятник і пам'ятка	71
Піписка й листування	72
Письменність і писемність	72
Піписка й передплата	73
Піща і майдан	73
Пінина, визнання провини, признання до вини, іаяття	74
Пісих, дух, віддих, дихання	75
Піся, береги, краї, криси	76
Пірище, нива, поле, арена	77
Пірівняння, в порівнянні, порівняно, як порівняти, іרותи	77
Пірядок, лад, у порядку, до ладу, як слід, гаразд	79
Пімішка й усмішка	79
Півило, як правило, як звичайно, як водиться, як іаведено	81
Пікклад і кольба	81
Пінка, пиятика, гульня, дудліж	82
Пікар чи лицар?	83
Ріка й річка	84
Садомість, пам'ять, тьма, притомність	85
Садка, знижка	86
Савом, одним словом, одно слово	87
Сава, діло, річ	87
Сіновище, вихід із становища, рада, дати раду, іарадити	89
Тізан і талант	89
Тішець і танок	90

У розстрочку чи на виплат?	90
Фарба, барва, краска	91
Шлях, дорога, путь, путівець, спосіб	92

ПРИКМЕТНИКИ

Ступенювання якісних прикметників	95
Дієслова від вишого ступеня порівняння прикметників	97
Особливості деяких прикметників у словосполуках	98

Зауваження до окремих прикметників

Благополучний чи шасливий?	99
Виключний, винятковий, надзвичайний	100
Відкладний, виложистий, викладчастий (викладчастий), відкотний (відкотистий), із закоток	101
Військовий і воєнний	101
Вірний, правдивий, правильний, певний, слушний	102
Вірогідний та ймовірний	103
Горішний, верхній, долішній, нижній	103
Громадський, громадянський, цивільний	104
Дальший і подальший	105
Дійсний, дійсно, в дійсності, справжній, справді, насправді, на ділі	106
Домашній і свійський	107
Дружний і дружній	108
Дурний, поганий, кепський, глупий	108
Живописний, живописно, малярський, мальовничий, мальовничо (мальовниче)	108
Заклучний, кінцевий, прикінцевий, остаточний	109
Запущений, занедбаний, занехаяний, задавнений	110
Здібний, здатний, зугарний	111
Злісний і загатий	112

Наймити й найманці	67
Накладна плата чи післяплата?	68
Недолік, хиба, вада, огріх, прогріх, недоробок, ганд- жа, ганжа, гандж	68
Обслуга й обслуговування (обслуговування)	69
Облік і обличчя	70
Особа й особистість	70
Пам'ятник і пам'ятка	71
Переписка й листування	72
Письменність і писемність	72
Підписка й передплата	73
Площа і майдан	73
Повинна, визнання провини, признання до вини, каяття	74
Подих, дух, віддих, дихання	75
Поля, береги, краї, криси	76
Поприще, нива, поле, арена	77
Порівняння, в порівнянні, порівняно, як порівняти, проти	77
Порядок, лад, у порядку, до ладу, як слід, гаразд	79
Посмішка й усмішка	79
Правило, як правило, як звичайно, як водиться, як заведено	81
Приклад і кольба	81
П'янка, пиятика, гульня, дудліж	82
Рицар чи лицар?	83
Ріка й річка	84
Свідомість, пам'ять, тяма, притомність	85
Скидка, знижка	86
Словом, одним словом, одно слово	87
Справа, діло, річ	87
Становище, вихід із становища, рада, дати раду, зарадити	89
Талан і талант	89
Танець і танок	90

У розстрочку чи на виплат?	90
Фарба, барва, краска	91
Шлях, дорога, путь, путівець, спосіб	92

ПРИКМЕТНИКИ

Ступенювання якісних прикметників	95
Дієслова від вищого ступеня порівняння прикметників	97
Особливості деяких прикметників у словосполучах	98

Зауваження до окремих прикметників

Благополучний чи щасливий?	99
Виключний, винятковий, надзвичайний	100
Відкладний, виложистий, викладчастий (викладчастий), відкотний (відкотистий), із заकोю	101
Військовий і воєнний	101
Вірний, правдивий, правильний, певний, слушний	102
Вірогідний та ймовірний	103
Горішний, верхній, долішний, нижній	103
Громадський, громадянський, цивільний	104
Дальший і подальший	105
Дійсний, дійсно, в дійсності, справжній, справді, насправді, на ділі	106
Домашній і свійський	107
Дружний і дружній	108
Дурний, поганий, кепський, глупий	108
Живописний, живописно, малярський, мальовничий, мальовничо (мальовниче)	108
Заклучний, кінцевий, прикінцевий, остаточний	109
Запущений, занедбаний, занехаяний, задавнений	110
Здібний, здатний, зугарний	111
Злісний і загітий	112

Значний, чималий, неабиякий (великий)	113
Красивий, гарний, вродливий, красний, хороший, чудовий	113
Лікарський, лікувальний, лікарняний, лікарський .	114
Любий, любий, любимий, перший-ліпший, перший-кращий, будь-який, кожний, усякий, улюблений .	115
Минулорічний, торішній, позаминулорічний, позаторішній	116
Музичний і музикальний	117
Наступний, дальший, далі	117
Недостойний і негідний	118
Необхідний, необхідно, необхідність, потрібний, необхідний, конче потрібний, доконечний, треба, конче треба, украй треба, аж-аж-аж треба, потрібно, потреба, гостра потреба, конечна (доконечна, нагальна) потреба	118
Нерушимий, непорушний, незламний, нерухомиий .	119
Неприємний і прикрий	120
Нужденний, бідний, той, що (який) має потребу потребує (допомоги)	121
Останні, інші, решта	122
Перекладний і перекладацький	122
Пиковий чи винувий?	123
Подібний чи такий?	123
Помірний і поміркований	124
Різний і всякий, усілякий	125
Робочий і робітничий	126
Складний і складаний	126
Старий і давній	127
Тривкий і тривалий	127
Чисельний і численний, багаточисельний	128

ДІЄСЛОВА

Дієвідміна слів дати, їсти, відповісти, розповісти, бути	129
Давноминутий час і описова форма з словами <i>було, бувало</i>	130
Наказовий спосіб	131
Віддієслівні іменники, дієслівні словосполучення	132
Дієслівні форми на -но, -то й пасивні дієприкметники	134
Числові особливості дієслова-присудка	135
Дієслова, що керують іменниками в певних відмінках	137

Зауваження до окремих дієслів

Узяти себе в руки, опанувати себе, запанувати над собою	140
Вибачатися, прощати, дарувати, перепрошувати	141
Виручити (виручати), визволити, вирятувати, допомогти, виторгувати	141
Висікти, витесати, вирізьбити	142
Відкривати, відчиняти, розгортати	143
Відпускати, пускати, видавати, продавати	144
Відрізнати й розрізнати	144
Відчитати чи вичитати?	145
Включати, уникати, виключати, вимикати, поставити, унести, пустити	145
Говорити й казати	146
Домовлятися й умовлятися	147
Дорівнювати й рівнятися	148
Жити-бути, жити собі, жити-поживати	148
Забивати, бити, збивати, зчиняти, здіймати, зняти	149
Заводити, накручувати	149
Заживати, гоїтися, загоїтися	150

Займатися, працювати, жити з чогось, трудитися чимось, робити щось, заходжуватися коло чогось. узятися за щось	150
Заказати (заказувати), замовити (замовляти)	151
Залишати й покидати	152
Залицятися, упадати, доглядати, ходити	153
Збутися й здійснитися, справдитися	154
Здійснити, справдити, учинити, зробити, накоїти	154
Змарніти й схуднути	155
Знаходитися, знайтися, бути, перебувати, лежати	156
Зробити (робити) вигляд — удавати (удати), зробити крок — ступити крок, зробити ковток — ковтнути	157
Зустрічатися, траплятися, попадатися, бувати, на-трапити, надибати	158
Іти назустріч, сприяти, посприяти, допомогти, під-могти	159
Кидатися в очі, упадати в очі (в око), убирати очі	159
Користуватися успіхом і мати успіх	160
Крокувати, простувати, іти	161
Курити чи палити цигарки й люльки?	162
Листати й гортати, перегортати, перегортувати	163
Матися, бути, траплятися, мати	164
Мусити, бути повинним, мати щось зробити	165
Нагадувати, скидатися, бути схожим, бути подіб-ним	165
Нервувати й нервуватися	166
Носити ім'я, зватися, мати назву	167
Обеззброїти, роззброїти, озброїти	167
Облюбувати й уподобати	168
Одягати й надівати, узувати й обувати	168
Питається, постає (виникає) питання, спитати б	169
Підозрівати, запідозрювати, гадки не мати, на дум-ку не спадати	169
Повезти, пощастити, поталанити	170
Повстати (повставати) й постати (поставати)	170

Показувати (подавати) вигляд — давати взнаки, навзнаки не давати	171
Поширювати й розповсюджувати	171
Почати (починати) й стати (ставати)	172
Привести й призвести	173
Приймати участь— брати участь, приймати пропозицію — ухвалювати пропозицію	173
Присвоїти й надати	174
Продовжувати, продовжуватися, далі тривати	175
Рахувати, рахуватися, числити, числитися, уважати	176
Розглагольствувати й просторікувати, просторікати, пагякати, теревенити, балабонити, талалаїти	177
Розташуватися, розміститися, отаборитись, стояти, лежати	177
Співпадати й збігатися, сходитись, зійтись	178
Терпіти (потерпіти), страждати (постраждати), зазнавати (зазнати)	179
Тиснути, муляти (мулити), трудити, душити, давити	179
Трапитися, статися, скоїтись, зчинитися, учинитися	180
Улаштувати, залагодити, заладнати, поладнати, полагодити	181
Уявляти, являти, бути, уява, уявлення	181
Ходить, мова мовиться, мовитись, річ у тім, ітись (ідеться), у тім сила	182
Чекати, дождати, ждати, сподіватися	182

ДІЄПРИКМЕТНИКИ

Активні дієприкметники, віддієслівні прикметники й пасивні дієприкметники	184
Пасивні дієприкметники	188

Зауваження до окремих дієприкметників

Бажаючий — що (котрий, який) бажає — охочий	188
Відпочиваючий, відпочивальник, що (котрий, який) відпочиває, відпочиваючи	189
Відстаючий — що (котрий, який) відстає — відста- лий	190
Захоплюючий — що (котрий, який) захоплює, за- хопливий, збавливий, привабливий, знадний, знадливий, принадний	190
Знаючий — що (котрий, який) знається (розумі- ється, тямить) — тямущий (тямучий), тямовитий, тямкий	191
Зростаючий — що (котрий, який) зростає, чимраз (щораз, дедалі, усе) більший (сильніший, міцні- ший, вищий, дужчий, могутніший)	191
Існуючий — що (котрий, який) існує, теперішній, нинішній, наявний	192
Пануючий чи панівний?	192
Подорожуючий — що (котрий, який) подорожує — подорожній	193
Початкуючий — початківець	193
Працюючий — що (котрий, який) працює — трудя- щий, трудівник, трудар, трудовник, працівник	194
Утопаючий, потопавучий, що (котрий, який) утопає (потопав), утопальник (потопальник), потопель- ник	195
Хвилюючий — що (котрий, який) хвилює — зворуш- ливий, бентежний, збудний (збудливий), живо- трепетний	196

ДІЄПРИСЛІВНИКИ

Зауваження до окремих дієприслівників

Не дивлячись, незважаючи, невражаючи, не зва- жаючи, не вважаючи, дарма що	199
---	-----

ЧИСЛІВНИКИ

Узгодження іменників з числівниками	201
Узгодження прикметників з іменниками при числів- никах	201
Збірні числівники	202
Кількісні й порядкові числівники часу	203
Зауваження до окремих числівників	
Один, одні, самий, самі	204
Другий та інший	205
Пара й кілька	206

ЗАЙМЕННИКИ

Деякі відмінкові особливості	207
Зауваження до окремих займенників	
Воно — він, вона	208
Їх та їхній	209
Що, який, котрий, которий	209

ПРИСЛІВНИКИ

Загальні зауваження	211
Зауваження до окремих прислівників	
Виключно, винятково, тільки, суто, єдино	211
Довжиною, шириною, глибиною, висотою, вишиною, товщиною, завдовжки, завширшки, завглибшки, заввишки, завбільшки, завдальшки, завгрубшки, завтовшки	212
Доки— доти, поки — поти	213

Зараз, тепер, нині, тепереньки, теперечки, тепера, ниньки	213
Зрідні — бути (доводитися) родичем, бути ріднею, рідний брат (сестра) комусь або чомусь, родичі	214
Навшпиньках чи навшпиньки?	215
Обгрунтовано, з цілковитою (з повною, з незапе- речною) підставою, підставно	215
Одноразово й одночасно	216
Під рукою і напoxваті	217
По рахунку чи видавцем?	217
Так чи отак?	217
Раптом, а що як, ану ж	218
Уперто чи наполегливо?	219
Щоденно, щодня, щодень, щодниши	220

ПРИМЕННИКИ

У (в) — до, в — на	221
Від — проти, на — проти	222
Для, задля, на, про, під, до	223
По, за, з, на	224
При чи за?	225

СПОЛУЧНИКИ

Аби, щоб (шоби), жеб (жеби)	227
Варто, тільки, тільки-но, як тільки	227
І — й — та	228
Як би не — хоч би як, який би не — хоч би який	229

ЧАСТКИ

Ж, же, а, бо, но	231
Лише, тільки, лиш, лишень	231
Не то, не то — чи то, чи...	232
Не бійсь — надісь, мабуть, певно	233
Ні-ні та й... гляди та й.. коли-не-коли	233

ВИГУКИ

Ій-право, далебі, справді ж, справді ж бо, бігме, таки так	235
Леле, лелечко, от біда, ой горе, ой лихо (ой лишечко, ой лишенько)	235
Слава — браво — ура	236

ДОДАТКИ

Літера, за якою тужать	237
Про самого себе	245

ЩО ЧИТАТИ

ПРО КУЛЬТУРУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Книжки	255
Статті в періодиці	255
Словники	256

ПІСЛЯСЛОВО	258
----------------------	-----

